3 - بۆلۈم

يېقىنقى زاماندىكى دائىلىق تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى قوشاقلار

ئون بىرىنچى قىسىم
ئاتاقلىق شەخسلەرگە ئائىت قوشاقلار

1 ـ باب
ئىپارخان ھەققىدە قوشاقلار

ئىپارخان ــ تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخس. ئۇ چاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چىەنلۇڭ خانىنىڭ قىرىقتىن ئارتۇق توقال خانىش، شاھبانۇسى ئىچىدىكى ئەڭ ئەتىۋارلىق شاھبانۇلارنىڭ بىرى. ئۇ 1734 ـ يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان، 1756 ـ يىلى 22 يېشىدا بېيجىڭغا ئاپىرىلغان. ئۇ ئۆز يۇرتىدىن يىراق ئاستا ـ ئاستا كېلىپ، يىگىرمە سەككىز يىللىق ھاياتىنى ئوردىدا ئۆتكۈزگەن. ئۇ گۈزەللىكتە تەڭداشسىز بولغاندىلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تېنىدىن بىرخىل خۇش پۇراق تارقىتىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، يۇرتداشلىرى ئۇنى «ئىپارخان» (香妃)، «يۇرتىمىزدىن چىققان تەڭداشسىز ساھىبجامال» دەپ ئاتاشقان. چىەنلۇڭ خان ئىپارخاننى ئوردىغا ئەكەلدۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا كۆپ قېتىم نىكاھ تەلىپى قويغان. ئۇنىڭ تۇرالغۇ جايى ئۈچۈن ئوردىنىڭ غەرب تەرىپىگە تولۇن ئاي راۋنقى ياستىپ بەرگەن. راۋاقنىڭ سىرتىغا يەنە يۇرتىدىكىگە ئوخشاش ئۈيغۇر مەھەللىسى ۋە مەسچىت قۇرۇپ بەرگەن. غەربىي يۇرت ئۇسلۇبتا ياسالغان ۋۇيۇڭ قەسىرىنىڭ غەربىدىكى يۇدى سارىيىنى ئۇنىڭ يۇيۇنىدىغان جايى قىلىپ بەرگەن. چىەنلۇڭ خان خىلمۇ ـ خىل ئۇسۇللار بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلماقچى بولۇپ، مەقسەتكە يېتەلمىگەن. ئىپارخاننى ئۆز يۇرتىنى سېغىنىش ئازرۇسىدىن ۋاز كەچتۇرۇشكە ئۇرۇنغان. لېكىن، ئىپارخان رازىلىق بەرمىگەن. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن خان ئانىسى بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ، پادىشاھنىڭ سىرتقا چىقىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئىپارخاننى ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇرلىغان. ئۇ ئىپپەت ـ نومۇسىنى ساقلاپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

«ئىپارخان ھەققىدە قوشاقلار» ــ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامانىنىڭ قەدرىگە يېتىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشقا بىر ئۇلۇش ھەسسە قوشۇش ئىرادىسىنى كۈچەيتىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئىپارخاننىڭ بېيجىڭغا مەجبۇرىي ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، چىەنلۇڭ خانغا نارازى بولۇپ ئېيتقان قوشىقى:

ھىيلە بىلەن چىەنلۇڭ خان،
قىلدى لايىقىمدىن جۇدا.
شۆھرىتى زور بولسىمۇ،
بولمايمەن خوتۇن ئاڭا.

ئامراقمەن خوجا جاھانغا،
بى كېرەك شاھ شەپقىتى.

ئوردا ـ قەسىر قەپەس ماڭا،
ئوغا ـ زەھەر ئاش ـ نېمىتى.

چىقسام قەپەستىن قۇتۇلۇپ،
كەتسەم يۇرتۇمغا مەن ئۇچۇپ.

ئىپارخاننىڭ ئۆز مۇھەببىتىگە سادىق بولۇپ، ياخشى كۆرگەن لايىقىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

كۆردۈم ئەزىز مارجاننى،
بولدى يۈرەك مېڭە پاره.
خوجا جاھان كېتىپسەن،
مېنى تاشلاپ جەننەتكە.

مەڭگۈ بىللە ئۆتەرمەن،
دېگەن ئارزۇيۇم بار ئىدى.
ئەمدى بىللە ياشارمىز،
ئۇ ئالەمده ئەبەدكە.

شۇم ئوردىدىن قۇتۇلسام،
يايراپ ئىدى بۇ كۆڭلۈم.
بىزارىدۇرمەن بۇندىكى،
بەھەسەب خار ـ زارلىقتىن.

ۋۇجۇدۇم پاك، ئىرادەم
چىڭدۇر پولات ـ تۆمۈردىن.
قىلغان سۆزۈڭ يادىمدا،
چىقماس ئەسلا ئېسىمدىن.

پىدا قىلدىڭ ئۆزۈڭنى،
ئەجدادلارنىڭ شەنى چۈن.
مەن ئۆزۈمنى ساقلايمەن،
مەڭگۈگە پاك سەن ئۇچۈن.

چىەنلۇڭ خانىنىڭ ئىپارخانغا بېغىشلاپ ئېيتقان قوشىقى:

كەپتۇ ئىپارخان ئوردىغا،[1]
سۈنۈق كۆڭۈلنى خۇش قىلىپ.

① «ئىپارخان» ناملىق بېيجىڭ تىياتىرىدىن ئېلىندى.

كۈتكۈسى ئەمدى ئۇ مېنى،
مېھرى بىلەن زەمزەم بېرىپ.

ئىپارخاننىڭ خان ئوردىسىدا ئېيتقان نەزمىسى:

تۇيۇلدى گويا قاراڭغۇ گۆردەك،
ماڭا ئاۋات ئەمما يات زېمىن.
ئاھ، خوجا جاھان جان ـ جىگەرىم،
ئىككىمىز قاچان كۆرۈشەرمىزكىن؟

ئىنتىزار ئىدىم بۇياققا كەلگەندە،
كۆرەرمەن دەپ سىزنى مەن.
قەپەستىكى قۇشقا ئايلاندىم،
بوغقۇچلاندى قانىتىم مەھكەم.

زۆرۈردۇر ھايات ـ ماماتتىن،
سۆز ئېچىشلار ماڭا شۇ بۇ دەم.
يۇرتۇمدىكى تاغۇ دەريالار،
چۈشلىرىمدىن چىقمايدۇ ھەردەم.

مەن سايرايمەن خۇددى كاككۇكتەك،
ئەلەم بىلەن ھەسرەتلەر چېكىپ.
تەلمۈرىمەن ئانا يۇرتۇمغا،
بەك يىراقتىن، دىلدىن سېغىنىپ.

ئىچىمدىكى غەزەپ تۈگىمەس،
سۆزلىسەمۇ ھەرقانچە قىلىپ.
چىقتىم بۇگۈن ئوردا ـ قەسىردىن،
كۆڭلۈم خالاپ بۇيان ئات چېپىپ.
كۆرۈنمەكتە ئالدىمدا ئەنە،
كەڭرى ئورمان يېشىل تون كىيىپ.

ئېچىلسىمۇ كۆڭلۈم شىكاردىن،
بىراقكى، مەن ئەسىر ـ تۇتقۇنمەن.
ئىرادەم زور، تەييار ئوقيارىم،
چىلبۆرىنى ئاتمەن جەزمەن.

ئىپارخاننىڭ چىەنلۇڭ خان بىلەن ئېلىشقان چاغدا قەيسەرلىك بىلەن ئېيتقان نەزمىسى:①

خارلىنىپ ياشاشتىن سېنىڭ ئالدىڭدا،
مىڭ ئەلا مەن ئۆچۈن ماماتلىق – ئۆلۈم.
يېقىنلاپ زورلىساڭ مېنى، ھازىرلا
بولىدۇ بۇ يەردە قانلىق بىر كۆرۈم.

ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان تاۋارەنتىڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەبرىستانلىقتا ئىپارخانغا ئائىت بىر ئابىدە ئورنىتىلغان بولۇپ، كېيىنكىلەر بۇ ئابىدىگە مۇنداق يازغانىدى:②

چۈشتىلەر بىردىن بېشىمغا دەرد ـ بالا،
ۋاداەرىخ، چەكسىز ئەلەمگە قالدىما.
ئايلىنىپ ئىسقا شېرىن چۈش، شۇ تولۇن
ئاي راۋانقى بولدى كۆكۈم ـ تالقان گويا.
ياشىدى باغدەك گۈزەل مۇھىت ئارا،
بىغۇبار ساھىپجامال ـ ئول دىلرەبا.
ۋە لېكىن، كەتتى شۇ پاك قىز ئاقىۋەت،
قالدۇرۇپ قويماي نىشان ـ ئىز زادىلا.
كۆتۈرۈلەر كۈجە ئىسى، شۇ ئىس ئارا،
ئالتۇن كېپىنەكتەك كۆرۈندى ئۇ ماڭا.

*　　*　　*

كەتتى توزۇپ خۇش پۇراق،
گۈل سارغىيىپ غازاڭ بولۇپ.
ياتار گۈزەل ئىپارخان،
گۈلشەن ئارا قەبرە تۈتۈپ.

سۈندى ئۇ، بولدى نابۇت،
گويا كى يۇمران نوتىدەك.
مەن ئاڭا باقسام، دىلىم
كېتىدۇ دەردكە تولۇپ.

ئىپارخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چىەنلۇڭ خان ياۋروپالىق رەسسام رومىبرانتقا ئىپارخاننىڭ رەسىمىنى سىزىپ، ئوردىغا ئېسىپ قويۇشنى پەرمان قىلغان. پەۋقۇلئاددە سەۋەب تۈپەيلىدىن بۇ رەسىم ئايرىم ساقلانغان. جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندا بۇ رەسىم ئاندىن ئاشكارا بولغان. يېقىنقى زامان شائىرلىرى

① «ئىپارخان» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. 430 ـ بەت.

② ئېيتىشلارغا قارىغاندا، گۇاڭشۇينىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۆتكەن جاڭ چوڭخەن دېگەن كىشى ئوردىدىكى يازمىسىدا بۇ شېئىرلارنى پۈتۈپ قالدۇرغان. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشر قىلغان «ئىپارخان» ناملىق كىتاب، 180 ـ بەتتىن ئېلىندى.

بۇ رەسىم ھەققىدە مۇنداق شېئىر - بېغىشلىمىلارنى يېزىپ قالدۇرغان:①

ھۆر - گۈزەل جانان تۇرار،
شەمشەر ئېسىپ ھەيۋەت بىلەن.
سېغىنىپ ئۆز يۇرتىنى،
چەكسىز مېھىر - شەپقەت بىلەن.

تۆكتى قان شۇ قىز ئۈچۈن،
خاقان قىرىپ پۈقرانى كۆپ.
سۈرگىلى كەيپ - ساپا،
ئىشرەت بىلەن، شەھۋەت بىلەن.

تەلپۈنەر راۋاقتا قىز،
ئۆز يۇرتىغا غەمكىن بېقىپ.
قانغا بويالغان كىيىمى،
يىغلىغاچ ھەسرەت بىلەن.

قاقشىتىپ ئەپكەلدى خان،
شۇ قىزنى خان ئوردىسىغا.
تەڭرىتاغ قالغان غەزەپتە،
بوغۇلۇپ نەپرەت بىلەن.

مىنگونىڭ 13 - يىلى (مىلادىيە 1924 - يىلى) شۇ مويى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان «چىڭ ئوردىسى - نىڭ تارىخىغا دائىر قىسسەلەر» ناملىق كىتابنىڭ 63 - بابىدا، ئىپارخان تۇرىدىغان «تولۇن ئاي راۋىقى» توغرىسىدا مۇنداق نەزمە يېزىپ قالدۇرۇلغان:

غەربىي يۇرتتا چوڭ بولغان،
ساھىبجامال گۈل - پەرى.
غەمكىن ھالدا تەلمۈرۈپ،
قارار ئىدى ئۆز يۇرتقا.

كۆڭۈلنى دەپ گاۋزۇڭ خان،
ياساتقان شۇ راۋاقمۇ.
قالدى مانا چۆلدەرەپ،
خان يەتمىدى مۇرادقا.

① جۇڭخۇا مىنگونىڭ 7 - يىلى يەنى 1918 - يىل 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شائىر شى يىن يازغان.

2 ـ باب
نۇزۇگۇم قوشاقلىرى

چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1644 ـ يىلى پۈتكۈل جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن تارتىپ، تاكى 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىدا ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر بولغان 260 نەچچە يىل جەريانىدا، چېكىدىن ئاشقان فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى يولغا قويۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنى دەھشەتلىك ئېزىپ، ئۇلارنىڭ قان ـ تەرى بەدىلىگە ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش ئۈتكۈزدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەملىكىتىمىز ـ نىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دېھقانلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ چاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ كەلدى. بولۇپمۇ جياچىڭ، داۋگۇاڭ يىللىرىدا دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. قەشقەر خەلقىنىڭ مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۈرىشى ئەنە شۇ جياچىڭ دەۋرىدە كۈتۈرۈلگەنىدى.

چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى كونترول قىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ئىڭ ئاۋۋال بويسۇنغان قۇمۇل، تۇرپاندىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنى قولچوماق قىلىپ، ئۇلارغا ئالاھىدە ئىمتىياز ـ ھوقۇق بېرىپ، شۇلار ئارقىلىق ئۇز ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتتى. بۇ كىشىلەر ۋاڭ ـ گۈڭ مەرتىۋىلىرىگە ئىگە بولغاندىن سىرت، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ھاكىم بېگى، بېگى قاتارلىق مەنسەپلەرگىمۇ تەيىنلەندى. ئۇلار چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنى ئۆزلىرىگە ئارقا تىرەك قىلىپ، يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يەرلىك خەلقنى ئاياغ ـ ئاستى قىلدى ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئىپپەت ـ نومۇسىغا تەگدى. خەلق ياشاش ئىمكانىيىتىدىن ئايرىلدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، 1826 ـ يىلى قەشقەر خەلقى قوللىرىغا قورال ئېلىپ، مانجۇ ئىستىبدادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، چاڭ خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بېرىپ، ھاكىم ـ بەگلەرنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇردى، بىراق، قوزغىلاڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى جەھەتتە دۈشمەننى بەسىپ چۈشەلمىگەچكە، قانلىق باستۇرۇلدى.

چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى قەشقەردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندىن كېيىن، يەنىلا خاتىرجەم بولالماي، ئۆزلىرى «گۈمانلىق» دەپ قارىغان كىشىلەرنى تىزىملاپ، ئىلغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ، ئېغىر ئەمگەككە سېلىپ، ئىلىدا تۇرۇشلۇق مانجۇ چېرىكلىرىنى بېقىشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدە يۇرت ـ ماكانى، ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلغان قەشقەر شەھەرلىك نۇزۇگۇمۇ بار ئىدى.

نۇزۇگۇم ئىلغا سۈرگۈن قىلىنىپ كېلىپ ئامبال موڭغۇلنىڭ ئۆيىدە مالاي بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەن ئاكىسى ئابدۇقادىرنى ئىزدەيدۇ. ئاردىدىن كۆپ ئۆتمەي، ئۇ مۇشۇ ئۆيدە مالاي بولۇپ ئىشلەۋاتقان باقى دېگەن يىگىت بىلەن تونۇشىدۇ. نۇزۇگۇم بىلەن باقى بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. لېكىن، ئامبال نۇزۇگۇمنى خوتۇنلۇققا ئېلىشنى كۆزلەيدۇ. بۇنى سەزگەن باقى نۇزۇگۇمنىڭ ئاكىسى بىلەن بىرلىشىپ، نۇزۇگۇمنى ئەمەلدارىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن، تۇرلۇك ئامال ـ چارىلەرنى قىلىپ باقىدۇ. بىراق مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن نۇزۇگۇم ئامبالغا يالغاندىن ماقۇل بولىدۇ ۋە توي كۈنى ئاخشىمى ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى يالغۇز قومۇشلۇققا قېچىپ كېتىدۇ. شۇ چاغدىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت چېرىك چىقىرىپ

ۇرۇپ، ئىزدەپ يۈرۈپ نۇزۇگۈمنى تۇتۇپ كېلىدۇ ھەمدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىپ چېپىپ ئۆلتۈرگۈزىدۇ. نۇ-زۇگۈم قوشاقلىرىدا نۇزۇگۈمنىڭ قەيسەر ئىرادىسى، سەممىي، ساپ، سادىق پەزىلىتى، خەلققە ۋە يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى، تىز پۈكمەس كۈرەشچان روھى ئىپادىلەنگەن. شۇڭا، بۇ قوشاقلار خەلقىمىز ئىچىدە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە. نۇزۇگۈم ھەققىدە تارىختىن بۇيان يەنە نۇرغۇن رو-مان، پوۋېست، ھېكايە، داستان قاتارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىجاد قىلىنغان.

نۇزۇگۈمنىڭ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان چاغدا ئاتىسىغا قاراپ ئېيتقان قوشىقى:

خەير ئاتا، مېھرىبانىم،
غەمگۈزارىم ياخشى قال.
كۆزلىرىم ئاقۇ ـ قاراسى،
تەندە جانىم ياخشى قال.

رازى بول، جېنىم ئاتا،
ئاقلالمىدىم بەرگەن تۇزۇڭ.
گەر قازا يەتمەي ئامان،
كەلسەم قىلارمەن خىزمىتىڭ.

بىللە ئويناپ، بىللە ئۆسكەن،
يارۇ دوستلار ياخشى قال.
كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن،
قەشقەر شەھرىم ياخشى قال.

زالىم دوڭاڭ زار[1] يىغلاتتى،
يوقسۇللارنى بەك قاقشاتتى.
ياش دېمىدى ـ يا قېرى،
ئاپىرىپ پۈلغا ساتتى.

گۈناھسىز مەسۇملارنىڭ،
بېشىغا قىلىچ چاپتى.
نى يىگىتلەر، ياش قىزلار،
ئەرك ئۈچۈن قانغا پاتتى.

يانسۇن ! يانسۇن ! زالىملار
تاجۇ تەختى گۇم بولسۇن !
ئەركىنلىك دۇشمەنلىرى،
يەر بىلەن يەكسان بولسۇن.

① قوزغىلاڭنى باستۇرغۇچى ئەمەلدار.

نۇزۇگۇمنىڭ ئاتىسىنىڭ قوشىقى:

خەير، قىزىم نۇزۇگۇم،
ئەقلى تازا قۇندۇزۇم.
كۆلىپەت چۈشتى بېشىڭغا،
تۇنقۇن بولدۇڭ شورلۇقۇم.

كۆيدۈرسە كۆيمەس ئىدىم،
ئەمدى كۆيدۈم كۈل بولدۇم.
غازاڭ بولغان باغلاردەك،
سارغىيىپ سامان بولدۇم.

دوڭاڭ ئاپەت بىر بەتبەخت،
قىلمىدى ھېچبىر شەپقەت.
ئاپئاق ساقال يۇلۇنۇپ،
دەرد ئۈستىگە بولدى دەرد.

شېرىن قىزىم نۇزۇك ئاي،
ئاكاڭدىنمۇ ئايرىلدىم.
ھېچكىم مەندەك بولمىغاي،
قاناتىمدىن قايرىلدىم.

نۇزۇگۇمنىڭ بېشىغا چۈشكەن دەرد ـ ئەلەملەرنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشىقى:

تۆگىلەر ئاغزى قامغاقتا،
بىر ئاكام بار قالماقتا.
قالماقنىڭ شۇم نىيىتى،
مەن نۇزۇكنى ئالماقتا.

تۆگىلەر بېشى ـ تاغ بېشى،
مۆلچەرىمىز يار قېشى.
شۇ مۆلچەرگە يەتكەندە،
توختىمايدۇ كۆز يېشى.

يوللارنى تولا مېڭىپ،
ھالسىزلىنىپ تېلىقتىم.
مەن بۇ يەرگە كېلىپلا،
يامان كۆزگە چېلىقتىم.

يالاڭ ئاياغ سۇ كەچتىم،
تاغنىڭ سۈيىنى ئىچتىم.
چىدالماي قالماق زۇلمىغا،
ئەزىز جېنىمدىن كەچتىم.

ھاۋانى بۇلۇت باستى،
قار ـ يامغۇرلار ياغقىلى.
قانداق چاغدا تۆرەلدىم،
دەرد ـ ئەلەملەر تارتقىلى؟

ئاسماندىكى سار بولدۇم،
يوللار يۇرۇپ خار بولدۇم.
ئاكام قالدى قالماقتا،
بىر كۆرمەككە زار بولدۇم.

تاغدىن چۈشكەن تۆت ئاتلىق،
تۆتىلىسى بوز ئاتلىق.
تۆت ئاتلىقنىڭ ئىچىدە،
مېنىڭ ئاكام سۈمباتلىق.

ئايىغىمدا كىشەن بار،
قوۋۇق قىسار بوينۇمنى.
مىدىر قىلماس بوپ قالدىم،
كويزا قىسىپ قولۇمنى.

چورۇق كىيگەن ئاياغقا،
تۆمۈر ئىشكەل بوش كەلدى.
جېنىم ئاتام قېشىدىن،
بۇ يىللاردا كىم كەلدى؟

سەل ئەمەستۇر ئاققىنى،
كۆزدىن ئاققان يېشىمىز.
قامچا، تاياق ئاستىدا،
ئۆتەرمۇ بۇ بېشىمىز؟

نۇزۇگۇمنىڭ قېچىپ بېرىپ قومۇشلۇق ئىچىدە مۆكۈنۈپ ياتقاندا ئېيتقان قوشقى:

ئالتە ئاي ياتتىم قومۇشتا،
قومۇش ئارىلاپ كۆن چۈشتى.

مەن نۇزۇكنىڭ بېشىغا،
تاغدىن ئېغىر مۇڭ چۈشتى.

خۇدا سالدى بۇ ئىشقا،
نىيەت پۈكتۈم قېچىشقا.
قالماق چېرىكلىرى يامان،
ئوت قويارمۇ قومۇشقا؟

ئۇچ كۈن ياتتىم قومۇشتا،
مېنى ئىزدەپ كېزەرمىش.
مەن نۇزۇكنى تاپالماي،
ئىتتەك ماراپ يۈرەرمىش.

قومۇشلارغا ئوت قويماي،
مەن نۇزۇكنى تۇتالماس.
مەن نۇزۇكنى تۇتقاندا،
ئۆلتۈرەر، تىرىك قويماس.

ئۇنتۇمايمەن باقمىنى،
قومۇشلۇقتا ياتساممۇ.
كۆڭلۈم ئۇندىن ئايرىلماس،
ئەلەم ـ كۈلپەت تارتساممۇ.

خۇدايىم بەرگەن غۇنچەمنى،
سولۇن ياۋۇز ئۈزەلمەس.
باقى يېگىت، مەرد يېگىت،
زالىم قالماق كۆرەلمەس.

بۈلبۈل ھەرگىز سايرىماس،
ئالتۇن بالداق قەپەستە.
مەن باقمىنى ئويلايمەن،
كېچە ـ كۈندۈز، سەھەردە.

تۆگىلەر ياتار ئويماندا،
باش بۈيلىسى بوينىدا.
تۇتسا قالماق نۇزۇكنى،
پىچىقى بار قوينىدا.

چۆل ـ جەزىرە ئىچىدە،
يوقتۇر بىرەر ھەمراھىم.

قومۇشلۇقتا دەرد تارتىپ،
ئۆتتى كۈنۈم ئاچ - زېرىن.

ماڭسام قەشقەر يولىغا،
قەشقەر يولى، يول بولغاي.
نۇزۇك ئاجىز بەدەننى،
بىر خۇدايىم ساقلىغاي.

نۇزۇك ئۆزى تۇتقۇندا،
غېرىب ئاكام پۇشقۇندا.
مەن نۇزۇكنىڭ دەردىدە،
باقى كۆيەر يالقۇندا.

قومۇشلارغا ئوت قويسا،
قېچىپ كىرەي دەريا غا.
ھەرگىز خوتۇن بولماسمەن،
قالماق ئامبال ئەبگا غا !

نۇزۇگۇمنىڭ تاغ- تۇرا، جاڭگاللىقلاردا يۈرۈپ، دادىسىنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشاقلىرى:

مەن قەشقەردىن چىققانچە،
تۆشەك سېلىپ ياتقان يوق.
ئانام ئۆرۈگەن چېچىمغا،
تارغاق سېلىپ باققان يوق.

كۆرەلمىدىم ئاتامنى،
ئاڭا قېنىپ باققان يوق.
مەن نۇزۇكتەك ھېچ خوتۇن،
يالغۇز چۆلدە ياتقان يوق.

قاينىاپ تۇرغان قازانغا،
چۆمۈچ سېلىپ باققان يوق.
ئالتە ئاي ياز قېچىپ يۈرۈپ،
تەكىيە قويۇپ ياتقان يوق.

تاغدىن چۈشكەن لاي سۇنى،
سۇزۇپ ئىچەر ئەر قېنى؟
مېنى قەشقەر شەھىرىگە،
ئېلىپ كېتەر ئەر قېنى؟

جان ئاتامنى كۆرەلمەي،
ئۆلۈپ كېتەر بولدۇم مەن.
قالماقلارغا تۇتۇلۇپ،
سولۇپ كېتەر بولدۇم مەن.

ئاخىر بولدۇم ئاشكارا،
يوشۇرۇنغىلى يەر بارمۇ؟
باشقا قاتتىق كۈن چۈشتى،
ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟

نۇزۇگۇمنىڭ سۆيگەن ئاشىقى باقى يىگىتنىڭ ئېغىر كۈنلەردە نۇزۇگۇمنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئالتە ئاي باقتىم قويۇڭنى،
بىر كۆرمىدىم بويۇڭنى.
بىرەر كۆرسەم بويۇڭنى،
قانداق قىلاي ئوتۇڭنى؟

قويچى بولماس ئەر ئىدىم،
قويچى قىلدىڭ، ئەي نۇزۇك.
قالماقنى خوي قاقشاتقان،
بوزچى قىلدىڭ، ئەي نۇزۇك.

تۆگە چاينار تال بېشى،
مېنىڭ جايىم يار قېشى.
نۇزۇگۇمغا مەن ئامراق،
مەڭگۇ كۆڭلۈم سىردىشى.

تال بويۇڭنى كۆرۈشكە،
تالچى ئاكاڭ ئارماندا.
«نۇزۇگۇم» دەپ ئىزدەيدۇ،
دەردلىك كۆڭلۈم ئارقاڭدا.

سەن مېنىڭدىن سورىما،
بىل قاراپ چىرايىمدىن.
ئاشىق ـ مەشۇق بىر ئۆتسۇن،
تىلەيمەن خۇدايىمدىن.

دارېن① ئۆيى ھەيۋەتلىك،
مېنىڭ ياردىم سۆلەتلىك.
باقى بىلەن نۇزۇگۇم،
ئاشقىتۇر قىيامەتلىك.

قوي بېقىپ يۈرگەن كۈنلەردە باقى يىگىتنىڭ ئايغاقچى بىلەن ئۇچراشقاندا ئېيتقان قوشىقى:

باقى:

نۇزۇك ياردىم ئامانمۇ؟
ئايغاق دوستۇم، ئېيتساڭچۇ؟

ئايغاقچى:

نۇزۇك ياردىڭ ئاماندۇر،
سۆيۈنچەڭنى بەرسەڭچۇ؟
بۇگۈن نۇزۇك ئۆيدە بار،
ئىلدام بېرىپ يەتسەڭچۇ؟

باقى:

ئۇنداق بولسا مەن باراي،
مەندىن خەۋەر ئېيتساڭچۇ؟
.....

نۇزۇگۇم:

نۇزۇك قولۇم باغلاندى،
خەلقىئالەمگە ئاڭلاندى.
باقى ياردىم، سەن ئۇچۇن،
يۈرەك ـ باغرىم داغلاندى.

باقى يىگىت كەلسەڭچۇ؟
يۈرەك ـ باغرىڭغا باسساڭچۇ؟
سۆيگەن ياردىڭ نۇزۇكنى،
ئەمدى ئېلىپ قاچساڭچۇ؟

باقى:

نۇزۇك جېنىم ئېپ قاچاي،
ئاغىنى بولسا ئېيتساڭچۇ؟!

نۇزۇگۇم:

ئاڭا ئاغىنى شۇ بولۇر،
ياياق خەلقى جەم بولۇر.

① دارېن ـــ ئامبال. مانجۇ ئامبالىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قاچقان باشتا مۇڭ بولۇر،
مۆككەن جايلار بۇك بولۇر.

بىز كېتەرمىز بۇ يەردىن،
بارسا كەلمەس دىيارغا.
ئاتا ـ ئانام مۇڭ قالۇر،
كۆڭۈللىرى دوق بولۇر.
ئىزدەكچىلەر جىق تولۇر،
بىز بۇ يەردىن كەتكەندە.
.....
بۇلبۇل قۇشنى سولاپ قويسا،
ئالتۇن بالداق قەپەسكە؛
كۆڭلى ئۇنىڭ ئارام تېپىپ،
قاچماق ئويىنى قويارمۇ؟

مۇڭلۇق بولغان، غېرىب نۇزۇك،
ئامراقىغا قانمىسا؛
نۇزۇك كۆڭلى ئۆز ياردىن،
بىردەم نېرى بولارمۇ؟

نۇزۇك باشنى تۇتقۇن قىلسا،
كۆڭلى ئۇنىڭ تۇتقان يوق.
ياري ئۇچۇن قۇربان بولسا،
نۇزۇك باشتا ئارمان يوق.

نۇزۇگۇم بىلەن باقى يىگىتنىڭ ئۆزئارا ئېيتىشقان قوشىقى:

نۇزۇگۇم:

سەن سېغىندىڭمۇ مېنى؟

باقى:

خويمۇ سېغىندىم مەن سېنى.

نۇزۇگۇم:

سەن قەيەرىدە سېغىندىڭ؟

باقى:

مەن جىگەرىمدە سېنى.

نۇزۇگۇم:

سەن مېنىڭدىن سورىمىغىن،
كۆرگىن چىرايىمدىن مېنى.
سەن مېنىڭ باقىم تۇرۇپ،
دەردىمنى بىلگەنىڭ قېنى؟

باقى:

كۈندە كۆرمىدىم يارنى،
بىر كۈنى كۆرەرمەن دەپ.
ئۈمىد ئۈزمىدىم ياردىن،
ئۆلمىسەم سۆيەرمەن دەپ.

ئالتىنچى ئاي كىرگەن چاغدا،
ئارا ـ گۈرجەك خاماندا.
نۇزۇك يارنى كۆرۈشكە،
باقى يىگىت ئارماندا.

نەچچە كۈن بولۇپ كەتتى،
نۇزۇك يارنى كۆرمىدىم.
تەقدىر بولسا كۆرەرمەن،
تېخى ئۈمىد ئۈزمىدىم.

ئالدىمدىن چىققان بىر تۇغ،
نۇزۇك يارنىڭ ئايغىقى.
كۆڭۈلگە كەلگەن تۇيغۇ،
ئامراق كۆڭۈل باغىقى.

نۇزۇگۈمنىڭ تۇتۇپ كېلىنگەندىن كېيىن، كۈرە شەھىرىدىكى ئامبالنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

كەپە قىلدىم باياۋانغا،
چېرىك كەلدى داۋانغا.
ئون ئىككى كۈن بولغاندا،
مەن تۇتۇلدۇم قاۋانغا.

شىسەن مازى① ياخشىدۇر،
ئاغىچىسى خوپ ياخشىدۇر.
دەردنى ئېيتىپ يىغلايمىز،
دەردىمىز مۇڭ ـ ناخشىدۇر.

ئاتامنى مەن سېغىندىم،
ئاكامنى مەن سېغىندىم.
تىرىكمىكىن شۇ ئاتام،
خەۋەر ئۇقماي يىغلىدىم.

ئاكامغا يېتەلمەسمەن،
ئاتامنى كۆرەلمەسمەن.

① مازى ـــ چوقۇر مەنىسىدە.

ئاتامنى كۆرۈپ ئۆلسەم،
ھەرگىز ئارمان قىلماسمەن.

ئاكام مۇندا كېلەرمۇ؟
مېنى ئېلىپ كېتەرمۇ؟
بىر خەۋىرى يوق ئۇنىڭ،
قەشقەرگە تىنچ يېتەرمۇ؟

نۇزۇگۇم موڭغۇل ئامبالىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ ئالتە ئاي قېچىپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ جاڭگالدا قېچىپ يۈرۈپ ئېيتقان قوشىقى:

ئالتە ئاي ياتتىم خامالدا،
نان پىشۇردۇم سامالدا.
ئاجىز نۇزۇك جاڭگالدا،
ئاتام يۈرەر قايالدا؟

سولۇن بېرىپ يامۇلغا،
ئەرز قىپتۇ جاڭجۇنگە.①
جاڭجۇن يايى ئەۋەتتى،
مەندەك ئاجىز خوتۇنغا.

يايى چىقتى تۇنقىلى،
ئەجدىھادەك يۇنقىلى.
ئون بەش يايى كېلىپتۇ،
مەن نۇزۇكنى تۇنقىلى.

قومۇشلۇق بولدى جايىم،
بۆرە، تۈلكە ھەمراھىم.
خۇدانىڭ ھۆكمى بىلەن،
جاڭگال بولدى ماكانىم.

ئالتە ئاي بولدى يالغۇزمەن،
قەشقەر يولىنى بىلمەسمەن.
خۇدا مېنى ساقلىسۇن،
سولۇنلارنى كۆرمەسمەن.

ھېچكىم مەندەك بولمىسۇن،
بالالارغا قالمىسۇن !
بىزگە كەلگەن دەرد ـ ئەلەم،
ھېچ بەندىگە كەلمىسۇن !

① ئىلى جاڭجۇنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

نۇزۇگۇمنىڭ دۆڭ يامۇلدا تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

ئامباللارنىڭ خاڭزىسى،
غۇلجىدا بار فاڭزىسى①
چاقاي دېسەم چېقىلماس،
قولۇمدىكى كويزىسى.

خۇدا بەرگەن غۇنچەمەن،
سولۇن قالماق ئۈزەلمەس.
خوتۇن قىلماق قەستىمۇ،
مېنىڭ قەددىمنى پۈكەلمەس!

ئايغىمدا كىشەن بار،
بوينۇمدا تاختاي تىڭگاڭزە②.
ئېلىپ قاچار نۇزۇكنى،
بارمىكىن بىر خوخەنزە؟

يامۇلنىڭ بار ئۆگزىسى،
ئون بەش غۇلاچ توغرىسى.
كۆرسەم ئەسكى كىگىزدۇر،
سولۇنلارنىڭ موزىسى.③

ئەپيۇن تەرگەن سولۇننىڭ،
توڭگۇز يېغى جوزىسى.
ئوڭ قولىدا داۋزىسى،④
سول قولىدا خوزىسى.⑤

ئەپيۇن چەككەن جاللاتلار،
دۆڭ يامۇلدا تارتىدۇ،
قاپقاراڭغۇ زەي ئۆيدە،
نۇزۇك جۇۋان ياتىدۇ.

داۋگۇاڭ خاندىن خەت كەلسە،
«نۇزۇگۇمنى ئۆلتۈر!» دەپ.
ئەل ـ جامائەت ئېيتىدۇ:
روھى «جەننەت كۇتەر» دەپ.

① فاڭزىسى ـــ ئۆي ـ جايى.
② تىڭگاڭزە ـــ بويۇنغا سېلىنىدىغان كىشەن.
③ ماۋزى ـــ قالپاق.
④ داۋزىسى ـــ پىچىقى.
⑤ خوزا ـــ ئەپيۇن سالىدىغان چىلىم.

مويتۇكزىدا چاپقاندا،
مەن ئالدىدا ئۆلەرمەن.
موللىلارنىڭ سۆزىچە:
«بېھىش يۇزى» كۆرەرمەن.

مانجۇ چېرىكلىرى نۇزۇگۇمنى تۇتۇپ كەلگەندە، نۇزۇگۇمنىڭ زىنداندا ئېيتقان قوشىقى:

نۇزۇك بىلەك باغلاندى،
ئۆلتۈرگىلى چاغلاندى.
نۇزۇگۇم ئۆزى يالغۇز،
شى يامۇلغا سولاندى.

«نۇزۇگۇم» دەپ كۆپ يىغلاپ،
ئاتام قەشقەردە قالدى.
يالغۇز مېھرىبان ئاكام،
قالماق ئىچىدە قالدى.

كاشكى كۆرسەم ئاتامنى،
قالماقتىكى ئاكامنى.
كۆرمەي ئۆلۈپ كېتەرمەن،
قەشقەردىكى تاغامنى.

مەن كۆرمىگەن مومامنى،
مېنى تۇغقان ئانامنى.
چەنفەن① بېرىپ ئۆلتۈرگەن،
ئۇچ ياشتىكى بالامنى.

يامۇل ماڭا قىيىندۇر،
ئۆلۈم ۋاقتى يېقىندۇر.
زالىملارنىڭ سورىقى،
پايدىسىز - بىر تىيىندۇر.

ئالدىمدىكى جاللاتلار،
قىلىچىنى ئوينىتار.
مېنى ئۇشبۇ ئۆلۈمدىن،
قانداق كىشى ئاجرىتار؟

① چەنفەن — چېرىك، جاللات مەنىسىدە.

3 ـ باب
سادىر پالۋان قوشاقلىرى

سادىر پالۋان ــ شىنجاڭ تارىخىدىكى بىر ئاتاقلىق شەخس، مىللىي قەھرىمان. ئۇ ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ سەركەردىسى، يالقۇنلۇق خەلق قوشاقچىسى. ئۇ 1798 ـ يىلى كۇزده هازىرقى غۇلجا ناهىيىسىنىڭ موللىتوختىيۇزى يېزىسىدىكى بىر يالانما دېهقان ئائىلىسىده دۇنياغا كېلىپ، 1871 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. سادىر پالۋان قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن يېقىنقى زامان تارىخىمىزدىكى ئەڭ داڭلىق، ئەڭ مۇنەۋۋەر قوشاقلارنىڭ ئۈلگىسىدۇر.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن جۇڭگوغا هۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىل بولۇپ، جۇڭگودىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى قاتتىق خانىۋەيرانچىلىق ئىچىده قالغانىدى. بۇ دەهشەتلىك مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇملارنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ياش سادىرنىڭ قەلبىده زۇلۇمغا قارشى ئۆچمەنلىك ئوتى يالقۇنلايدۇ. چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرىنىڭ دېهقانلارنى بوزەك قىلىپ ناهەق جازالاشلىرىغا بىرقانچه ئون قېتىم قارشى چىقىدۇ. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ نامى ئەل ئىچىده تارقىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئەكسىيەتچى هۆكۈمەت تەرىپىدىن گۇمانلىق دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئۇ، ئۆز يېزىسىدا تۇرالماي، غۇلجىنىڭ قازانچى دېگەن يېرىده 50 كىشىلىك قارشىلىق كۆرسىتىش ئەترىتى تەشكىللەيدۇ ۋە ئۇنى ياخشى يېتەكلەپ 300 كىشىگه تەرەققىي قىلدۇرۇپ، هۆكۈمرانلارنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭنى باشلايدۇ. سادىر پالۋان يېتەكچىلىكىدىكى قوزغىلاڭچىلار 1860 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىلى ئاشلىق سېڭى، چىلىپەڭزە، بايانداي، كۇره قاتارلىق جايلارنى ۋە كونا قەلئەلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ، دېهقانلار قوزغىلاڭىنى كۆپ قېتىم غەلىبه قازىنىدۇ. سادىر پالۋان 40 يىلىدىن ئارتۇق كۈرەش جەريانىدا 13 قېتىم تۇرمىگه تاشلىنىدۇ، ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ، نۇرغۇن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك كەچۈرمىشلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. لېكىن، بۇ ئېغىر كۈنلەر ئۇنىڭ ئەركىنلىك، هۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ئىرادىسىنى بوشاشتۇرالمايدۇ، گۈزەل غايىسىنى يوقىتالمايدۇ، ئۇنىڭ قەددىنى پۈكەلمەيدۇ. ئەكسىچه ئۇ ئەزگۈچىلەرگه قارشى، زۇلۇمغا قارشى كۈرەش جەريانىدا پولاتتەك چىنىقىپ، تەدبىرلىك، قاتتىق قوللۇق، ئۆتكۈر باشلامچى بولۇپ يېتىشىدۇ.

«سادىر پالۋان قوشاقلىرى» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرەشلىرىنىڭ شانلىق دەستۇرى، تارىخنىڭ ئۆچمەس شاهىتى. سادىر پالۋان قوشاقلىرىدىن بىز 18 ـ ئەسىردىكى شىنجاڭ هەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشى، ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرى، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، ئادالەتنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىدىكى جاپالىق مۇساپه، سەرگۈزەشتىلىرىنى، يېڭى، بەختىيار زامانغا تەلپۈنۈش ئىرادىسىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇ زور تارىخىي، ئىجتىمائىي قىممەتكه ئىگه.

1

سادىر پالۋاننىڭ بۇرۇنقى قوشاقلىرى

سادىر پالۋاننىڭ كۈره يامۇلىدا ياتقاندا ۋە يامۇلدىن قېچىپ چىققان ۋاقىتلىرىدا ئېيتقان قوشىقى:

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مېنىڭ ئەسلى ماكانىمدۇر.
نېمە قىلساڭ قىل شەنگەن،
سېنىڭ سورار زامانىڭدۇر.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مەردلىك ياغار چىرايىدىن.
مېنى كۆرمە ئۆلۈمتۇك سەن،
چاپانىمنىڭ ياماقىدىن.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
بېشى كۆكنى قۇچاقلايدۇ.
سەن جاڭجۇن بەك خار كۆرمە،
مېنى ئەل - يۇرت ئۇلۇغلايدۇ.

يامۇلغا چۈشۈپ قالدىم،
چۈسا بىلەن پىتلارغا.
ژاڭزى① «پۇل» دەپ ھەيدەيدۇ،
ئۇلگۈرمەيدۇ ئىتلارغا.

ژاڭزى «ئالساملا» دەيدۇ،
ژاڭزىغا نېمە لازىم؟
يار خالتا ئۆۋەتمىتۇ،
يامۇلدا يېتىپ تەزىم.

يامۇلدا تولا يېتىپ،
چېچىم بىر قۇچاق بولدى.
مەن يامۇلنى تەشكەندە،
قوۋۇرغام پىچاق بولدى.

يامۇلنى تېشىپ قويۇپ،
ئىككى چىقتىم تالاغا.
مېنى باققان بەش يايى،
ئەمدى قالدى بالاغا.

يامۇلدىن قاچقان ژاقىتتا،
قازانچى② بىلەن قاچقان.
چېرىكلەر قوغلاپ كەلسە،
قار كېچىپ داۋان ئاشقان.

① ژاڭزى — بەگ، ھاكىملار مەنسىدە.
② قازانچى — جاي ئىسمى.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
تاغلارنى ماكان ئەتتىم.
قورساق ئېچى يامانكەن،
شالۋۇرنى① كاۋاپ ئەتتىم.

شالۋۇرنى كاۋاپ ئەتسەم،
بىر تاتلىق ېيغىر بولدى.
تاغلاردا قېچىپ يۈرۈپ،
ئاتلىرىم يېغىر بولدى.

ئېگىز تاغنىڭ قارغىيى،
قىشلىقى شالاڭ ئوخشاش.
ھەمراھىمنى② يەي دېسەم،
ئۆزۈمنىڭ بالام ئوخشاش.

يامۇلدىن چىققان كۈنى،
ھېلىم بىلەن تېپىشتىم.
قوغلاپ چىققان چېرىك بىلەن،
ئۇچ كۈنگىچە ئېتىشتىم.

چېرىك قاچتى ئىلىغا،
ئېتىپ چۈشۈردۈم بېلىغا.
سەكرەپ چۈشۈپ ئېتىمدىن،
نەيزە تىقتىم گېلىغا.

مەن بىلمەس نە يامۇل بار؟
بولدى يۈرىكىم پارە.
بالا كەلسە بېشىمغا،
تارتماسقا نېمە چارە؟

مەن يامۇلدىن قاچقاندا،
بىر مانجۇ بىلەن قاچقان.
سالاسۇنغا سولاپ قويسا،
قۇلۇپ تولغاپ، ئىشىك ئاچقان.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
بەش كۈن ماڭدىم پىيادە.

① شالۋۇر ـــ تېرە ئىشتان.
② ھەمراھىم ـــ مىنگەن ئېتى.

بىر قالماق «ماڭغىن» دەيدۇ،
دۆلەت بەرسۇن زىيادە.

يامۇلدىن قاچقان كۈنى،
يانتاق يېرىم يانبۇلاق①
خۇدايىمدىن تىلەيمەن،
ماڭا بەرسۇن بىر ئۇلاغ.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
ئارغامچا تېپىپ ئالدىم.
مەن مىنگەن ئالا ئاتنى،
ئون سەرگە سېتىپ ئالدىم.

يامۇلدىن قاچار چاغدا،
لوسشى② ئامال تاپتى.
سېپىلنى تېشىپ قويۇپ،
تۆشۈككە چاپان ياپتى.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
ئون كۈن ماڭدىم پىيادە.
تۇتامدۇ، تۇتالمامدۇ؟
بۇيرۇق بىلەن ئىزادە.

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
خىيال كىردى بېشىمغا.
پىچاق، چاقمىقىم، خالتا،
شەرۋانىنخان قاياشىمغا.

يامۇلنىڭ ياغاچلارى،
قىزىل سىردا سىرلاقلىق.
مېنى باققان بەش يايى،
ئۇرۇمچىدە سولاقلىق.

يامۇلنىڭ ياغاچلارى،
ئېگىز قارىغاي چەكزە.
يامۇلدىن قېچىپ چىققان،
سادىر ئۆزى خوخەنزە.

---

① يانبۇلاق ـــ جاي ئىسمى.
② لوسشى ـــ تۇرمىدىكى ھەمراھى.

يامۇلنىڭ ياغاچلارى،
ئالا ـ ئالا ئالىماچ.
مەن يامۇلدا ياتقاندا،
بالىلار قالغان يالىڭاچ.

سادىر بىر ئوغۇل بالا،
ياۋان يەرنى خالايدۇ.
بىر يامبۇ بېرىپ قويسام،
ئۆلتۈرمەيدۇ، پالايدۇ.

هاشارچىلارنىڭ تۇرمەلنى توختىتىۋالالماي تۇرغان چېغىدا سادىر پالۋاننىڭ ئېيتقان قوشىقى:

تۇرمەلنى تۇرۇپ قويدۇق،
هېكىم يايىدىن باشلىق.
يايىلار زۇلۇم سالسا،
بوزەك بولمىغان قاشلىق.①

تۇرمەلگە كۆچۈپ كىرسەك،
تۇرمەلنىڭ كۇچى كۆپتۇر.
هەرقانچە غەيرەت قىلساق،
قورساقنىڭ جېنى يوقتۇر.

تۇرمەلنى ئېلىپ قاچسا،
دەريانىڭ سۇيى تاشقىن.
بىز تارتساق بۇ دەردلەرنى،
ئامبالنىڭ خۇيى چاچقىن !②

نى مەردلەر ئۆلۈپ كەتتى،
تۇرمەلنىڭ قاشاسىدا.
جېنىمنى تىكىپ قويدۇم،
ۋاڭخۇلۇ هاشاردا.

سادىر پالۋاننىڭ فېئودالىزم ۋە زالىم بەگلەرنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئېيتقان قوشىقى:

بۇ چاقۇ يامان چاقۇ،
ئۆزلەرنى خار ئەيلىگەن.

① قاشلىق ـــ قاش دەرياسى بويىدىكى ئەڭگەكچىلەر كۆزدە تۇتۇلغان.
② چاچقىن ـــ ئەمەلدارلارنىڭ خۇيى ـ مىجەزى قوپال، قاتتىق مەنىسىدە.

بەگ، خوجامغا شەھەر بېرىپ،
يۇرتنى دەسسەپ، چەيلىگەن.

يامۇلغا يالاپ ماڭدى،
شۇم چاقۇ بىلەن بىزنى.
ئىچ ئاغرىتماس زالىملار،
تۆكتى قان - يېشىمىزنى.

چاقۇ بىلەن يۈز بېشى،
ئامباللىققا سايلاندى.
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
ئاغزى - بۇرنى مايلاندى.

زالىملار زامانىدا،
ئەلنى قىينىدى خانلار.
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى،
ئاقماس ئۇچۇن كۆپ قانلار.

سادىر پالۋاننىڭ زالىملارنىڭ ۋەھشىيلىكى ۋە ئۇرۇپ - قىيناشلىرىغا قارىتىپ ئېيتقان قوشىقى:

مېنى پالاپ ئېلىپ ماڭدى،
بۇرنۇمغا سېلىپ زىخچە.
ئۇسسۇتسەڭمۇ قايتماسمەن،
جاڭجۇن ئىشلىگەن مىخقا.①

قەپەسكە سولۇۋەتتىڭ،
تۆت تەرەپكە قارايمەن.
ئۆزۈم بۇندا، گۇۋاھ بەندە،
بۇلبۇل بولۇپ سايرايمەن.

بالا - چاقام يېتىم قالدى،
چاقىرسام ئۇنۇم يەتمەس.
قورقماس غەيرىتىم باردۇر،
ئەل ئۇچۇن بېشىم كەتمەس.

«قاچاقلار» دېمەڭ بىزنى،
يۇرىيمىز ياياق تاشتا.
خان كۆرەگە سۇ باشلاپ،
ئاش - نان تاپقان شۇ باشتا.

① مىخ — ئىرادىدىن قايتماسلىق مەنىسىدە.

مېنى سىنىماق بولغان،
خان جاڭجۇن چېغىڭ چاغلىق !
ھەرقاچان زۇلۇم سالساڭ،
ئوغۇل بالىمەن قاڭروق !

مېنى تۇتىمەن دېگەن،
سەن تاغلىق، قارا تاغلىق.
مېنى سەن تۇتالمايسەن !
ئوغۇل بالىمەن قاڭرۇق !

سادىر پالۋاننىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن دەرد ـ ئەلەملەرنى يادىغا كەلتۈرۈپ ئېيتقان قوشىقى:

ئالۋانغا سۈرۈك[1] بەرمەي،
يايى قامچىلاپ چىقتى.
بۇ زۇلۇمغا چىدىماي،
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى.

سادىر دەپ ئېتىم يامان،
ئون بەش ياشتا ئاتالغان.
دەسلەپتە تۇتۇلغاندا،
دۆڭ يامۇلغا پالانغان.

سادىرنى تۇتۇپ بەرگەن،
ئاق جاڭزىدىكى شاڭيو.
جان باقماق ئۈچۈن ساتتىم،
قۇمۇل شەھىرىدە ياڭيۇ.

سادىر مەنۇ ــ سادىر مەن،
سادىر بولماي كىمدۇر مەن؟
تاغ يولىنى سورىساڭ،
بىرنى قويماي بىلۈرمەن.

يوللاردا كېتىپ بېرىپ،
قاتتىق نېنىمنى يېدىم.
بىر مانجۇ سوراپ ئەردى:
مەن ئۆزۈم خەنبىن[2] دېدىم.

سادىرنىڭ مىنگەن ئېتى،
ساغرىسىدا ئالىسى.

---

① سۈرۈك ــ مۆھلەت، ۋاقىت.
② خەنبىن ــ خەنزۇ ئەسكىرى مەنسىدە.

ئىلىدا خوتۇن قالدى،
قۇچىقىدا بالىسى.

چېرىك چىقتى يېيىلىپ،
سادىر ئاتتى پېتىنىپ.
دالىدىكى قارا تاش،
جۇۋامنى ئالدى يېپىنىپ.

قوغلاپ چىققان چېرىكنىڭ،
مىڭەن ئاتلىرى قاشقا.
چېرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا.

لاتىدىن پوپۇچ تىكسە،
كۆرمىگەنلەر «خەي»① دەيدۇ.
سادىرنىڭ ئۇنى چىقسا،
چېرىك قورقۇپ «ھە» دەيدۇ.

چوڭ يولدا كېتىپ بارسام،
بىر چېرىك «مەكە !» دەيدۇ.
باشقا تارتىپ بىر سالسام،
«بولدى ماڭ ! كېتە !» دەيدۇ.

ئىسىت، ئۆمرۇم ئۆتۈپ كەتتى،
زەي زىنداندا، سولاقتا.
ھېچبىر راھەت كۆرمىدىم،
ئەلەم تارتىپ قاماقتا.

ئايلىنىپ تولا يۈرۈپ،
خويمۇ زېرىكتىم شەھىن.
خۇدايىم ئايرىمىسۇن،
«قازانچى» دېگەن يەردىن.

«قازانچى» دېگەن يەرنى،
چېرىكلەر تاپالمايدۇ.
يىراقتىن قاراپ تۇرسام،
بىر دۆڭدىن ئاشالمايدۇ.

① خەي — ئاياغ، ئاياغ كىيىم مەنىسىدە.

سادىر ياتقان كامارغا،
ئۇچار قانات كىرمەيدۇ.
مەن بۇ يەردە يۈرىمەن،
بالىلىرىم نېمە يەيدۇ؟

ئات مىنىدىم كۆرەڭ قاشقا،
سەكرەتتىم تاشتىن ـ تاشقا.
چېرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا.

قار كېچىپ تولا مېڭىپ،
ئۆتۈكۈمنى ھۆل قىلدىم.
تاشقا مالىخاي كىيگۈزۈپ،
چېرىكلەرنى گول قىلدىم.

سادىر پالۋاننىڭ ئىلىدا قايتا تۇتۇلغاندا ئېيتقان قوشىقى:

بۇ تاغلار تونۇش تاغلار،
مەڭگۈگە ئاداشمىدۇر.
قول شىلتىسا شىلتىسۇن !
قاچاقلار قاياشمىدۇر.

ھەيۋەتلىك قىياتاشلار،
يامغۇر سۈيىدە يېرىلار.
سەن تۇرساڭ تىك باغلاقلىق،
سادىرىڭ قانداق چىدار؟

قاشىنىڭ قارىسى سەندە،
ئۆزۈڭدىن ئۆكسۈپ يۈرمە !
قاراخان بىلەن ئۇنى،
مەڭگۈلۈك ئاداش كۆرمە !

سادىر پالۋاننىڭ ئىلى يامۇلىدا ياتقاندا جەنۇبتىن چىققانلار بىلەن بىرلىكتە ئېيتقان قوشىقى:

«بۇغدايچى» دېمەڭ بىزنى،
قەشقەرلىك دېمەڭ بىزنى.
تۇغقانىنى بۆلۈپ تاشلاپ،
يەك كۆرمەڭ ئەزىزلەرنى.

تاغنىڭ ئارقىسىدا دەيدۇ،
ئىلىخو دېگەن يەرنى.
شەھەر ئايرىپ ئالالمايسەن!
بوينۇڭدىكى مەرەزنى!

ئۆستەڭنى چېپىپ قويدۇق،
مەمتىمىن، ھېكىم باشلىق.①
خان جاڭجۇننى يوقاتساق،
بىزنىڭ بولىدۇ ئاشلىق.

سادىر پالۋاننىڭ ئۇرۇمچى يامۇلىدا ياتقان ۋاقىتتا تۇرمىدە مەھبۇسلار بىلەن ئېيتقان قوشىقى:

كۆزۈمنى ئېچىپ قويدى،
ئۆزگە يۇرت قاياشلىرى.
تۇغقاندىنمۇ چارىكەن،
بىر مەسلەك باغاشلىرى.

زىندان ئىچى قاراڭغۇ،
چىراغ نۇرى يورۇتالماس.
بىز تۇغقانلار بىر بولساق،
تۆمۈر چىشلار تاپالماس.

ھېلىم، سېلىم بىر تۇغقان،②
تاغ ئارتىلىپ سىز چىققان.
تەيپۇنەملىك③ يارەنلەر،
بىز بۇ يەردە ئۇچراشقان.

خان جاڭجۇننىڭ يامۇلى،
بىزنى قىلدى بىر تۇغقان.
بىر ياقىدىن باش چىقسا،
دۇشمەن بولۇر يەر ـ يەكسان.

سادىر پالۋاننىڭ ئۇرۇمچى يامۇلىدىن قاچقاندا ئېيتقان قوشىقى:

دېخۇا④ دىن قېچىپ چىقىپ،
ئۆز يۇرتقا كېتەلمىدۇق.

---

① بىللە ئىشلىگەن ئادەم ئىسىملىرى.

② جەنۇبتا چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۆتۈرۈلۈپ، غۇلجىغا چېقىپ، سادىر پالۋاننىڭ چوڭ قوشۇنىغا قاتناشقان ئاكا ـ ئۇكا باتۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.

③ ئەينى يىللاردا گەنسۇ، شەنشى، نىڭشيادا كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلابچىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار بىردەك تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلاڭچىلىرى دەپ ئاتالغان.

④ دېخۇا ـــ ئۇرۇمچىنىڭ ئىلگىرىكى نامى.

ھەرقانچە قىلغان بىلەن،
مەقسەتكە يېتەلمىدۇق.

قونغان يېرىمىز تاشلىق،
قىينىدى قورساق ئاچلىق.
تىلماچلىق قىلىپ بەزەن،
بولۇۋالدۇق چېرىك باشلىق.

سادىر پالۋاننىڭ تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە ياتقاندا ئېيتقان قوشىقى:

تاش كامېردا ياتسام،
ھۇۋقۇشلار ئۇۋام دەيدۇ.
مەن ئۆڭكۈردە ياتقاندا،
بالىلىرىم نېمە يەيدۇ؟

ئۆڭكۈر باشتىكى قاردىن،
بىر يېڭ سۇ چۈشەر پەسكە.
بىز تاغلاردا بولساقمۇ،
ئەزىزلەر بىزنىڭ ئەستە !

تاش كامېردا ياتسام،
دەيدۇ: «سادىر ئۆڭكۈرى».
چېرىكلەر قوغلاپ چىقسا،
قېرىلار بۇندا گۆرى.

سادىر پالۋاننىڭ قۇمۇلغا پالىنىپ كەلگەندە ئېيتقان قوشىقى:

قىش، بوران، شۇنىرغاندا،
ناخشامغا روجەك ياخشى.
جېنىمدىن ئۆتۈپ كەتتى،
تۆمۈر ھارۋا داق – داقى.

قۇمۇل دېگەن يەردىمۇ،
قازان قۇلىقى تۆتكەن.
زالىم تۆڭچىسى، بەگلەر،
زۇلمىدىن ئۆلگەن كۆپكەن.

كاللا كېسەر جاللاتنىڭ،
قولىدا نەيزە، قىلىچ.

خان دەرۋازىسى ئالدىدا،
كاللىغا ياسار بېدىش.

خان دەرۋازىسى ئالدىدا،
كۆردۈم بىگۈناھ بىر باش.
ئىسمى ئۇنىڭ گاڭباقى
ماڭا بولدى قېرىنداش.

سادىر پالۋاننىڭ قۇمۇل يامۇلىغا يۆتكىلىپ، زىنداندا ياتقاندا ئېيتقان قوشىقى:

يىلان باغرىدەك يوللار،
يۇرتۇمنىڭ ئىز قاشقىسى.
ماڭا قىلچە بىلىنمەس،
ئەل ئىشقىدىن باشقىسى.

تەلكە تاغلىرى دەيدۇ،
تەڭرى تاغلىرى دەيدۇ.
قارا خانغا دەرد تۆكسەڭ،
بىر دەملىك لەببەي دەيدۇ.

تارتقىنىم زۇلۇم – كۈلپەت،
مىڭ ئۆلۈپ تىرىلدىم مەن.
دەرد كەلسە كېلىۋەرسۇن،
يولۇم ھەق ! تىرىلدىم مەن.

سادىر پالۋاننىڭ ئۇرۇمچى يامۇلىدا ئەل ـ يۇرتىنى، بالا ـ چاقا، دوست ـ بۇرادەرلىرىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئاتىسىدىن يېتىم قالغان،
ئانىسىدىن يېتىم قالغان.
يېتىم قالغاندا مەن ئالغان،
ھېۋىزەم ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئېتىم ئاچ قالدى،
بىر ئېتەك سامان بارمۇ؟
ئاغزىمغا ئىلىم سالغان،
دامولالام ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئاتقا نان بەرگەن،
تورۇق ئاتقا چۆپ بەرگەن.

سادىر ئۇچۇن جان بەرگەن،
ھېۋىزەم ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

مېھمانلار كېلىپ چۈشكەن،
چىراغلار يېنىپ ئۆچكەن.
غەمكىن كۆڭلۈمنى يەشكەن،
سارايىم ئامان بارمۇ؟

ئوقۇردا كىشنەپ تۇرغان،
تورۇق ئېتىم ئامان بارمۇ؟
بىر تەكىگە باش قويغان.
ھېۋىزەم جېنىم ئامان بارمۇ؟

ئۆينىڭ تۆردە تۇرۇپ،
ساچقانىنى ماراپ ياتقان.
كالا گۆشىنى تەڭ يېگەن،
مۇشۇكلىرىم ئامان بارمۇ؟

بوسۇغامنى بېسىپ ياتقان،
كېچە ـ كۈندۈز قاۋاپ ياتقان.
جاپايىمنى تولا تارتقان،
بويناقلىرىم ئامان بارمۇ؟

چوڭ ئاكامنىڭ بالىلىرى،
مېنى كىچىك دادام دەيتتى.
مېنى كىچىك دادام دېگەن،
قۇلۇنلىرىم ئامان بارمۇ؟

ئالتىنچى ئايىنىڭ ۋاقتىدا،
مېۋە ـ چېۋە پىشىدۇ.
ئۆزى پىشىپ، ئۆزى چۈشكەن،
ئالما، ئۆرۈك ئامان بارمۇ؟

سادىر پالۋانىنىڭ تۇنجى قېتىم ئۇرۇمچىگە سۇرگۈن قىلىنغاندا، ئائىلىسىنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشىقى:

چوڭ كۈرەنىڭ يولىدا،
ئالدىم ھېۋىزەمگە يېلىم.

بەش بالامنىڭ ئىچىدە،
ئەڭ كىچىكى مەمەت ئىدىم.

روشەنگۈل دەپ بالام بار،
دادا، — دەيدۇ ئەجەب تاتلىق.
بەش بالامنىڭ ئىچىدە،
كىچىكى دەنىخان ئاتلىق.

بەش بالامنىڭ ئىچىدە،
چوڭى «پەننامە» ئوقۇيدۇ.
مېنى مويتۇڭزىدا چاپسا،
تېنىمنى قاغا چوقۇيدۇ.

ئۇرۇمچىگە پالاندىم،
ھېۋىزە توقاچ ياققىن.
بەش بالام يېتىم قالدى،
تېنەتمەي ئوبدان باققىن.

سادىر دەپ ئېتىم قالدى،
داڭزىدا[1] خېتىم قالدى.
خېتىمنى ئوقۇپ باقسالا،
بەش بالام يېتىم قالدى.

سادىرنىڭ مىنگەن ئېتى،
ساغرىسىدا ئالمىسى.
ئىلىدا خوتۇن قالدى،
قۇچقىدا بالىسى.

كۆرە يولىدا يۇرۇپ،
مەپىڭ سۇندىمۇ شەنگەن؟
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
كۆڭلۈڭ تىندىمۇ شەنگەن؟

بۇگۈن كۈنگە پەيشەنبە،
كەل، مەپىنى قوش ئەمدى.
ئۇرۇمچىگە پالاندىم،
ئىل ـ ئاغىنە خوش ئەمدى!

---

① داڭزا — خان دەرۋازىسى تاختىسىغا چاپلانغان ھۆكۈم خېتى.

2

سادىر پالۋاننىڭ يېڭى تېپىلغان قوشاقلىرى

تىزلامچىنى كىيمەيمەن،
ئارقام ئوچۇق قالىدۇ.
گەپلىرىمگە گۇل مومام،
كۈلۈپ كۆكسى تالىدۇ.

مومامۇ بەك ئارزۇلايدۇ،
ئاپامۇ بەك ئارزۇلايدۇ.
پاتقاققا پېتىپ كىرسەم،
مومام ئاۋۇال تازىلايدۇ.

مومام ئىدى تەقۋادار،
ئۆگەتتى جىق قوشاقنى.
«نامەھەق»نى بىلگۈچە،
قورۇپ بەردى پۇرچاقنى.

بىر پۇرچاققا بىر قوشاق،
توقۇپ بەردىم ئاخشىمى.
ئىزدەپمۇ تاپالمىدىم،
گۇل مومامدەك ياخشىنى.

مومام توقۇغان بۆزدە،
ماڭا پوسما تىكىپ بەرگەن.
چوڭ دادام پوپۇچ تىكتى،
مەن ئۇنى ئاياپ كىيگەن.

دادام تايغا ئاتىماقتا،
يەردىن بىرتال تاش ئالدى.
بىر قوشاق ئېيتىپ بەرسەم،
كۆزىگە لىق ياش ئالدى.

داۋۇتكام تۆمۈرچىگە،
ياساتتىم بىر نەيزىنى.
شېرىپ دېگەن تاغام بار،
ئالدىم نەيزە پەيزىنى.

قىلىچقىمۇ يېپىشتىم،
ئالدىم تىكەن بېشىنى.
چېرىك قىلىپ چاندىم،
ساينىڭ قورام تېشىنى.

ھارسام دۆڭدە ئولتۇردۇم،
نەچچە قىلىچ سۇندۇردۇم.
ئۇستاز بول دەپ تاغامنى،
ئۆيدە نەچچە قوندۇردۇم.

ئەللەر تېرىيدۇ ئاشلىق،
ئاشلىققا مانجۇ باشلىق.
ئاشلىق تەرگەن ئەللەرنىڭ،
قىش - ياز كۆزى ياشلىق.

بىنەم تەرسەك ھوسۇلغا،
مانجۇلار ئىگە دەيدۇ.
ھوسۇلنى بۇلاپ تۇرسا،
دېھقانلار نېمە يەيدۇ؟

مانجۇلارغا ھاي - ھايچى،
ھەر مەلىدە بىر دورغا.
پۇقرانى قاقشاتقۇچە،
بەگلەر يەپ ئۆلسۇن ئوغا.

بىر پۇت تۇز، بىر دادەن ئاش،
مانجۇلاردا بارمۇ باش؟
مانجۇلارنىڭ دەستىدە،
دېھقان قالدى يالىڭاچ.

رازىلىق ئالدىم ئەلدىن،
پوتا باغلىدىم بەلدىن.
ئەل پەرياد چېكىپ تۇرسا،
ئاش - نان ئۆتەمدۇ گالدىن؟

تاغنىڭ بېشى ئالاڭغۇ،
قارىغاي ئىچى قاراڭغۇ.
ئەلنىڭ دەردىنى ئويلاپ،
سادىر بولدى ياداڭغۇ.

كىمگە ئېيتاي دەردلەرنى،
ئاڭلار بارمۇ گەپلەرنى.
سادىر ناخشىغا قاتتى،
يىغىپ قويغان «خەپ !»لەرنى.

قاغا ـ قۇزغۇن گۆش يەيدۇ،
بۆرە، ئىتمۇ گۆش يەيدۇ.
مانجۇلار چاغان قىلسا،
چەنتۇ، سولۇن مۇشت يەيدۇ.

نوغايتۇنىڭ يولىدا،
مانجۇلار يېتىۋاپتۇ.
تۆت چەنتۇنى بىر مانجۇ،
ساپانغا قېتىۋاپتۇ.

ئاتلىنىپ بەل ياقىلاپ،
دورغىدەك بولۇپ كەلدىم.
بىر كالتەك ئۇرۇپ باشقا،
مانجۇغا ئەجەل بەردىم.

چوڭ ئاكامنىڭ بالىلىرى،
مېنى كىچىك دادام دەيدۇ.
ۋاق يېتىپ دىدارلاشماق،
بىز ئۇچۇن تاتام دەيدۇ.

ھەر ئاخشىمى ئۆت دەيدۇ،
مەلىمزدىن ئاي بولۇپ.
يۈگۈرۈپ چىقىپ كۆرەيلى،
ئويناقشىغان تاي بولۇپ.

تايچاق دېگەن تايچاق ـ تە،
ئات بولۇشنى بىلمەيدۇ.
ئۇستىگە ئېگەر ئارتىپ،
يات بولۇشنى بىلمەيدۇ.

ئاق لەيلىنىڭ بېشىدا،
سېرىق قۇشقاچ سايرايدۇ.
شەرۋانە جۇمە كۈنى،
سۇمبۇلىنى تارايدۇ.

تونۇر بېشىغا كېلىپ،
توقاچ يۇزلۇك ئاي كۆردۇم.
شەرۋانە بىلەن بىللە،
بەك ئوبدان ئۆمۇر سۈردۇم.

قارىغاي ئارىلاپ ئۆتسەم،
ئۇركۈمىدى كېيىكلەر.

سادىرنى تۇتۇش ئۇچۇن،
ئىزدەپ كەلدى چېرىكلەر.

كەلسەڭ كېلىۋەر چېرىك،
قالمايسەن بىرىڭ تىرىك.
سادىرغا تاغ ـ تاش ياراغ،
مېنى ئىزدىمەي سېلىك.

سادىرنىڭ مىلتىقى يوق،
تاش، سالمىنى قىلدى ئوق.
بىر چېرىكنى يۇمىلاتتىم،
يۈز چېرىكتىن بىرىمۇ يوق.

سادىر «ھېيلىگەر» دەيدۇ،
«ھېيلەم» راست يامان مېنىڭ.
يارەنلەرگە ھەيدەتكەن،
سەركەمۇ پالۋان مېنىڭ.

ئۇزمەي ئاتتۇق بەش كىشى،
ئۇركۈپ قاچتى مىڭ كىشى.
جان تاتلىق چېرىكلەرگە،
سادىردا نېمە ئىشى؟

كىمكى تۇتسا سادىرنى،
جاڭجۇن بېرەر مىڭ تەڭگە.
چامىڭ يەتسە تۇتمامسەن،
قوشۇپ بېرەي مىڭ تەڭگە.

ناخشىنى كۈچەپ ئېيتسام،
سادىرنىڭ ئۇنى دەيدۇ.
يايلار كۆرەڭلىشىپ،
تۇتۇڭلار بۇنى دەيدۇ.

تاغلارنىڭ ياغاچلارى،
تاغنى تالىشىپ ئۆسكەن.
سادىرنىڭ ئېتى ئۇلۇغ،
يۈرتنى تالىشىپ ئۆسكەن.

قۇمۇل يامۇلى دەيدۇ،
كەينىدە سېپىلى يوق.
تالاغا چىقاي دېسەم،
سادىرنىڭ كېپىلى يوق.

يىلقا ئۇيىرسى نەدە؟
ئۇيلار پادىسى نەدە؟
سادىرنى يالغۇز دېمەڭ،
يۇرەك پارىسى شەدە (شەھەردە).

سېپىلنى تېشىپ چىقتىم،
كۆزۈمنى ئېچىپ تىقتىم.
ئايماقلارنى جەملەشكە،
تاغلارغا قېچىپ چىقتىم.

ئوتقا كىرسەم ئوت رەستە،
تاغقا چىقسام تاغ رەستە.
كۆزۈمنى ئاچقانلارنى،
دائىم تۇتمەن ئەستە.

موللا بىلال ئۆز باغرىم،
گېپىم بار ئاڭا دائىم.
يۇزمۇ يۇز سۆزلەشكىلى،
بەيتۇللاغا ئۇچ باردىم.

موللا بىلال تەقۋادار،
ئەلگە بولدى بەك ھەيران.
دېدى: جەڭگە چىققۇلۇق،
يېتىپ كەلگۈچە ۋەيران.

ئوغۇل بالىمەن سادىر،
نەگە بارسام يولۇم بار،
موللا بىلال ئالدىدا،
ئوڭ كۆكسۈمدە قولۇم بار.

موللا بىلال ئۇستازىم،
بېشىمدا ئالتۇن تاجىم.
زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشقا،
يار ـ يۆلەك ماڭا دائىم.

موللا بىلال خاتىپنى،
جاڭجۇن «تۇتمەن» دەيدۇ.
بەردەڭگىلىك① سادىر بار،
جاڭجۇن ھۆل تېزەك يەپتۇ.

① قەددى ـ قامەتلىك، كېلىشكەن مەنىسىدە.

كىمگە ئېيتاي دەردلەرنى،
ئاڭلارغا قۇلاق بارمۇ؟
ئېيتقىنا نازىم ئۇستاز،
قاينامغا تۇڭاق بارمۇ؟

جاڭجۇن موللا بىلالنى،
ئۆلتۈرۈپ چىدالمايدۇ.
جاڭجۇن قول سالغان كۈنى،
ئىلىدا تۇرالمايدۇ.

يۈز بېگىگە ئات دېسەم،
ھەيدەپ كەپتۇ يۈز ئاتنى.
ئاتلىنىپ چىقىپ ھەريان،
توسۇڭالدۇق ئۈچ ياقنى.

چېرىكلەر ئاتقان ئوقلار،
ھالقىپ كەتتى ئۇ تاغقا.
بىز دۇشمەنگە سىلجىدۇق،
دۇشمەن كەلمەي بۇياققا.

قالماقلارمۇ ئات سالدى،
تۈڭگانلارمۇ ئات سالدى.
قارا تاشقا كەلگەندە،
چېرىكلەر «ۋاي داد!» سالدى.

كۈلدە كۆمەچ پىشۇرغان،
ناسىركامغا ئوق تەگدى.
قىساس ئوتى يامانكەن،
دۇشمەننى سادىر يەڭدى.①

① سادىر پالۋان قوشاقلىرى ئىچىدىكى 2 – قىسىم (يېڭى تېپىلغان) قوشاقلارنى شائىر مەسۇم باسىت تۇرپانىيۇزلۇك موللا ھەمراھ كا-تىپى (1870 ــ 1946) نىڭ قولىيازمىسىغا ئاساسەن خاتىرىلىگەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى قالايمىقانچىلىق ۋە ھەر خىل توسالغۇلار سەۋەبىدىن بۇ قوشاقلارنى 30 يىلدەك ئۆيىدە يوشۇرۇن ساقلاپ ئاخىرى «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 – يىللىق 3 – سانىدا ئېلان قىلغان. ئالدىنقى قىسىمدىكى قوشاقلارنى تۇرسۇن زىرىدىن، ئابدۇساتتار ناسىرى، تۇرسۇن ياسىن قاتارلىق ئەدىبلەر ئىلگىرى – ئاخىر رەتلەپ ئېلان قىلدۇرغان.

4 ـ باب
مايمخان هەققده قوشاقلار

مايمخان ـــ شنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن بىر تارىخىي شەخس. ئۇ 1812 ـ يىلى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ دادامتۇ يېزىسىدا نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئىستىبدات چاڭ خانىدانلىقىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىغا قارشى كۈرەش قىلىپ، پاك مۇھەببىتىنى قوغداش يولىدا مەردلەرچە قۇربان بولغان ئايال قەھرىمان.

مايمخان ـــ كىچىكىدىنلا زېرەك، ئەدەپلىك قىز بولۇپ ئۆسىدۇ، ئاتىسىدىن ناخشا ـ قوشاق ئۆگىنىپ، ئۆزىمۇ قوشاق توقۇپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىدۇ، كېيىنچە دۇتار چېلىشنىمۇ ئۆگىنىۋالىدۇ. بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، شۇ يېزىدىكى تەڭتۇشى ھېيتباقىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە ئۇ يىگىت بىلەن توي قىلماقچى بولۇپ پۇتۇشىدۇ، بۇ ئىشقا ئاتا ـ ئانىسىمۇ قوشۇلىدۇ. بىراق، بۇ خەۋەر يۇرت ئىچىگە تارقالغاندىن كېيىن، يېزا بېگى ھامۇت توينى بۇزۇپ، مايمخاننى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ. لېكىن، ئۇلار ھامۇتبەگنىڭ پۇتلىكاشاڭلىرىغا قارىماي توي قىلىدۇ. ھامۇتبەگ توي ئۆتكەندىن كېيىنمۇ يۇۋۇ نىيىتىدىن يانماي، مايمخان ئۇستىدە نۇرغۇن بەتنامىلارنى توقۇيدۇ، ئۆزىنىڭ غالچىسى سادىقنى كۇشكۇرتۇپ، شەنگەن ۋە ئامبالىلارغا مايمخاننى يالغاندىن قارىلاپ، زىندانغا تاشلاتقۇزىدۇ ۋە ئاخىرى «ھۆكۈمەتكە قارشى چىققان» دەپ گۇناھ ئارتقۇزۇپ، مايمخاننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدۇرىدۇ. مايمخان 1840 ـ يىلى 28 يېشىدا، غۇلجا شەھىرىدىكى ھازىرقى بوينىكېسىك دېگەن جايدا قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئەكسىيەتچى زالىملار مايمخانىنىڭ جىسمىنى ئەلدىن ئايرىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ زۇلۇمىغا، فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى جەسۇرانە روھىنى خەلق قەلبىدىن چىقىرىۋېتەلمىدى. خەلق مايمخاننى يات ئېتىپ، ئۇ ھەقتە نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاق، ناخشىلارنى ئىجاد قىلدى، بۇ قوشاقلار تا بۈگۈنگىچە خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

«مايمخان ھەققده قوشاقلار» ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ۋە ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

مايمخاننىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتى ھېيتباقى بىلەن بولغان مۇھەببىتى ھەققده ئېيتقان قوشىقى:

مېنىڭ ئېتىم مايمخان،
سول يۈزۈمده خالىم بار.
چوكان جالا چېچىمدا،
خېنىملاردەك ھالىم بار.

مەن بىلىمنى باغلىدىم،
ھاۋارەڭ ياغلىق بىلەن.
تېخى نادان ئىكەنسىز،
يۈرۈسىز شاشلىق بىلەن.

قوش تېرەك ئاراسىدا،
قول ئېلىشقانىم قېنى؟
ئۆمۈرلۈك ئايرىلماسقا،
ۋەدە قىلغانىم قېنى؟

كۆڭۈل بەرمىسەم يارغا،
ئوق تەگمەس ئىدى جانغا.
ۋەدىگە ۋاپا ئىزدەپ،
يۈرەك پاتمۇ قانغا.

كۆرۈنگەن قارا تاغدا،
ئات قارنىدا ياغدى قار.
ئۇنتۇلمايدۇ زادىلا،
كىچىكلىكتە تۇتقان يار.

ئېرى ئۆلسە سارەمنىڭ،
ئوسما قويدى ئەتىسى.
تېڭىۋاپتۇ پەرەڭنى،
توشماي تۇرۇپ يەتتىسى.①

ھاۋا تۇتۇلۇپ كەتتى،
ئۆگزىلەردە قار بارمۇ؟
جاھاننى كېزىپ چىقتىم،
ساڭا ئوخشاش يار بارمۇ؟

سىڭلىم ئۆلدى گۈل كۆرۈپ،
ئىنىم بولسا چېچەكتە.②
يامان ئىكەن جۇدالىق،
يېتىپ كەلدىم ئۇۋەكتە.

بارارىمدا كۆك سۇدىن،
تىزغىچە كېچىپ ئۆتتۈم.
يانارىمدا نائىلاج،
كالىغا مىنىپ ئۆتتۈم.

موزاينى بېقىپ قويساق،
ئۈچ يىلدا كالا بولدى.
ھامۇتبەگ بىلەن سادىق،
باشلارغا بالا بولدى.

① دادامتۇدا ئەينى يىللاردا مۇشۇنداق بىر ئىش يۈز بەرگەنىدى. مايمخان بۇنى قوشاققا قوشۇۋالغان.
② چېچەكتە ــ مايمخاننىڭ ئىنىسىگە چېچەك چىقىپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

ھەر ئىككىمىز بىر دېمەت،
تەڭلا كۈلگەن غۇنچىدەك.
ئايرىۋەتتى ھامۇتبەگ،
چىدىمىدى ياش يۇرەك.

ئالۋان ـ ياساق ئەۋج ئالغان كۈنلەردە، مايمخانىناڭ ئاتا ـ ئانىسىغا ئىچ ئاغرىتىپ، زۇلۇمنى ئەيىبلەپ ئېيتقان قوشىقى:

دەريادا كېمىپ باقسام،
ئوتتۇرىسى چوڭقۇر ئىكەن.
چۈشۈمگە كىرىپ قاپتۇ،
سىڭلىم ھەم ئاتا ـ ئانام.

سېلىقنى تولا سېلىپ،
«ئۇزۇن ساقال»① تويمىدى.
جېنى قۇرغۇر ئوپقانلار،
ئەل ھالىنى قويمىدى.

يىغلىدىم قاڭغىر قاقشاپ،②
خۇدا ئاھىمغا يەتسىچۇ؟
ئۆلۈمنى قولىدا تۇتماي،
زالىملارغا بەرسىچۇ؟

بۇاپا ئىكەن ئالەم،
كۆپ جاپا ئىكەن ئالەم.
ئايرىلماس دېگەنتۇق بىز،
ئايرىغان ئىكەن ئالەم.

ئالغاچ كەتسە بولمامدۇ،
ماڭغان يوللىرى تارمۇ؟
ئىلىنى ئاختۇرۇپ كەلسەم،
مېنىڭدەك دەردى غەم بارمۇ؟!

قازاسى يەتمىسە ئۆلمەس،
دەريا سۈيى كەچكەنگە.

---

① دادامتۇدىكى ھامۇتبەگكە ئوخشاش چوڭ زومىگەر ـ بايلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② مۇشۇ كۇپلېتتىن باشلاپ تۆۋەنكى توققۇز كۇپلېت قوشاق (ئالدىنقى ئۈچ كۇپلېت تەكرارلىنىپ) ئەينى زامانىدا مايمخان تەرىپىدىن ناخشا قىلىپ ئېيتىلغانىكەن. كېيىن يەنە بىر قانچە كۇپلېت قوشۇلۇپ بېيىغان.

بوينى قايرىلار، ئۆلمەس،
زۇلمەت باشقا چۈشكەنگە.

سىڭلىم بەرگەن ئۈچ ئالما،
بىر - بىرىدىن بۆلەككەن.
بىزنى شۇنداق ئايرىغان،
مۇشۇ قارا پەلەككەن.

ئورما ئوردۇم سول تارتىپ،
تاناب قويغىن ئۇنچەمگە.
سول بېشىغا چىقالماي،
ئىزا بولدى پەخەمگە.

كەمبەغەللىكنى يەرلىرى،
ساپان تەگمەي بوز بولدى.
تام ئۈستىدە تاش ئۇرسام،
ئېتىم ئوغۇلقىز بولدى.

ھاشار بىلەن ياز كەتتى،
تۇرنا، ئۆردەك، غاز كەتتى.
مەن تىللىسام ھامۇتنى،
سادىق تازغا دەز كەتتى.

كۆكتە ئوينىغان قۇشنى،
تۇرامدۇ قويسىلا باغلاپ؟
زۇلۇمنىڭ دەستىدىن كەتتى،①
بىلگەنلەر ئۆزى چاغلاپ.

ئاغا - ئىنىلەر كېتەيلۇق،
ئامانلىققا بەل باغلاپ.
ئاۋۇال ئاڭلىغان بولسام،
كېتەر ئىدىم تاغ ئاتلاپ②.

كۈن ئولتۇرۇپ، ئەتراپىم،
يورۇقتى، قارا بولدى.
كۆيگەن يارنىڭ دەردىدە،
يۈرىكىم يارا بولدى.

---

① شۇ زاماندا نۇرغۇن يېتىم - يوقسۇللار كۈن كەچۈرۈشكە ئىلاج قىلالماي، دادامتۇدىن ياقا يۇرتلارغا سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتكەن. مۇشۇ ئىشنى دېمەكچى.

② ھامۇتبەگنىڭ نىيىتىنى بىلگەن بولسام، تاغ ئاتلاپ جەنۇبقا كېتەتتىم دېمەكچى.

جۇدالىق دەردىنى تارتىپ،
ساق تېنىم يامان بولدى.
پارە ـ پارە ئىچ باغرىم،
ھۆسنىمۇ سامان بولدى.

تېكىلخاندىن قارىسام،
يۇرتۇمنى كۆرەرمەنمۇ؟
ئۇچۇپ ئويىنىغان قۇشتەك،
شاد ـ خۇرام يۈرەرمەنمۇ؟

يۇگۇرۈك ئات تولا يۇگۇرۈپ،
چۆمىدۇ قارا تەرگە.
تېتىيمەن ھامۇتبەگكە !
كىرمىسەم قارا يەرگە.

ئاتام نەدە، ئانام نەدە؟
مەن قالدىم بۇ يەرلەردە.
يالغۇزلۇق ئەسىر قىلدى،
بۇ قاراڭغۇ تۈنلەردە.

ئۇخلىمىدىم زادىلا،
ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈنلەردە.
ئاتا ـ ئانام ئەسكە ئېپ،
يىغلىغاندۇر تۈنلەردە.

بۇلۇت ئەگمىسە تاغنى،
جۇدۇن بولمىدۇ پات ـ پات.
ئالۋان ـ سېلىقى ئاشتى،
پۇقرا ئىچىدە قات ـ قات.

قاراپ باققىن بۇ يۈرتقا،
چېچەكلىگەن تاش قالدى.
ئالۋاندىكى خەلەرنىڭ،
ياش بالىلىرى ئاچ قالدى.

ئالۋان بىلەن ھاشاردىن،
ئەلنىڭ بەرى قاقشايدۇ.

دەردۇ – ھال ئېيتقانلارنى،
سۇغا تىرىك تاشلايدۇ.

مېنىڭ ئېتىم مايمۇخان،
سىڭلىم ئېتى مىنەمخان.
تۇتارىنى بىلەر بولسام،
قاچار ئىدىم شۇ زامان.

تېكىلخانىنىڭ ئۈستىدە،
ئۇچۇپ يۈرىدۇ قۇشلار.
بەگ بۇزۇلدى، تۇزەلمەس،
ئويلاپ يۈرىلى دوستلار.

مايمۇخانىنىڭ زىندانغا سولانغان كۈنلەردە ئېيتقان قوشىقى:

يامۇل تېمى ئېگىز تام،
ئەتراپى يالاڭ چىتلاق.
ئەل – يۇرتنى كۆرەي دېسەم،
پۈتۈمدا مېنىڭ تىزلاق.①

زەي زىندانىنىڭ ئەتراپى،
قۇرۇق – قاقشال، دەرەخسىز.
سىزنى مەن كۆرەي دېسەم،
كېلىشىڭىزدىن دېرەكسىز.

گۈندا تېمى سىلىق تام،
سامان لايدا سۇۋاقلىق.
قېرىنداشلار نە ھالدا؟
مەن يامۇلدا سولاقلىق.

مۈندىقمۇ بولارمەنمۇ؟
ئۈندىقمۇ بولارمەنمۇ؟
بۇ كۈنلەردىن قۇتۇلۇپ،
مەن يارنى كۆرەرمەنمۇ؟

خۇدايىم ھۆسن بەردى،
ئىچ – باغرىنى كەڭ قىلىپ.

① تىزلاق — پۈتىنى تىزىدىن پۇكۇپ يانپاشقا چاپلاپ ئۇستىدىن سالىدىغان جازا قورالى. بۇ قورال ئىلىى زىندانلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلگەن.

هامۇتبەگ سولاتقۇزدى،
كەڭ جاهاننى تار قىلىپ.

قاپىقىم تارتىدۇ ھەر كۈن،
ياخشىلىقمۇ، يامانمۇ؟
ھېيتباقى دەپ جورام بار،
دادامتۇدا ئامانمۇ؟

مايىمخاننىڭ ئاشىقى ھېيتباقىنىڭ ئېغىر كۈنلەردە ئېيتقان قوشىقى:

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
باغنىڭ چۆرىسى قورغان.
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن،
ئۆز يارىدىن ئايرىلغان.

بېغىڭ گۈل باراڭ ئىكەن،
ھويلاڭ چوڭ ساراي ئىكەن.
مەن سېنى كۆرەي دېسەم،
دۈشمەنلەر مارايدىكەن.

ئىشىكىڭگە مەن بارسام،
يۈرىكىم جىغىلدايدۇ.
تاڭ ـ تاكچى مېنى كۆرۈپ،
ئارقامدىن غىپىلدايدۇ.

مېنى كۆرگەن تاڭ ـ تاكچى،
باشقىلارنى كۆرمەيدۇ.
دۈشمەننىڭ سۆزى بىلەن،
چىرايىم ھەرگىز ئۆڭمەيدۇ.

كوچاڭدىن تولا ئۆتتۈم،
سۆگەت شاخىنى تۈتۈپ.
سەن چىقمايسەن ئۆيۈڭدىن،
مەن تالادا قان يۇتۇپ.

ھويلاڭ ئەجەب ياخشىكەن،
كىرىپ كۆرگىلى بولماس.
سەن قەيەردە پايلاقتا،
بىر گەپ قىلغىلى بولماس.

چاقىرىپ قولۇم ئالغىن،
يازغىن خەتنى كۆرگەندە.
ئېگىلىپ قىلاي تەزىم،
سەن بىلەن كۆرۈشكەندە.

ھېيتباقىنىڭ زالىملارنى ئەيىبلەپ ئېيتقان قوشىقى:

ئاتنى سالمىسام بولماس،
دەردنى تارتمىسام بولماس.
پۇلۇم بولمىسا مەيلى،
يارنى كۆرمىسەم بولماس.

دەردى يوق دەمسىز بېگىم،
دەردىم ئىچىمدە بىر تۇلۇم.
پۇلى يوق دەمسىز بېگىم،
پۇل تاپقۇچە سالماڭ زۇلۇم.

ئەل بەرگەننى مەن بەردىم،
تەلەپ قىلمىدىم بەگدىن.
مەن ئۆچۈمنى ئالمىسام،
چىقمايدۇ مېنىڭ دەردىم !

ھامۇتبەگ تۆھمەت بىلەن،
مايمىدىن ئادا قىلدى.
كۆرەلمەيمەن يارىمنى،
باغرىمنى يارا قىلدى.

ھېيتباقىنىڭ مايمخاننى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

قارا ـ قارا قاشلىقىم،
ئۇزۇن ـ ئۇزۇن چاچلىقىم.
سەن يارىمنىڭ كويىدا،
قاردا قالدى ئاشلىقىم.

غۇلجىغا كىرىپ كۆزدە،
ياتىمەن تالا ـ تۈزدە.
تەنھالىقتا كاككۈكمەن،
دەرد ئەسىرى سېرىق يۈزدە.

یارىم زۇلۇم تارتقاندۇر،
خىيالدا ياتامدىكەن؟
مەن سېغىنىپ بارغاندا،
قاتارغا قاتامدىكەن؟

نەچچە نۆۋەت چۈشۈمدە،
مايىم كەپتۇ يېنىمغا.
ھەقلىق سۆزىنى سۆزلەپ،
خۇشلۇق سالدى جېنىمغا.

مايىمنى چېپىۋەتتى،
مەن قالدىم نادامەتتە.
زالىملاردىن ئۆچۈمنى،
ئالارمەن قىيامەتتە!

جاللاتلار مايىمخانىنى زىندانىدىن ئېلىپ چىقىپ قىلىچ بىلەن چېپىش ئالدىدا ئۇنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

زالىم قامچىسى دەيدۇ،
ئوقيىلانغا ئوخشايدۇ.
جاللاتلار كېلىپ بولدى،
ئۆلۈم كەلگەن ئوخشايدۇ.

مەن زىندانغا كىرگەندە،
كىشى يوقتى قېشىمدا.
ئۆلۈم كەلدى بېشىمغا،
يىگىرمە سەككىز يېشىمدا.

ئۆلۈمدىن ھېچ ۋەھىمەم يوق،
قورقۇنچىم ئىمانىمدىن.
مېنى قەستلىگەن ئەبلەخ،
چۆچۈدى زۇۋانىمدىن.

مەن غۇلجىغا كىرگەندە،
قارا بوران قۇتراپتى.
بېشىمغا ئۆلۈم كەلدى،
ئاتا ـ ئانام بولسىدى؟

ئاتا بولغىنىڭ قېنى؟
ئانا بولغىنىڭ قېنى؟①
قىلىچ بىلەن چاپقاندا،
سوراپ ئالغىنىڭ قېنى؟ !

يېتىپ كېلىپ تۆت مانجۇ،
قىلىچىنى ئوينىتتى.
ھېكىم بەگ ② سوراپ قويسا،
ئۆلتۈرمەيتتى، پالايتتى.

ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ③،
دارېن ئامبال تويامدۇ؟
مايمخاننى ئۆلتۈرسە،
خۇنى ئۇنى قويامدۇ؟

گۈلباغ سۈپەت قەشقەردەك،
يېڭى سوققان شە بەرمۇ؟
مايمخاننى ئېپ ماڭدى،
قۇتقۇزارغا ئەر بارمۇ؟

مايمخانىڭ سىڭلىسى مىنەمخان بىلەن جازا مەيدانىدا كۆرۈشكەندە ئېيتقان قوشىقى:

ئاچا قارىياغاچ④ يېنىدا،
ئىگىچە ـ سىڭىل تېپىشتۇق.
قايچا قىرغان تاۋاردەك،
بىز «ئەلۋىدا !» ئېيتىشتۇق.

قېرىنداشلار خوش ئەمدى،
مەن كەتتىم نادامەتتە.
جان تەنده ئىمان بولسا،
كۆرۈشەرمىز قىيامەتتە.

مايمخاننى قىلىچ بىلەن چاپقان ۋاقىتتا، ئەل ـ جاماەتنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئۇنى ئالتە نۆۋەت چاپتى،
تۆت ئەتراپنى سۇر باستى.

---

① بۇ ئىككى مىسرا ئەينى يىللاردا ئۇزلىرىنى «يۇرت ئاتىسى» دەۋېلىپ، كەمبەغەل، يوقسۇللارغا خەير ـ خاھلىق قىلمايدىغان دادامتۇدەكى ئەمەلدارلارغا قارىتىلغان.

② ھېكىم بەگ ـــ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلى ھۆكۈمرانى خالزات ھېكىم بەگنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، مانجۇلاردىن مايمخاننى تىلىۋالغان بولسا، ئۆلتۈرمەيتتى، پالايتتى دېمەكچى.

③ ئاتمىش يامبۇ ـــ ھامۇت بەگ دارېنغا ئاتمىش يامبۇ پارا بەرگەنىدى، شۇ ئىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

④ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەينى يىللاردا جاللاتلار مايمخاننى قىلىچ بىلەن چاپقان جازا مەيدانىدا بىر تۇپ قارىياغاچ بار ئىكەن.

بۇ هالنى كۆرۈپ ئەل ـ يۇرت،
يۇزلىرىدىن قان قاچتى.

دادامتۇدا مايىمخان،
ئىگىچەمنىڭ قىزى ئىكەن.
ئۇنىڭ قىلغان سۆزلىرى،
خان ـ بەگكە بىگىز ئىكەن.

ھاۋا رەڭدە بويالغان،
مايىمخاننىڭ كۆڭلىكى.
زالىملارغا باش ئاتتى،
قاپتەك ئىكەن يۇرىكى.

مايىمخاننى كۆردۈم مەن،
بىر ئېگىز قارا تاشتا.
قولىدا بار قىلىچى،
چىرايى ئۇنىڭ باشقا.

دادامتۇ تۆپەسىدە،
ئۇچۇپ يۇرىدۇ قۇشلار.
مايىمخان ئۆلۈپ كەتتى،
يىغلاپ يۇرىدۇ دوستلار.

ئاتىسىدىن ئايرىلدى،
ئانىسىدىن ئايرىلدى.
زۇلۇمغا تاش ئېتىپ سۆزلەپ،
ياش جېنىدىن ئايرىلدى.

ئەل ئىچىدە ئۇنتۇلماس،
مايىمخاننىڭ ئۆلگىنى.
مايىمخان شېھىت بولدى،
ئىزىنى باستى ئون مىڭى.

ئەجەب بىر زامان بولدى،
ئەلنى باستى چاڭ ـ تۇمان.
خەق ئىچىدە خۇشلۇق يوق،
ئىچىگە تولدى دەرد ـ پىغان.

زىندان تېمى ئېگىز تام،
ئۇنىڭ ئىچى گۆرىستان.
ئەركىنلىككە بەل باغلاپ،
شېھىت ئۆلگەن مايىمخان.

5 ـ باب
ئابدۇراخمان خان خوجا ھەققىدە قوشاقلار

ئابدۇراخمان خان خوجا ـــ يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدىكى بىر مۇھىم شەخس. ئۇ 1830 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1863 ـ يىلى قازا قىلغان. ئابدۇراخمان خان خوجا ھەققىدىكى قوشاقلار تارىخىي قوشاقلار ئىچىدە قەدىمىيلىكى بىر قەدەر ئۇزۇن، دەۋرچانلىقى كۆچلۈك، تەسىرچانلىقى زور بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق كىشىلەرنى جەلپ قىلىدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان خوتەن خەلقى ئارىسىدا داستان سۈپىتىدە ئېيتىلىپ كەلگەن.

ئابدۇراخمان خان خوجا ھەققىدىكى قوشاقلاردا 1864 ـ يىلى تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ خوتەندىكى زالىم ئەمەلدارلىرىغا قارشى قوزغالغان خوتەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يېتەكچىسى ئابدۇراخمان خان خوجىنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن قىسمەتلىرى، خوتەن خەلقىنىڭ ئېچىنىشلىق ھاياتى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالى، ئابدۇراخمان خان خوجىنىڭ ئۆلۈپ كېتىش جەريانى قاتارلىقلار تەسىرلىك بايان قىلىنغان. بۇ قوشاقلار ئەينى يىللاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە خوتەن دىيارىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئابدۇراخمان خان خوجا قازا قىلغاندا، ئەل ـ يۇرتنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئېگىز چىنار يىقىلدى،
گۈلدۇرماما چېقىلدى.
ناله ـ پەرياد ئۇستىگە،
قايغۇ، ماتەم قېتىلدى.

غازات قىلغان باتۇرنىڭ،
ئېڭەكلىرى چېتىلدى.
ھەر يۇرەكتىن غەزەپنىڭ،
ۋولقانلىرى ئېتىلدى.

مەسۇم، سۈدۈر كۆز يېشى،
سەل ـ يامغۇردەك بىلىندى.
خان خوجامنىڭ جەستى،
تاختا پۇشقا ئېلىندى.

مەھرەملەرنىڭ مىلتىقى،
تەتۇر قىلىپ ئېسىلدى.
تۇغ ـ ئەلەملەر ئېگىلىپ،
جىنازىغا يېپىلدى.

تەتۇر كىيىپ ئېگىننى،
يولدا ساما سېلىندى.
كەڭ باياۋان قۇچىقى،
بىر قىيامەت قىلىندى.

چاقماق چېقىپ ئاسماندا،
دۇررى ـ مونچاق تۆكۈلدى.
گويا قات ـ قات بۇلۇتلار،
چاك ـ چېكىدىن سۆكۈلدى.

ئابدۇراخمان خان خوجا قازا قىلغاندا، ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

بۇگۈن ئۇلۇغ جۇمە كۈن، بالام،
ماڭا بولدى قارا تۇن، بالام.
يېشىم ئاقتى يۇزۇمگە، بالام،
زۇلمەت پاتتى كۆزۈمگە، بالام.
ئاھ، بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

قۇلاق سالغىن سۆزۈمگە، بالام،
تويۇڭالاي يۈزۈڭگە، بالام.
جىنازاڭغا باش قويماي، بالام،
جامالىڭدىن گۈل ئويماي بالام،
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

ھەببۇللا ھاجىم دادىڭىزنى، بالام،
ئاخۇن ئاغىچا ئانىڭىزنى، بالام.
بەش ناتىۋان بالىڭىزنى، بالام،
پۇتمەس دەردكە قويدىڭىز، بالام.
ئاھ، بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

ئوڭ يېنىڭغا قارىسام، بالام،
مىلتىقلىرىڭ ئېسىقلىق، بالام.
سول يېنىڭغا قارىسام، بالام،
قىلىچ، نەيزەڭ تىزىقلىق، بالام.
جىنازاڭنىڭ ئۈستىگە، بالام،
ئالتۇن تۇغۇڭ يېپىقلىق، بالام.

باش - كۆزۈڭگە قارىسام، بالام،
ئېڭەكلىرىڭ تېڭىقلىق، بالام.
ئاھ، بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

سۈلار كەتتى ساي قالدى، بالام،
ئىگىسى يوق جاي قالدى، بالام.
دادىسىدىن ئايرىلغان، بالام،
بەش قۇلۇنۇڭ، تاي قالدى بالام.
ئالما، ئانار ئۈزۈلدى، بالام،
ئەمدى قۇرۇق باغ قالدى، بالام.
پاشا خوجام كەتتى دەپ، بالام،
يۈرىكىمدە داغ قالدى، بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

پىيالمىغا[1] بارغاندا، بالام،
تاشلار تەكيە بولدىمۇ بالام؟
ئاستىڭىزغا سالغاندا بالام،
يانتاق كۆرپە بولدىمۇ، بالام؟
ئۈستىڭىزگە ياپقاندا، بالام،
قامغاق يوتقان بولدىمۇ، بالام؟
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

تاغۇ تاشلار تەۋرەيدۇ، بالام،
بۈلبۈل مۈڭلۈق سايرايدۇ، بالام.
غەمگە پاتقان لەشكىرىڭ، بالام،
خان خوجام دەپ يىغلايدۇ، بالام.
ھاۋادىكى ئاق بۇلۇت، بالام،
ساڭا ماتەم تۇتۇپتۇ، بالام.
غېرىب - غۇرۇا ئەۋلادىڭ بالام،
زەھەر - زوقۇم يۇتۇپتۇ بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

① خوتەندىكى جاي ئىسمى.

ئېغىلدىكى بوز ئېتىڭ، بالام،
ئوت سېپ بەرسەم يېمەيدۇ، بالام،
قوتاندىكى كالاڭمۇ، بالام.
سېنى ئىزدەپ مۆرەيدۇ، بالام.
ئاسماندىكى تورغايمۇ، بالام،
ساڭا تەھسىن ئوقۇيدۇ، بالام.
تاغلاردىكى قۇشلارمۇ، بالام،
مەرسىيەڭنى ئوقۇيدۇ، بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

ئالا تايغان كۆچۈكۈڭ، بالام،
كۆككە قاراپ ھۆۋلايدۇ، بالام.
ئايۇنىڭدا ئاسلانلار، بالام،
مىياڭلىشىپ يىغلايدۇ، بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

تىنچ ياتقىن گۆرۈڭدە، بالام،
يۇرتۇڭ ماڭار يولۇڭدا، بالام.
قارا زۇلمەت تەختىنى، بالام،
كۈل قىلارمىز ئوتۇڭدا، بالام.
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.

مەھشەرگاھقا بارغاندا، بالام،
خۇدا قازى بولغاندا، بالام.
دەۋاغا تىك تۇرارمىز، بالام،
دۈشمەندىن خۇن سورارمىز، بالام
ئاھ بالام، ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم،
نادىرخان خوجام.
ئاھ، ھەسرىتا ! خان بالام !
ئاھ، نادامەت، جان بالام !

6 ـ باب
تاش ئاخۇنۇم ھەققىدە قوشاق

تاش ئاخۇن ئەزىزى (ئەسلىي ئىسمى ئابدۇرەشىد) ئۆز زامانىسىدىكى ئىلغار كارخانىچى، تەرەققىيـ
پەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر زات. ئۇ 1866 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ سۇنتاغ يېزىسى ژاقۇاق كەنتىدە بىر تەرەققىيـ
پەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. تاش ئاخۇنۇمنىڭ دادىسى ئەزىز ئاخۇن بولۇپ، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئوتـ
تۇراھال كىشىلەردىن ئىدى. تاش ئاخۇنۇمنىڭ تۆت خوتۇنى بولۇپ، ئۇلاردىن 17 پەرزەنتى بولغان.

تاش ئاخۇنۇم ئەرەب، پارس، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ناھايىتى پىششىق بىلەتتى. ئۇ دىنىي ئالىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە پەننىي بىلىملەردىنمۇ چوڭقۇر مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئىگىلىگەن يەر ـ زېـ
مىنى كۆپ بولۇپ، يەرلىرىنى ئۆزى تەرىمايى، ئورتاقچىلارغا تەرىتاتتى، ئۆزى بولسا سودىگەرچىلىك، تـ
جارەت بىلەن شۇغۇللانغانىدى. ئۇ 1894 ـ يىلىدىن 1913 ـ يىلىغىچە ژاقۇاق كەنتىدە يېڭىچە مەكتەپ
تەسىس قىلىپ، ھەرقايسى يۇرتلاردىن 40 نەپەر كىشىنى قوبۇل قىلىپ ئوقۇتۇپ، يۇرت ئىچىدە زور تە
سىر قوزغىغان. ئۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ تۇتۇش بۇيرۇقىغا پىسەنت قىلمايى، رۇسىيىگە ئۆتۈپ،
موسكۋا، پېتىربۇرگ، فىنلاندىيە قاتارلىق جايلاردا جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن. قانداق قىلىپ
شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدا يۇقىرى قاتلامدىكى بايلار بىلەن سۆزلىشىپ، قاتناش ـ نەقلـ
يات، تۆمۈرىيول ۋە يېڭى ئاپتو ـ ماشىنا تېخنىكىلىرىنى قوبۇل قىلىش توغرىسىدا مۇددىئانامىلەرنى تـۆز ـ
گەن. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەكـەندە سەرەڭگە زاۋۇتى قۇرغان. 200 دىن ئارتۇق ئىشچىنى
زاۋۇتقا قوبۇل قىلىپ، سەرەڭگە ئىشلەپ خەلقنى تەمىنلەپ، جاپالىق ئىگىلىك تىكلىگەن. قەشقەردە سۇ
چىغرىقى بىلەن ئىشلەيدىغان پاختا زاۋۇتى قۇرۇپ، 12 تاش تۆگمەن ياساتقان. ئاتۇشتىمۇ قول ھۈنەرۋەنلەر
شىركىتى قۇرۇپ، ئاق ماتاغا گۈل بېسىشنى ئىجاد قىلىپ، شاتاۋار رەخت ئىشلەپ چىقارغان. پىلە بېقىش
كەسپىنى يولغا قويۇپ، يىپەكچىلىك سانائىتى بىلەن شۇغۇللانغان. قەشقەر ۋە پەيزاۋاتلاردا ئۆستەڭ چاپـ
تۇرۇپ، سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. كارخانىلىرى ئار ـ
قىلىق بازارنى يېتەكلەپ ۋە ئېھتىياجنى قاندۇرۇپ، زور مەبلەغكە ئىگە بولغان ھەمدە تەڭگە قۇيدۇرۇپ پۇل
چىقارغان. ئۇ سودا ـ سانائەت، ئاقارتىش، يېڭىچە ماۋارىپ قاتارلىق ئىشلاردا ناھايىتى زور مۇۋەپپەقـ
يەتكە ئېرىشىپ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىدە ئابرۇيلۇق، داڭلىق مۆتىۋەرگە ئايلانغان. لېكىن،
ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ تۇتۇش بۇيرۇقى چۈشكەندىن كېيىن، ئىلغا چىقىپ كېتىپ، 1929 ـ يىلى
ئىلىدا ۋاپات بولغان.

«تاش ئاخۇنۇم ھەققىدە قوشاق» ـــ ئەينى زاماندا تارقالغان بولۇپ، جەمئىيەتتە خېلى كەڭ ئو ـ
مۇملاشقان. بۇ قوشاقلار تەرەققىيپەرۋەر كارخانىچى تاش ئاخۇنۇمنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش،
جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن ـ تېخنىكىسىنى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇ ـ
لى، تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىش جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلىرىنى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ
ئىجتىمائىي ئەھۋالى، سودا ـ سېتىق، تىجارەت يوللىرىنى ۋە ئۇنىڭ زاۋۇت، كارخانىلىرىدا ئىشلىگەن
ئىشچىلارنىڭ روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

بۇ قوشاقلار 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت ئەھۋاللىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق
قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تاش ئاخۇنۇم تاش ئىكەن،
ئالغان خوتۇنى ياش ئىكەن.
خامغا ئۇششاق گۈل بېسىپ،
ئامبال بىلەن باش ئىكەن.

تاش ئاخۇنۇم جازانى،
بىر يىل ئالدى بازارنى.
پۇل تېپىشنىڭ كويىدا،
تاشلىۋەتتى مازارنى.

سازغا چۈشكەن ئۆردەكنى،
نادان بالىلار غاز دەيدۇ.
ئاتمىش ئالتە نىمكارنى،
تاش ئاخۇنۇم ئاز دەيدۇ.

ئاسماندىكى ئايىنى كۆرۈڭ،
تاش ئاخۇنۇم بايىنى كۆرۈڭ.
ئىشلەپ هارغان مەدىكارغا،
سەرلەپ بەرگەن ناننى كۆرۈڭ.

7 ـ باب
پۇچۇنخان قوشاقلىرى

«پۇچۇنخان قوشاقلىرى» ۋە ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان بولۇپ، چىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئوردا ماتېرىيال ـ ئارخىپلىرى ئىچىدىمۇ ئۇنىڭغا ئائىت گەپ ـ سۆزلەر بار. پۇچۇنخاننىڭ ئەسلىي ئىسمى مېھرىبانۇم بولۇپ، پۇچۇن ئۇنىڭغا خانلىق ئوردىدىن بېرىلگەن پەخرىي نام. ئۇ خەنزۇچىدىكى 福裙 ـــ مەرتىۋىلىك خېنىمدىن كەلگەن.

پۇچۇنخان 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى ئىلىدا بەگ بولۇپ تۇرغان خالزات ھېكمىنىڭ ھەدىسىنىڭ قىزى.① خالزاتخان ئىلى گۇۋىڭ بەگلىكىنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ھاكىمبېگى ئىدى. پۇچۇنخان تەخمىنەن 1810 ـ يىللىرى تۇغۇلغان. پۇچۇنخاننىڭ دادىسى نۇرزات بەگ ھايات ۋاقتىدا قىزىنى ئوبدان تەربىيىلىگەن، ئۇنىڭغا ئەدەبىياتتىن دەرس ئۆتكەن، شەرق خەلقلىرىنىڭ تىللىرىنىمۇ ئوبدان ئۆگەتكەن. شۇڭا ئۇ ئىلىم ۋە پەزىلەتتە ھەممە ئادەمنىڭ زوقى كەلگۈدەك بىر قىز بولۇپ يېتىشكەن. مېھرىبانۇمنىڭ تاغىسى خالزاتخان 1825 ـ يىلى بېيجىڭغا بېرىپ، چىڭ خانىدانلىقىنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا مەلۇم ۋاقىت تۇرۇپ قالىدۇ ھەمدە قۇمۇلنىڭ جاساق جۇنۇاڭى بەشىرنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، مېھمان قىلىشىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ بەشىر ۋاڭنىڭ ئايالى بۇۋىھەجەرنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھەدىسىنىڭ قىزى مېھرىبانۇمنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرمەكچى بولىدۇ ۋە پۇتۇشىدۇ. كېيىن، ئىلى بىلەن قۇمۇل ئوتتۇرىسىدا توي تەييارلىقلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، ئىككى جايدا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا توي مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپتىن 60 ئائىلىلىكتىن كىشى ئىلى ۋە قۇمۇلغا بېرىپ تويغا قاتنىشىدۇ. بىراق، بەشىرۋاڭ ئۆزى كېلەلمىگەنلىكتىن، مېھرىبانۇم خەنجەرگە نىكاھ قىلىنىدۇ. خالزات ۋاڭ يەنە ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىقىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە بەشىرۋاڭدىن 30 ئائىلىلىك قۇمۇللۇقنى ئىلىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلىدۇ ۋە ئىلىغا كەلگەنلەرنى ھازىرقى خۇدىيار يۇزى يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. گەرچە ئۇلار توي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تويدىن مېھرىبانۇم ناھايىتى نارازى بولغان. ئۇنىڭ ئەسلىدە كېپەكيۇزى مەھەللىسىدە ئۆمەرجان دېگەن بىر يېگىت بىلەن مۇھەببىتى بار بولۇپ، توي ئۇنىڭ رازىلىقى بولمىغان ئەھۋالدا قىلىنغان. شۇڭا ئۇ قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىنى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ئۇنتۇيالماي، تولا ھەسرەت چېكىپ ئاغرىقچان بولۇپ قالغان. بەشىرۋاڭ ئۇلگەندىن كېيىن، ئوردىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى پۇچۇنخان ئۆز قولىدا تۇتۇپ، خەلقە پايدىلىق نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان. «گادايلار سەكتى» قۇرۇپ، نامراتلارغا ھەر پەسلىدە بىر قېتىم ئاشلىق تارقىتىپ بەرگەن، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، كارىزلارنى چاپتۇرغان، قۇمۇلنىڭ ئىلىم ـ مەرپىەت ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئوردا ۋە مەدرىسىلەردە كۇتۇپخانا تەسىس قىلىپ، خەلقنى بىلىم ۋە ھۈنەر ـ كەسىپ ئىگىلەشكە دالالەت قىلغان. ئۇ ئاخىرى ئاغرىقتىن ساقىيالماي 1878 ـ يىلى ۋاپات بولۇپ، ھازىرقى قۇمۇل شەھىرى ئىچىدىكى چىنە گۈمبەز دېگەن جايغا دەپنە قىلىنغان.

مېھرىبانۇم ئۆز ھاياتىدا ناھايىتى نۇرغۇن ئىشلارنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆز دەرد ـ ئەلەملىرىنى قوشاق قىلىپ، خەلق ئارىسىدا تارقاتقان. ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا فېئودالىلىق نىكاھ، قائىدە ـ تۈزۈملەرگە بولغان قارشىلىق، ئاۋام خەلقە بولغان ھېسداشلىق، ئايالالار ئازادلىقى، ئەركىن مۇھەببەتكە بولغان ئىنتىلىش ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

① «چىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرى» 93 ـ جىلد، 16 ـ بەت.

ئۇ، خەلق قوشاقچىسى، قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئادىل، خەلقپەرۋەر ۋاڭى سۈپىتىدە تارىختىن ئورۇن ئالغان.

مېھرىبانۇمنىڭ تويدىن كېيىن نارازى بولغان ھالدا، ئۆزىنىڭ تارتقان دەرد ـ ھەسرەتلىرىنى بايان قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

تاغام خالزات چىقمۇبلىپ،
مەنسەپ تەختىگە.
تۇتۇپ بەردى قۇمۇللۇقنىڭ،
تەلەي بەختىگە.

تاغام مېنى خازان قىلدى،
يانغان ۋاقتىدا.
ئاكام بولسا بېرەر ئىدى،
باھار ۋاقتىدا.

باشمدىكى كوكۇلامنى،
ئانام ئۆرۈگەن.
بىر چاقماققا نىكاھ كۇنى①،
بېشىم تۆرىگەن.

ماڭارىمدا تۇتۇپ بەردى،
قۇلان يورغىنى.
ھەمسايەڭ دەپ قوشۇپ قويدى،
دالىن دورغىنى.

قۇلان يورغا كىشنەپ چىقتى،
ئوردا قوۋۇقتىن،
مېنىڭ مۇنداق دىشۋارلىقىم،
تاغام بۇزۇقتىن.

مەن تاغامنىڭ گەپلىرىنى،
يولدا ئاڭلىدىم.
ئۇمىدمنى ئانا جانىم،
ساڭا باغلىدىم.

كۇرە يولى ئەگرى ـ توقاي،
ئەتراپى توغراق.

① چاقماق ـــ پىچاق، خەنجەر. بۇ يەردە خەنجەرگە نىكاھ قىلىنىپ، بېشىم باغلاپ قويۇلدى دېمەكچى.

ئىلى دەريا ئاقار ياندا،
لەۋلىرىم قۇرغاق.

كېچىلىرى جىرىڭلايدۇ،
ئالتۇن تەڭگىلەر.
قەيەرلەرگە يوقالدىكىن،
خۇشال كۈلكىلەر؟

تىللا ـ تەڭگە ئالغان تاغام،
زەرگە تويامدۇ؟
ئون بەش ياشلىق قىزنى سېتىپ،
گۆرده ياتامدۇ؟

تاغام مېنى تۇتۇپ بېرىپ،
يامبۇ تاپامدۇ؟
يىراق يەردە ئۆلۈپ كەتسەم،
قۇمدىن تاپامدۇ؟ ①

مېھرىبانۇمنىڭ قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن، ئاشىقى ئۆمەرجاننى ياد ئېتىپ توقۇغان قوشىقى:

كاككۇكلار كېلىپ قوندى،
ياشارغان دەرەخلەرگە.
يارنىڭ ئېتىنى ئاڭلاپ،
ئوت كەتتى يۈرەكلەرگە.

كاككۇك تولا سايرايدۇ،
باھار بولغان ئوخشايدۇ.
چۈشۈمگە كىرىپ قاپتۇ،
يارىم كېسەل ئوخشايدۇ.

تاغدا كاككۇك، باغدا زەينەپ،
چىلگە شاپتۇل قايدا بار؟
بىللە ئويناپ، بىللە ئۆسكەن،
مېھرىبان يار قايدا بار؟②

مېھرىبانۇم مەجبۇرىي توي قىلىنىپ، قۇمۇلغا ئېلىپ مېڭىلغان چاغدا، ئانىسى سۈمانىخان بىلەن يىغلىشىپ تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

① بۇ قوشاقلارنى ئىلى ھاكىمبەگلىكىنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئەزىز نۇرزات ۋە خەلق ناخشىچىسى نىياز نۇرى ئېيتىپ بەرگەن ۋە شۇ ئاساستا رەتلەنگەن.

② مىرئەلىنىڭ «پۇچۇنخان» ناملىق ئوچېركىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن.

سۇمانخان:

مېھرىبانۇم كەتتىڭىزمۇ،
سۆيۈۋالاي سىزنى.
يىل ئارىلاپ كېلىپ تۇرۇڭ،
كۆرگىلى بىزنى.

پۇچۇنخان:

ئاي ئارىلاپ، يىل ئارىلاپ،
كېلىمەن سىزگە.
جېنىم ئانا بىر ئاق پەتە[1]،
بەرسىلە بىزگە.

مەن ئانامنى تاپشۇرىۋىما،
جان ئاكا سىزگە.
مېھمان بولۇپ بىر بارسىلا،
قۇمۇلغا بىزگە.

سۇمانخان:

ئاھ، بالام، جېنىم بالام،
يىغلاپلا قالدىم.
قولۇمغا بىر ئالتۇن كاسا،
ھەي ھاراق ئالدىم.[2]

سۇمانخاننىڭ قۇمۇلدىن قىز يۆتكەش ئۇچۇن كەلگەن بىر توپ بەگلەرگە قاراپ ئېيتقان قوشىقى:

قاتار ـ قاتار كۆرۈنگەنلەر،
خۇمدان ئوخشايدۇ.
قۇمۇل ياقتىن كەلگەن بەگلەر،
تۈڭگان ئوخشايدۇ.[3]

قۇمۇلدىن كەلگەن بەگلىرىم،
ۋەدە بېرىشسىلە.
ۋەدە يېتىپ كەلگەن چاغدا،
ئېلىپ كېتىشسىلە.

---

① ئاق پەتە ـــ ئاقيول تىلەپ، دۇئا قىلىسلا دېگەن مەنىدە.

② ھاراق ـــ بۇ مىسرالار: پانتۇسوق تۈزگەن «تارانچى ناخشىلىرى»دىن ئېلىنغان.

③ ئەينى زامانىدىكى بەگلەر مانجۇچە كىيىملەرنى كىيگەن بولۇپ، سۇمانخان ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىگە قاراپلا خۇيزۇغا ئوخشاتقانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قۇمۇل ياقتىن كەلگەن بەگلەر،
سىلكىمەك قىزىمنى !
ئامالىم يوق، مەن تاپشۇردۇم،
گۆھەر ـــ نۇرۇمنى.①

سۇمانىخان ئانا قىزىنى قۇمۇلغا ئۇزىتىۋاتقاندا پەرزەنت ئىشقىدا ئاھ ئۇرۇپ يىغلاپ ھوشىدىن كەتكەن. ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن يەنە قىزىغا ئېسىلىپ يىغلىغان، ئۇنىڭ شۇ ۋاقىتتا ئايرىلىش ئازابىدا ئېيتقان قوشىقى:

ئارپا، بۇغداي، سامانىنى،
سەلكىن ئايرىيدۇ.
ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداشنى،
ئۆلۈم ئايرىيدۇ.

بۇ دۇنيادا ئۇچ نەرسە بار،
تېرىسا ئۇنمەس.
بىرى ئاتا، بىرى ئانا،
بىرى قېرىنداش.

ئاتا ـ ئانا، قېرىنداشنى،
تېرىسا ئۇنمەس.
كۆز يېشىمنى دەريا قىلىپ،
سۇغارسام قانماس.

مەن ئېتىمنى تاغدا دېسەم،
يۇرۇپتۇ سايدا.
بىر ئاتىدىن يەتتە ئىدۇق،
بىرىمىز قايدا؟ ②

ئەينى چاغلاردا ئىلىنىڭ ھارۇنكەشلىرى كىراكەشلىك قىلىپ، ئۇرۇمچى، قۇمۇل، پىچان، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا قاتناپ تۇرىدىكەن. بىر قېتىم بىر توپ ھارۇنكەش قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ئىلى ناخشىلىرىنى ئېيتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پۇچۇنخان ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ، ھارۇدەكشىلەرنى ئوردىغا چاقىرىپ كېلىپ، ئۇلارغا يېتەرلىك يول راسخوتى بېرىپ، ئۇلارنى ئىلىغا چىرايلىق يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇنىڭ ئەينى چاغدا گۇزەل يۇرتى ئىلىنى سېغىنغانلىقىنى ئىزھار قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

---

① ئەزىز نۇرزات خاتىرىسىدىن.

② ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلىدا تارقالغان «جېنىم خېنىم»، «بىز ئاتلاندۇق» دېگەن ناخشىلارنى سۇمانىخان قىزىنى قۇمۇلغا ئۇزاتقاندا ئېيتقانىكەن. بۇ ناخشىلار «ئىلى خەلق ناخشىلىرى»غا كىرگۈزۈلگەن، 4 ـ بەت.

ئاتالىقلار ئاتا دېسە،
قۇيۇلدى ياشىم.
ئانالىقلار ئانا دېسە،
ئېگىلدى باشىم.

ئاتلار ئوروق، يوللار يىراق،
تەستۇر يەتمىشىم.
غېرىبلىقنىڭ ئازابىدىن،
قاتماقتا باشىم.

ئاتام مېنى، ئانام مېنى،
نېمىدەپ باقتىڭىز؟
شۇ كۈنلەرگە قالارمىنى،
بىلمەپتىمىكىن؟

ئالتىنچى ئايىنىڭ ئاپتىپىدا،
كۆيدى پېشانەم.
ئۆلۈپ كەتسەم قالۇرمۇ ئاھ !
نامۇ نىشانەم.

هارۇنكەشلەر ۋاڭ ئوردىسىدا ئولتۇرۇپ بۇ قوشاقلارنى ئاڭلاپ، پۈچۈنخانىغا ناھايىتى هېسداشلىق قىپتۇ. بۇ قوشاقلار «ئا» هەم «قا» بىلەن باشلىنىدىغان قوشاقلار ئىكەن. هارۇنكەش يىگىتلەر پۈچۈن ـ خانىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە تېخىمۇ قايىل بولۇپتۇ. تۆۋەندىكىسى پۈچۈنخانىنىڭ «قا» بىلەن باشلانغان قوشىقى:

قارلار يېغىپ ياز بولمايدۇ،
باغداشنىڭ تاغى.
دەرد كەلگەندە پايلىمايدۇ،
يۈرەكنىڭ داغى.

قارا كېچە، قارا ياغاچ،
مېنىڭ سىرداشىم.
يوپۇرمىقى شىلدىرلىسا،
تۆكۈلەر ياشىم.

قارىسام مەن كۆرۈنمەيدۇ،
ئىلىنىڭ تاغى.
ئەجەب ـ ئەجەب يامان ئىكەن،
ئايرىلىش داغى.

پۈچۈنخان ھەمىشە ياز كېلىش بىلەنلا، قۇمۇل تاغلىرىغا چىقىپ، سايادەت قىلىپ كۆڭلىنى ئاچىدۇ. كەن. بىر قېتىم ئۇ تاغدا ئۇخلاپ قېلىپ چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇنىڭ چۈشتىن ئويغانغاندا، ئاتا ـ ئانىسىنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشىقى:

تاغلار بېشىدا،
چېدىر كۆرۈنەر.
چېدىر ئىچىدە،
ئانام كۆرۈنەر.

دۆلىتىم ئاكام،
غېرىبىم ئانام.
چوكان سېكىلەك،
سىڭلىمغا سالام.

يولدا يولداشىم،
سىرداش ـ مۇڭداشىم.
كۆڭۈل شادلىقىم،
دوستلارغا سالام.

پۈچۈنخان ئېيتقان ناخشا ـ قوشاقلارنى ھارۇنكەش يىگىتلەر ئىلىغا ئەكېلىپ تارقاتقاندىن كېيىن، سۇمانىخان ئانا قىزى ھەققىدە مۇنداق قوشاق توقۇپ خەت يازغان:

دەردى بار بالام،
چىرايىم سامان.
غەمكىن بولمىغىن،
بىز بۇندا ئامان①.

پۈچۈنخانىڭ 1873 ـ يىللىرى قۇمۇل خەلقى بىلەن بىللە، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەندە، سەرگەردانلىق تۇرمۇشقا ئېچىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

مەن ئۆزۈمنىڭ شەھىرىدە،
ئولان ئىدىم، خان ئىدىم.
كىشى شەھىرىگە كېلىپ،
غېرىب بولۇرنى بىلمىدىم.

شۇل ئەزەلدىن بار ئىكەن،
مېنىڭ بۇ يەرگە كەلمىكىم.
كېچە ـ كۈندۈز غەم بىلەن،
ئۆتەر كۈنۈم، ئەمگىكىم.

① ئەزىز نۇرزات خاتىرىلىرىدىن.

نەقىلاي، نېمە قىلاي،
يېتىم كۆڭۈلنى ئوۋلىماي.
ئەر بولسام كەتمەسمىدىم،
باش - كۆزۈمنى ئورىماي.

1878 - يىلى چىڭ خانىدانلىقى پۇچۇنخاننى ياقا يۈرتلاردىن قۇمۇلغا قايتۇرۇپ ئەكېلىپ، تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كېسىلى خېلى ئېغىرلىشىپ قالغانىدى. ئۇ بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بۇ قىسمەتلەرنى ئەسلەپ مۇنۇ قوشاقنى توقۇغان:

يازغى بۇغداي مايسا بولدى،
كۈزگى بۇغدايلار قېنى؟
جان چىقار ھالەتكە يەتتىم،
جان قېرىنداشلار قېنى؟

دۆلىتىڭنىڭ باردا،
دوستمۇ دوست، دۈشمەنمۇ دوست.
باشقا غەم چۈشكەن چېغىڭدا،
جان قېرىنداش، جېنىڭغا دوست.

پۇچۇنخاننىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدا ئېيتقان قوشىقى:

مەن ئۆلسەم جەسەتىمنى،
تاغدا قويۇڭلار.
تاغ يولى يىراق كېپ قالسا،
باغدا قويۇڭلار.

ئوڭ يۈزۈمنى قىبلە سايان،
ئاچىپ قويۇڭلار.
باشلىرىمغا بىر دەستە گۈل،
سانجىپ قويۇڭلار.

ئاقتى ياشىم، تامدى ياشىم،
شىشىلەر باشىم.
مەن ئۆلگەندە ياخشى يىغلاڭ،
جان قېرىنداشىم.

8 ـ باب
سيىت نوچى قوشاقلىرى

سيىت نوچى ـــ بىر تارىخىي شەخس. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سيىت نوچى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەر شەھىرىدىكى كوزىچى يار بېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ياشلىق دەۋرى 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇرۇمچى، غۇلجا شەھەرلىرىدە خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلگەن ۋاقىتقا توغرا كەلگەن. ئۇ چىڭ خانىدانلىقىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىغا قارشى قۇرۇلغان ئاممىۋى خاراكتېرلىك تەشكىلات «گېلاۋخوي»نىڭ تۇرلۇك سىياسىي، ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنى قەتئىي ھىمايە قىلغان. «گېلاۋخوي» شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ھەرقايسى جايلاردا ئۆز پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ مەقسىتى ئىستىخىيىلىك ھالدا خىيانەتچى، پارىخور ئەمەلدارلارنى يوقىتىشتىن ئىبارەت بولغان. ئۇلار پەقەت «مەنسەپدارلار ئۆلتۈرۈلسىلا زۇلۇم تۈگەيدۇ» دەپ تونۇغان. ئەينى ۋاقىتتا قەشقەردىمۇ «گېلاۋخوي»نىڭ شۆبىسى قۇرۇلغان. سيىت نوچى بۇ تەشكىلاتقا قاتنىشىپ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئادالەتسىزلىكىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرگەن. ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قارا شەھەر، ئىلى قاتارلىق جايلاردا زۇلۇمغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، خەلقنى ئويغاتقان. شۇڭا، ھۆكۈمەت ئۇنىڭ ئامما ئارىسىدىكى تەسىرىدىن قورقۇپ، ئۇنى قولغا ئالغان ۋە ئۇنىڭ ئاخىرى ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. سيىت نوچى شىنخەي ئىنقىلابىغا ھېسداشلىق قىلىدىغان «گېلاۋخوي»نىڭ بىر ئەزاسى. ئۇ كونا جەمئىيەت ئۇستىدىن ئىسيان كۆتۈرگەن، ئىلغار ئىدىيىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بىر خەلقپەرۋەر كىشى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ئارىسىدا ئۇ توغرۇلۇق كۆپ ھېكايىلەر تارقالغان. ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئېيتقان قوشاقلىرى تا ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدىكى مەددالار، داستانچىلار، قوشاقچىلار، سۆزمەن قىزىقچىلار تەرىپىدىن ئېيتىلىپ كەلمەكتە. سيىت نوچىنىڭ ھاياتى ھەققىدە خېلى كۆپ ئەدەبىي ئەسەرلەر يارىتىلغان.

سيىت نوچى قوشاقلىرىدا سيىت نوچىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خيانەتچى ـ پارىخور ئەمەلدارلىرى بىلەن يۈزمۇ يۈز كەسكىن ئېلىشقان جاسارىتى، ئۇنىڭ كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىلەن بولغان قان بىلەن گۆشتەك يېقىن مۇناسىۋىتى، زالىم ئەمەلدارلار ئالدىدىكى مەردانە قىيامپىتى ۋە ھەق ـ ئادالەتنىڭ ھامان غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا بولغان ئۈمىد ـ ئىشەنچى ئەكس ئەتكەن.

قارا ساچىم يەلپۈنۈپ،
قاشىمغا چۈشتى.
تۇمەن سەۋدا، مىڭ بالا،
باشىمغا چۈشتى.

بولدى خەنزۇ ئوتياشچى،
لاۋجاڭ ئاداشىم①.
ئۇ ئۆگەتتى چامباشى،
قاتقاندا باشىم.

① لاۋجاڭ ـــ ئەينى يىللاردا قەشقەر شەھىرىدە جاڭ ئىسىملىك بىر چامباشچى ئۆتكەن ئىكەن.

گېلاۋخوۇيغا[1] جەم بولدۇق،
دارېنغا[2] قارشى.
خىيانەتچى - پاراخور،
زالىمغا قارشى.

بەلنى باغلاپ، يەڭ تۈرۈپ،
ئىسيان كۆتۈردۇق.
خەلقىئالەم ئالدىدا،
داستان كۆتۈردۇق.

باستۇرۇلدى گېلاۋخوۇي،
زىندانداا لاۋجاڭ.
زۇلۇم - كۈلپەت ئەۋج ئېلىپ،
قمينالدى بۇ جان.

قەشقىرىمدە كۈن ئالماق،
تەس بولدى، كەتتىم.
ياۋا قۇشتەك ئايلىنىپ،
ئاقسۇغا يەتتىم.

قەشقەردىنمۇ بەك غېرىب -
غۇرۋانە ئاقسۇ.
ھەم خارابە يۇرت ئىچى،
ۋەيرانە ئاقسۇ.

راۋابمنى سايرىتىپ،
يەتتىم كۇچاغا.
ئالتە چېرىك بىر بولۇپ،
ئالدى ئاراغا.

قاراقچىلار ئارىسىدىن،
مۇشتلاپلا قاچتىم.
قاراشەھەر دەرۋازىسىنى،
پەشۋادا ئاچتىم.

---

① شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە قەشقەر شەھىرىدە زالىم ئەمەلدارلارغا قارشى قۇرۇلغان خەلق تەشكىلاتى.
② دارېن — ئەمەلدار، مەنسەپدار.

ما بايۇەچچىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىگە كۆرەڭلەپ، سىيىت نوچىغا دېۋەيلەپ تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

قەيەرلىكسەن؟ نەدىن كەلدىڭ؟
ئاتىڭنى سۆزلە.
تېگى ـ تەكتىڭ، ئەجدادىڭ،
زاتىڭنى سۆزلە.

راۋاب، زەخمەڭ قولۇڭدا،
زارىڭنى سۆزلە.
ئايىغىمغا باش قويۇپ،
دادىڭنى سۆزلە.

تىلەمچىمۇ، رەمچىمۇ،
دېۋانىمۇ سەن؟
ئۆز يېرىڭدە خارۇ زار،
سەرسانىمۇ سەن؟

تەڭگە ـ داچەن دەردىدە،
ئاۋارىمۇ سەن؟
تەمە قىلساڭ خەير ـ ئېھسان،
ھالىڭنى سۆزلە.

سىيىت نوچىنىڭ ما بايۇەچچىگە بەرگەن جاۋابى:

ئەزىزانە قەشقەرنىڭ،
سېپىل تېشىدىن؛
شېرىن ـ شەربەت سۇيى بار،
تۇمەن قېشىدىن؛

كوزىچى يار بېشىدىن،
خۇمدان بېشىدىن ـــ
چىققان سىيىت گاڭگۇڭ مەن،
گاڭگۇڭ يىگىت مەن.①

كىچىكىگە كىچىك مەن،
چوڭىغا چوڭ مەن.

① گاڭگۇڭ ـــ مەرد، قەتئىي، قەيسەر، نوچى ئادەمنى كۆرسىتىدۇ.

پىششىقىغا پىششىق مەن،
توڭىغا توك مەن.

تەتۇرىگە تەتۇر مەن،
ئوڭىغا ئوك مەن.
كەمبەغەللىك سازچىسى،
سىيىت گاڭگۇك مەن.

رەمچىلىكنى ئۇقمايمەن،
رەمبال ئەمەسمەن.
يا قەلەندەر ـ دىۋانە،
ئابدال ئەمەسمەن.

خەقنى ئۇرۇپ سوقمايمەن،
ئامبال ئەمەسمەن.
يامىنىدىن قورقمايمەن،
سىيىت گاڭگۇڭمەن.

سىيىت نوچىنىك قاراشەھەردە يارۇ دوستلىرى بىلەن خوشلىشىپ، ئېتىغا مىنىپ ئىلىغا قاراپ ماڭغان چېغىدا ئېيتقان قوشىقى:

ئىلىخوغا بارماڭلار،
يولى خەتەردۇر.
قەھرىتان قىش نەشتىرى،
جاندىن ئۆتەدۇر.

مۇساپىرلار، دەردمەنلەر،
يولدا ياتادۇر.
ئۆز يۇرتىنى ياد ئېتىپ،
غەمگە پاتادۇر.

ئىلىخوغا مەن بېرىپ،
قالدىم بالاغا.
جەللىگۇر شۇم ئون ئورۇس،
ئالدى ئاراغا.

ئالتىنىك سۇندۇرۇپ،
ئوتتۇز چىشىنى،

پەشۋا بىلەن ـ مۇشت بىلەن،
ياردىم بېشىنى.

ئىلى دەريا بويىدا،
چالدىم راۋابنى.
رازى قىلدىم تۇل خوتۇن،
دەردىمەن بىتابنى.

سىيىت نوچىنىڭ ئۇچتۇرپانغا كەلگەن ۋاقىتتا ئېيتقان قوشىقى:

يىگىرمە ئالتە ياشىمدا،
كۇنلەر چۈشتى باشىمغا.
ئەرزىمنى بايان ئەيلەي،
يارۇ دوست، ئاداشىمغا.

ئەزىزانە قەشقەردە،
تۇغۇلۇپ ھەم چوڭ بولۇپ.
شۇ يەردە ئاتالغان مەن،
سىيىتاخۇن گاڭگۇڭ بولۇپ.

سىيىت نوچى، سىيىت گاڭگۇڭ،
شەمۇ ـ شەنى ئايلىنىپ.
قەشقەرگە كېتەر ۋاقتا،
ئۇچتۇرپانغىمۇ كېلىپ.

ئاتىنى دەڭجاغا بېرىپ،
ساماۋەرخانىغا كىرىپ.
چاي ئىچەي دەپ ئولتۇرسا،
ئۇچتۇرپاننىڭ ئامبىلى.

مادوتەي كېلىپ قالدى،
گاڭگۇڭنى كۆرۈپ قالدى.
ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي،
بىر ھازا تۇرۇپ قالدى.

ئاڭلاڭلار خالايىقلار،
ئۇ قانداق تونۇپ قالدى ؟

ئۇچتۇرپاندا مادوتەينىڭ سىيىت نوچىغا قارىتىپ ئېيتقان قوشىقى:

ھەي نوچى، سىيىت گاڭگۇڭ،
ئۇچتۇرپانغا خۇش كەپسەن.
مەن كۆرۈپ دىدارىڭنى،
بولدۇم تولىمۇ خۇرسەن.

جېنىم سۆيۈنەر، يايرار،
قەشقەرلىكنى كۆرسەم مەن.
ئالدىڭغا چىقار ئىدىم،
كەلگىنىڭنى بىلسەم مەن.

ھەي نوچى ـ سىيىت نوچى،
يۇرسەڭ ـ ئوردىغا بارساڭ.
ئۇستىخان چۇشۇپ قالسا،
بۇ يۇرتتا تۇرۇپ قالساڭ.

*　　*　　*

«ماقۇل» دەپ نادان گاڭگۇڭ،
بۇ يۇرتتا تۇرۇپ قالدى.
چۇشىدە غېرىب ـ مىسكىن،
ئانىسىنى كۆرۈپ قالدى.

قەشقەرگە كېتەي ئەمدى،
ئىلنى خۇش ئېتەي ئەمدى.
ئانام بىلەن ئۇكامنىڭ،
قېشىدا ئۆتەي ئەمدى.

دوتەيدىن سوراپ رۇخسەت،
قوش قامچا سالاي ئاتقا.
چۆل كېزىپ داۋان ئاشاي،
ئەل ـ يۇرتنى ئېلىپ يادقا.

سىيىت نوچىنىڭ ما دوتەينىڭ ئالدىغا كىرىپ ئېيتقان ئەرزى:

قوي ئىزدەر قوزاسىنى،
قوزىمۇ ئاناسىنى.
ھاۋادىكى قۇشلارمۇ
سېغىنار ئۇۋاسىنى.

سېغىنىدىم غېرىب - مىسكىن،
يالغۇز مېھرىبانىمنى.
سېغىنىدىم ئېتى مەمەت،
ئۇكامنى غەمگۇزارىمنى.

تۇمەن بويى، يار بېشىدا،
راۋابىم چالاي ئەمدى.
خەلقىمنىڭ غېرىب - سولغۇن،
كۆڭلىنى ئالاي ئەمدى.

قەشقەرگە باراي دەيمەن،
مېھرىگە قاناي دەيمەن.
ما دارىن ئىجازەت بەر،
يولغا ئاتلىناي دەيمەن...

ما دارىنىنىڭ سىيىت نوچىغا بەرگەن جاۋابى:

ئىجازەت بېرەي دېسەم،
قانداق چىدىسۇن يۈرەك؟
مەن سېنى دېمەپمىتىم
«تۇغقاندىن يېقىن يۇلدۇك»؟

ئىجازەت بېرەي گاڭگۇڭ،
چارەم يوق مېنىڭ بۇلدۇك.
يالغۇز ئانىغا سەندەك،
جان كۆيەر ئوغۇل كېرەك.

قەشقەردىكى دارىنغا،
خەت يېزىپ بېرەي ئەپكەت.
خەتنى كۆرسە خەن دارىن،
دەيدۇ ساڭا كۆپ رەھمەت...

بۇ يۇرتتىن كېتەر بولدۇڭ،
ئىچىمگە سېلىپ دەردنى.
ئەتە يولغا چىق گاڭگۇڭ،
تەييارلاپ قويماي خەتنى...

سىيىت نوچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى ئېلىپ يولغا چىقىش ئالدىدا ئېيتقانلىرى:

خوش بۇرادەر دەردمەنلەر،
دوست - يار بولۇپ ئۆتكەنلەر.

ئۆزرەمنى ئېلىپ قالاي،
قەشقەرگە كېتىپ قالاي.

داغى پەرزەنت ئانامنىڭ،
قان - قېرىنداش ئۇكامنىڭ؛
جىسمىگە سىڭىپ ئالاي،
مېھرىگە قېنىپ ئالاي.

قىلغان بولسام مەنمەنلىك،
ئۆتكەن بولسا سەۋەنلىك.
كەچۈرۈڭلار يۈرتداشلار،
خەير - خوش، قېرىنداشلار...

سىيىت نوچىنىڭ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، تۇمەن دەريا‌سى ۋە مەھەللىسى كوزىچى يار بېشىنى كۆ-رۈپ ئېيتقان قوشىقى:

سىيىت نوچى، سىيىت گاڭگۇڭ،
يارنىڭ ئۇستىگە چىقىپ؛
ئانا ئىشقىدا جىسمى،
شام بولۇپ ئېرىپ - ئېقىپ.
ئىشكى ئالدىغا كەلسە،
ئىشكى تاقىلىپ قاپتۇ.
چىراغمۇ ئۆچۈپ قاپتۇ،
ئانىسى غېرىب مەزلۇم،
ئاھ، ئۇرۇپ يېتىپ قاپتۇ،
ئۇخلاپمۇ قېتىپ قاپتۇ.
«جان ئانا» دەپ سۆز باشلاپ،
ئۆگزىگە چالما تاشلاپ.
بەلگىسىنى بەرگەندە،
ئانىسى غېرىب مەزلۇم،
چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ،
چىرىغىنى يانداۇرۇپ،
ئىشىك ئالدىغا چىقىپ،
قۇچاقلاپ تويماي بېقىپ،
كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ،
هارماڭ، بالىكام دەپتۇ.

غېرىب ئۆيىگە باشلاپ،
كونا داستىخاننى يېيىپ،

تۇن كېچىچە مۇڭدىشىپ،
ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا،
نامازجۇمە چاشكادا
ئەي ئانا غەمگۇزارىم،
جاھاندا يوقۇ – بارىم،
ماڭا ئىجازەت بەرسەڭ،
ھەزرەتنى كۆرۈپ كەلسەم،
دەپ مېھرىبان ئانىسىدىن،
رۇخسەت – ئىجازەت ئېلىپ،
ئاپپاق خوجامغا چىقىپ،
يورۇق مەھەللىنى كېزىپ،
ئەلنىڭ ھالىنى كۆردى،
يۇرىكىدە ئوت كۆيدى.

نۇرغۇن – نۇرغۇن شەھەر كۆردۇم،
ھەسرەت ئەندىشە كۆردۇم.
ھەممە يۇرتتا خار پۇقرا،
دەرد – ئەلەمگە يار پۇقرا،
قان يىغلايدۇ ھەر يەردە،
بۇردا نانغا زار پۇقرا.

سىيىت نوچىنىڭ قەلبى،
قىزىل چوغ بولۇپ يېنىپ،
شەربەت كۆلىگە بېرىپ،
سۇنى چاڭگالغا ئېلىپ،
بىر ئىچەي دەپ تۇرغاندا،
خەت خىيالىغا كېلىپ،
گاڭگۇڭلۇقنى، مەردلىكنى،
جاندىن ئەتىۋار بىلىپ.
خەتنى ئاپىرىپ بېرەي،
ئاندىن تاماشا كۆرەي،
دەپ يولغا راۋان بولدى،
پىيادە كارۋان بولدى.

سىيىت نوچى ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى ئېلىپ، خەن دارېنىنىڭ ئالدىغا كىرگەندە، دارېنىنىڭ ئېيتقانلىرى:

ھەي نوچى، سىيىت گاڭگۇڭ،
كەپسىز تىنچ – ئامان؟

يۇرتمۇ يۇرتلار ئايلىنىپ،
ئېشىپ تاغ ـ داۋان.

بىزمۇ سىزنى ياد ئېتىپ،
تۇردۇق ھەر زامان.
نېمە ئىشلار كۆردىڭىز،
قىلغايسىز بايان؟

سىيىت نوچىنىڭ جاۋابى:

كەزدىم دەشت ـ باياۋان،
ئېشىپ تاغ ـ داۋان.
نەگە بارسام پۇقرانىڭ،
ھالى بەك يامان.

زالىملارنىڭ زۇلمىدىن،
باغرى لەختە قان.
ئىچكىنى ئوغا ـ زەھەر،
چەككىنى پىغان.

ئۇچتۇرپاندا ما دوتەي،
يېزىپ بەردى خەت.
سىزگە تىلەپ ئامانلىق،
دۆلەت ـ پاراغەت.

بۇ مەندىكى ئامانەت،
قېنى مەرھەمەت.
سىزگە ئۇشبۇ سوۋغىنى،
ئەپكەلدىم پەقەت.

خەن دارېن سىيىت نوچىنىڭ قولىدىن ما دوتەي يېزىپ بەرگەن ئۆلۈمنامىنى ئېلىپ ئوقۇپ، كۆڭلىدە خۇشال بولۇپ ئېيتقان قوشىقى:

ھەي نوچى ـ سىيىت گاڭگۇڭ،
نېمەڭ بۇ ئېلىپ كەلگەن؟
ئۆزۈڭنىڭ ئۆلۈمنامەڭ
مادوتەي يېزىپ بەرگەن.

يىرتىۋەتسەڭ بولمامدۇ؟
يىتتۇرۇۋەتسەڭ بولمامدۇ؟
تاشلاپ ئوتقا ـ ئاتەشكە
كۆيدۈرۈۋەتسەڭ بولمامدۇ؟

مەن ساڭا ئىجىل ـ ئامراق،
ئۆلتۈرەي سېنى قانداق؟
ئۆلتۈرمەي دېسەم، نوچى،
خانىمڭ يارلىقى شۇنداق.

ئۆلۈمنامەڭنى كۆرگەندە،
كۆكسۈمگە پىچاق پاتتى.
قانداق قىلىمىز گاڭگۇڭ؟
ئەجەبمۇ بېشىم قاتتى.

سىيىت بولۇپ ھەيرانە،
جاۋاب بەردى مەردانە:
ـــ ھەي دارېن، ـــ دېدى گاڭگۇڭ،
تەڭلىكتە تۇرۇپ قالما !
خانىمڭ ئالدىدا ئاسىي ـ
گۇناھكار بولۇپ قالما !

چېرىكلەرگە ئېيت دەرھال،
مىلتىقىغا ئوق سالسۇن !
ھايالسىز جېنىم ئالسۇن،
«گاڭگۇڭ» دەپ ئېتىم قالسۇن !

جاللاتلار كېلىپ شۇدەم،
بوينىغا تاقاق سالدى.
پۇتىغا سېلىپ ئىشكەل،
زىندانغا سولاپ قويدى.

ئون تۆت كۈن ئۆتۈپ كەتتى،
كۆك پىت، بۇرگە يەپ كەتتى.
مەرد يىگىتنىڭ، گاڭگۇڭنىڭ،
تاقىتى تۈگەپ كەتتى.

دېدى ئۇ: چىدامىم يوق،
يا بۆلەك تەمەيىم يوق.

ئۆلتۈرسەك بۇگۈن ئۆلتۈر !
ھېچقانداق گۇناھسىم يوق !...

ئامبالالار جەم بولۇشتى،
تۆت ئاتلىق ھارۋا قوشتى.
ئېلىپ سىيىت گاڭگۇڭنى،
ھارۋا يولىغا چۈشتى.

توققۇز پاي پو ئاتقۇزۇپ،
ھارۋىنى تېز ماڭغۇزۇپ،
توققۇز دەرۋازىغا يۈزدىن،
تۆت يۈز چېرىك تۇرغۇزۇپ.

قارىقى دەرۋازىغا،
ئېلىپ كەلدى پالۋاننى.
قەشقەرنىڭ يىگىتلىرى،
ئوراپ ئالدى ھەرياننى.

«ئەي نوچى ـ سىيىت گاڭگۇك
نېمە گەپ، نېمە ئىش بۇ؟
يۇرتىنىڭ بېشىغا چۈشكەن
قانداق ئەلەم ـ تەشۋىش بۇ؟

كىم سالدى كىشەن سىزگە؟
كىم سالدى تاقاق سىزگە؟
بۇ قەشقەردە كۇن ئالماق
بولمامدۇ راۋا بىزگە؟»

تۇتتى بىر قاچا شەربەت،
رازى بولۇڭ، بىزدىن دەپ.
رازى بىز ئۆمۈرۋايەت،
سىيىت نوچى سىزدىن دەپ.

شەربەتنى ئېلىپ گاڭگۇڭ،
ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ،
خەير ـ خوش، قېرىنداشلار!
دېدى سۆزىنى باشلاپ:

«ئەزىزانە يۇرتداشلار،
مەندەك نادان بولماڭلار !

چۈشۈپ ھېيلە ـ قىلتاققا،
ناھەق قۇربان بولماڭلار !...»

سىيىت ئاخۇن – سىيىت گاڭگۇڭ،
ئەلدىن رازىلىق ئالدى.
ھارۇنمۇ قومۇش بازىرى،
قوينىغا بېرىپ قالدى.

ـــ ئات ! ـــ دېدى سىيىت گاڭگۇڭ،
ھارۇندىن چۈشۈپ سەكرەپ.
ئات جاللات ! يۈرەككە ئات !
مىلتىقىڭنى راسا بەتلەپ.

تەپكىنى بېسىپ جاللات،
ئۆزى يىقىلىپ كەتتى.
مىلتىقىدىن ئوق چىقماي،
پىستان چېقىلىپ كەتتى.

ئىككىنچى رەت ئاتقان ئوق،
كېلىپ تەگدى تاغاققا.
سىيىت ئاخۇن دېدى شۇ دەم،
مىلتىق ئاتقان جاللاتقا:

«مېنى ئاتساڭ ئۇستاڭ ئات !
نائۇستاڭ يېقىن كەلمە.
سول كۆكسۈمنى چەنلەپ ئات،
جا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە !...»

سىيىت ئاخۇن ـ سىيىت گاڭگۇڭ،
تىك تۇرار ئىدى سۆزلەپ.
ماداخۇ دېگەن دارىن،
ئاتتى كۆكسىنى كۆزلەپ.

سىيىت ئاخۇن دېگەن گاڭگۇڭ
جېنىدىن جۇدا بولدى.
جاللاتلارغا خەن دارىن،
يار ـ يۆلەك پاناھ بولدى.

گاڭگۇڭمۇ ئۆلۈپ كەتتى،
تۇپراققا كىرىپ كەتتى.
بۇ ئەلەم ـ مۇسىبەتتىن،
يۈرەك يېرىلىپ كەتتى.

چالدى مۇڭ بىلەن قەشقەر،
دۇتارى ـ راۋابىنى.
ئۆلمەسەك ئىچەرمىز دەپ،
تاڭ ۋەسلى شارابىنى.

نوچىنىڭ ئېتى ـ نامى،[1]
ئەلنىڭ يادىدا قالدى.
يۈرەك ـ باغرىدا قالدى،
راۋاب تارىدا قالدى.

① «سىيىت نوچى قوشاقلىرى» ئۇيغۇر خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بولسىمۇ، لېكىن، پارچە ـ پۈرات ھالەتتە ئېيتىلىپ كەلگەن، تو ـ لۇق خاتىرە قالدۇرۇلمىغانىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاتاقلىق خەلق سەنئەتكارى يولۋاسخانىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى، ئەمەت ئۆمەر، سەپەر ھۇسەينىلەرنىڭ تولۇقلىشى، يازغۇچى تۇردى سامساقنىڭ كۆرسەتمە ـ مەسلىھەتى ئارقىسىدا شائىر، دراماتورگ، يازغۇچى مۇھەممەتئىلى زۇنۇن ئۇيغۇر قوشاقچىلىقى ۋە مەددىاھ ـ ۋائىزلىق شەكلىنى قوللىنىش ئاساسىدا، بۇ قوشاقلارنى تۇنجى قېتىم ئىجادىي رەتلەپ مۇكەممەللەشتۈرگەن. شۇندىن باشلاپلا بارلىق مەتبۇئاتلاردا مۇشۇ نۇسخا ئاساسلىق ئۆلچەملىك نۇسخا بولۇپ ئېلان قىلىنىپ تارقالغان.

9 ـ باب
ياڭ زېڭشىن ھەققىدە قوشاقلار

ياڭ زېڭشىن ـــ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن زالىم شەخس، چوڭ مىلىتارىست. ئۇ 1863 ـ يىلى يۇننەن ئۆلكىسىنىڭ مېڭزى ناھىيىسىدىكى مۇبەي يېزىسىدا بىر بېيۇروكرات فېئودال ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1889 ـ يىلى بېيجىڭدا دۆلەتلىك كېجۇي ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ، ئۇنۋان ئېلىپ ئەمەلدار بولغان، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇڭۇبەي ناھىيىسىدە ئامبال، خېجۇ ۋىلايىتىدە ۋالىي، ئۆلكىلىك ھەربي مەكتەپنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1907 ـ يىلى شىنجاڭغا چىقىپ ئۆلكىلىك قۇرۇلۇق ئارمىيە مەكتىپىنىڭ باشلىقى، ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى، باش قانۇن تەپتىشى، باركۆل ـ ئۇرۇمچىنىڭ ۋالىيسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان ۋە مەخسۇس خۇيزۇ قوشۇنى تەشكىللەپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي قارا نىيىتىنى ئەملگە ئاشۇرماقچى بولغان.

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئەكسىيەتچى، مۇتەئەسسىپ دىنىي كۆچلەردىن پايدىلىنىپ، يۇمشاق، قاتتىق ۋاستىلەر بىلەن ئىنقىلابىي كۈچلەرنى ئالداش، پارچىلاش، باستۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغان. «ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇش» ھىيلىسىدە چىڭ تۇرۇپ، مىللەتلەرنى ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە سېلىپ قويۇپ، مىللىي زىددىيەت، دىنىي زىددىيەت پەيدا قىلغان، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، شۇلار ئارقىلىق كەڭ ئاۋام خەلقنى يۇگەنلەش، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش، پۇل پاخالىلىقى يۇرگۈزۈش، ئەپيۇن ئارقىلىق باي بولۇش قاتارلىق ئەكسىيەتچىل سىياسەتلەرنى يۇرگۈزۈپ، زالىملىقتا ئۇچىغا چىققان. شۇڭا، خەلقنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەتلىرى ناھايىتى ئەۋج ئېلىپ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى تەۋرەتكەن. 1928 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ئۇ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي ئىشلار نازىرى فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، شىنجاڭدىكى 17 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقان.

ياڭ زېڭشىن ھەققىدىكى قوشاقلار ـــ بۇ چوڭ مىلىتارىستنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىسىنى، ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسەت ۋە ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىنى ۋە شىنجاڭنىڭ شۇ دەۋردىكى ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە مۇھىم ماتېرىياللىق رولىنى ئويناپدۇ.

1

ياڭ زېڭشىن دېگەن مەككار،
كۈندە تەڭگە چۈشەيدۇ.
مەنسەپخۇمار موللىلار،
ئىشكىدە كۆشەيدۇ.

ياڭ زېڭشىن دەر قازىنى،
«مۇسۇلمانىنىڭ سەركىسى».
قازى بىلەن موللىلار،
ياڭ زېڭشىنىڭ بەكسى.

ياڭ زېڭشىنىڭ هويلىسىدا،
«غاق» قىلىدىغان غازى بار.
ئۇنىڭ ئىككى بېقىندا،
موللا بىلەن قازى بار.

ياڭ زېڭشىن بىلەن بەگلەر،
ئويناپ كۈلگەن مەپىدە.
كەمبەغەل، مۇساپىرلار،
توڭلاپ ئۆلگەن كەپىدە.

ھەر ئازندا ياڭ زېڭشىن،
بېرىپ سېپىل قېشىغا.
سۆيىنۈ[1] نى چاچىدۇ،
قىمارۋازنىڭ بېشىغا.

ئىشىك ئالدىدا سېيدە،
ئۆينىڭ ئارقىسى بېيدە.
ياڭ زېڭشىنىڭ ۋاقتىدا،
يۇرەكلەر بولغان زېيدە.

غازاڭ بولۇپ تۆكۈلدى،
شاخ ـ شېخىدىن يوپۇرماق.
مەرد ئادەمگە نومۇستۇر،
ئۆتكەن كۈننى ئۇنتۇماق.

2

ياڭ زېڭشىن يۇرت سورىغان،
بارمىقى بىلەن.
ئىككى ئاچا، بىر ئىلمەك،
قارمىقى بىلەن.

بارمىقىنى كۆرسەتسە،
ئىشلىرى ھەلكەن.
بۇنداق چارە بولمىسا،
گەپ دېگەن يەلكەن.

---

① سۆيىنۈ ـــ ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن پۇل.

بارماق قولى تاپاركەن،
ئالتۇن بىلەن زەر.
بىگىز قولى ئۇنسۇكى،
خۇددى بىر نەشتەر.

باي پۇلىنى يۇلغانمۇ،
ياڭنىڭ[1] يارمىقى.
بەگلەرنى ئات قىلغانمۇ
ياڭنىڭ يارمىقى.

كۇلۇپ تۇرۇپ كۆرسەتسە،
بارماقنى بىرەدەم.
ئالتۇن ـ كۈمۈش تولاركەن،
قازناقتا شۇدەدەم.

خاسىيەتلىك بارماققا،
ياغاركەن تەزىم.
دەركەن بايلار: «ئۆزلىرىگە
نېمىلەر لازىم؟»

بىگىز قولمۇ نەشتەر بولۇپ،
تاپىدىكەن پۇل.
تىترەپ كېتىپ قورقۇنچاقلار،
بولىدىكەن قۇل.

ياڭ زېڭىننىڭ باردۇر يەنە،
ھەرخىل قارمىقى.
شۇ قارماقتا بويالغانكەن،
ئۇنىڭ يارمىقى.

ئىككى ئاچا[2] يۆلىكىدۇر،
قازى، لويىلار.
ئۇلار بىلەن ياڭ زېڭىننىڭ،
ئىشى ھەل بولار.

دارېن ئالدى قىلىچىنى،
قامچىنى دوتەي.

---

① ياڭ زېڭىننى دېمەكچى.

② ئىككى ئاچا ـــ دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ۋە زالىم بايلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار ياڭ زېڭىننغا يېقىن يار ـ يۆلەك بولۇپ، خەلقنى ئەزگەن.

زۇلۇم سېلىپ مېھنەتكەشكە،
سالدۇردى پوتەي.

لاي بولغاچقا سۇنماڭ بېشى،
ئايىغى لاي ئاقتى.
ياڭ زېڭشىنغا قازى، بەگنىڭ
ئىشى خوپ ياقتى.

شەرىئەت — دەپ قازى ـ قۇززات،
كۆتۈردى دەررە.
ھۆكۈمەت دەپ دارېن، لويى،
تارتىدۇ نەرە.

كۆز ئالايتساق ئەمەلدارغا،
سالىدۇ تاقاق.
باشلىرىڭغا قاسلىدىتىپ،
تېگىدۇ تاياق.

3

ياڭ زېڭشىن ئۆلگەندە، خەلق ئارىسىدا ئېيتىلغان قوشاقلار:

ئۇستامنىڭمۇ ئۇستىسى بار،
چامغۇرغا ئورا.
ياڭ زېڭشىنغا جىن شۇرېن،
بېرىپتۇ دورا.

كار كەلمەپتۇ بۇ چارىمۇ،
جا چىقىپ ئوغا.
مەندۇرمەن دەپ فەن داۋېيۇ،①
چىقىپتۇ دوغا.

جىن شۇرېن ئۇ كەمەك ئەييار،
جىننىڭ نەق ئۆزى.
فەن داۋېيۇگە يېقىپتۇدەك،
ئۇنىڭ ھەر سۆزى.

① فەن داۋېيۇ — فەن ياۋنەن — ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكى ھەربىي ئەمەلدار، خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ گۇۋېئەن ناھىيىسىدىن. ياشلىقىدا ياپۇنىيىگە بېرىپ ئوقۇغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى شىنجاڭغا كەلگەن. شىنجاڭدا تۇرغان مەزگىلدە، يەرلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باش سوتچىسى، ئۇرۇمچىنىڭ دوتىيى، ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

تەڭ سورىماق بولۇپتۇدەك،
ئىككىسى يۈرتنى.
پاك ـ پاكىز يوقاتماقچى،
ياڭ دېگەن جۇتنى.

فەن پەم بىلەن شۆتاڭدا
ياڭنى ئېتىپتۇ.
جىن شۇرېننىڭ ئوقىدا فەن،
موللاق ئېتىپتۇ.

ياڭ زېڭشىنغا قەست قىلغانىنى،
يوقاتتى ئۇ دەپ.
ئوردا ئەھلى جىن شۇرېنگە،
بەردى چوڭ مەنسەپ.

شۇندىن بېرى ئۆزى بەگ، ئۆزى خان،
جىن شۇرېن قالدى.
بۇ كەڭ زېمىن ھوقۇقىنى،
قولىغا ئالدى.

4

ئېگىز ئاسمان تۆۋرۈكسىمىش،
ئۇزۇلۇپ چۈشكەن.
كۆكنىڭ يورۇق يۈلتۇزىمىش،
ۋاقىتسىز ئۆچكەن.

يۈرت چوڭلىرى قارىلىق تۈتۈپ،
ئېچىشتى ھازى.
يىغا ـ زار قىلدى ھەتتا،
موللايۇ ـ قازى.

ئاق باغلىدى بەللىرىگە،
بېشىدا سەللە.
ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆلۈمى بۇ،
چىقارماڭ غەلۋە.

جەن شۇرىنمۇ ئۇن سېلىپ ئۇ،
تۆكتى كۆزدىن ياش.
ئىشى بولدى فەن داۋيۇنى،
تىنماستىن قارغاش.

بەش كۈن ئۆتمەي باشلاندى،
يامۇلدا سوراق.
ياڭغا ھازا تۇتقانلارغا،
يېپىشتى چاتاق.

مۇللا، ئىشان، سوپىلىرىم،
يىغىغا تويۇڭ!
تاپىنىنى يالاپ ئەمدى،
جەنغا باش ئۇرۇڭ![1]

[1] ئەينى تارىخىي دەۋردە ياڭ زىڭشىن، جەن شۇرىن، شياڭ شىسەي قاتارلىقلارنى پاش قىلغان نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرى ئىجاد قىلىنىپ تارقالغان. بۇ بىر تۈركۈم قوشاقلارنى خەلق قوشاقچىسى شازادىخان ئانا 1927 – يىلى ئەڭ دەسلەپ ئىجاد قىلغان. كېيىن، ئېزىلگەن ئەمگەكچى خەلق بۇ قوشاقلارنى تېخىمۇ بېيىتىپ، ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرگەن.

10 ـ باب
جىن شۇرىن ھەققىدە قوشاقلار

جىن شۇرىن ـــ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن چوڭ مۇستەبىت. ئۇ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى لىنشيا خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىدىن. جىن شۇرىن دەسلەپتە گەنسۇدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك شۆتاڭدا ئوقۇغان، 1909 ـ يىلى بېيجىڭدىكى دۆلەتلىك كېجۇي ئىمتىھانىدا يۇقىرى نەتىجە بىلەن ئۆتۈپ، ياڭ زېڭشىن ئىشلىگەن ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغان ۋە ياڭ زېڭشىننىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ شىنجاڭغا كەلگەن. بۇ مەزگىلدە ئاقسۇ، قەشقەر، ئۇرۇمچى ناھىيىلىرىگە ئامبالليققا تەينىلەنگەن. 1926 ـ يىلى مەۋرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا تەينىلەنگەن. ياڭ زېڭشىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۆلكىنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسى، ھەربىي قىسىملارنىڭ باش قوماندانى بولغان. كېيىن «چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى» دەپ ئاتالغان.

جىن شۇرىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، ئۇ ياڭ زېڭشىننىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قانلىق قىلىچىنى تېخىمۇ ئىتتىك بىلەپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش قاچىلىغان ساندۇقلارنىڭ ئۆزىنىمۇ ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسىتىپ، ھەددىدىن ئاشقان ئاچ كۆز ۋە نەپسانىيەتچىلىك بىلەن خەلقنى بۇلاپ ـ تالاپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى زىيادە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقان. نەتىجىدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زۇلۇم ۋە مۇستەبتىلىككە قارشى قوزغىلاڭلىرى پارتلاپ، خەلق ئىنقىلابى ئەۋج ئالغان.

«جىن شۇرىن ھەققىدە قوشاقلار»دا، بۇ كالتە پەم، ئەپيۇنكەشنىڭ شىنجاڭدىكى زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرى، پۇقرالارغا سالغان دەرد ـ ئەلەم، كۇلپەتلىرى، نادانلارنى ئەترايىغا توپلاپ، ئاقىللارغا، ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرگە قىلغان زىيانكەشلىكلىرى پاش قىلىنغان. بۇ قوشاقلار 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭنى قاپلىغان سىياسىي بوران ـ چاپقۇنلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇرۇمچىنىڭ سېپىلى جىق،
چۆرىسى خەندەك.
كۇرمىڭ باشلار كېسىلدى،
قان ئاقتى سەلدەك.

سوردىدى يۇرت جىن شۇرىن،
ئالۇبنى بىلەن.
كۆڭلى قارا، مۇشتۇمزور،
گالۇبكى بىلەن.

دوپپا دېسە باش كېسەرلەر،
چىقتى مەنسەپكە.
ئاقىللارنىڭ يۇرەك ـ باغرى،
تولدى ھەسرەتكە.

ئەل ـ يۇقراغا جىن شۇرىن ئۇ،
سالدى جىق كۇلپەت.

كۆڭلى قارا بەتنىيەتكە،
بولدى ئۇ، ئۇلپەت.

نادانلارنى دانالارنىڭ
پېيىگە سالدى.
راستچىللارنىڭ كۆزلىرىنى،
ئويۇپلا ئالدى.

بىر قولىدا جەن شۇرۇپنىڭ،
قانلىق قىلىچى.
بىر قولىدا باردۇر ئۇنىڭ،
ھىيلە ـ يېمىشى.

جەن شۇرۇپنىڭ ئاتلىرىغا،
بېرىدۇ بېدە.
نادانلارنىڭ بۆكلىرىگە،
سالىدۇ جىگدە.

باي، ئامبالار مەززە قىلىپ،
چاينىشىدۇ ياغ.
پۇقرالارنىڭ دەرد ـ ئەلەمدە،
يۇرەك ـ باغرى داغ.

نى ـ نى يىگىت قۇرۇپ قاقشال،
بولۇشتى ئوتۇن.
نى لەۋەنلەر ناكارلارغا،
بولۇشتى خوتۇن.

كەمبەغەللەر ئاشلىق تېرىپ،
ئالغىنى سامان.
پۇقرالارنىڭ ھال ـ ئوقىتى،
بولدى بەك يامان.

ھەپتە ـ ھەپتە بۇ شەھەردە[1]
قوۋۇق تاقالدى.
ئاشلىق بولدى بىر تۇتىيا،
سۇلار زەمزەم ئاتالدى.

قانلار ئاقتى دەريا كەبى،
يوقمۇ ھېسابى؟
زامان بولدى مۇشتۇمزورنىڭ،
يوقكەن ئىنسابى.

① شەھەر ـــ ئۇرۇمچى شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ.

11 ـ باب
شېڭ شىسەي ھەققىدە قوشاقلار

شېڭ شىسەي ـــ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن، جاللاتلىقتا داڭ چىقارغان لەنەتلىك شەخس، چوڭ مىلىتارىست، چوڭ ئىككى يۈزلىمچى.

شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئون يىل ۋاقىت ئىچىدە، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، نىقابلىنىپ بىر مەزگىل ئىلغارلىق بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن، دۇنيا ئىنقىلابىي كۈچلىرى بىلەن ئەكسىلئىنقىلابىي كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ كەسكىنلىشىشى نەتىجىسىدە، ئۆزىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ، فاشىستلارچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، ماۋزېمىن، چېن تەنچۇ، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇنەۋۋەر ئىنقىلابچىلارنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. يەنە شىنجاڭدا يۈز مىڭدىن ئارتۇق بىگۇناھ پۇقرا ۋە ئىلغار، ئىنقىلابىي ئىدىيىگە ئىگە كىشىلەرنى قىيناپ ئۆلتۈرۈپ، زىيادىكەشلىك قىلىپ، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ھەرقانداق ئەكسىيەتچىلەردىن ئېشىپ كېتىپ، زۇلمەتنىڭ قارا بەلگىسى بولۇپ قالغان.

شېڭ شىسەي ھەققىدىكى قوشاقلار ـــ شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

جىن شۇرېندىن قۇتۇلۇپ،
شېڭ دۇبەنگە[1] تۇتۇلدۇق.
زالىملارنىڭ قارىنىغا،
تىرىك ـ تىرىك يۇتۇلدۇق.

ئاتىلارنى باغلاپ قويدۇق،
ساي بويىدىكى[2] دەڭگە.
ئاتام دەردكە چىدىماي،
چىقىپ كەتتى تاشكەنتكە.

ئېتىكىمگە ياش تولدى،
ياش ئەمەس قانىم مېنىڭ.
شېڭ دۇبەننىڭ ۋاقتىدا،
تاس قالغان باشىم مېنىڭ.

ھويلامدىكى چۇجەمنى،
سار كېلىپ يۇلۇپ كەتتى.
شۇ مېھرىبان ئاتامنى،
شېڭ دۇبەن تۇتۇپ كەتتى.

---

① شېڭ دۇبەن ـــ ئەينى يىللاردا شېڭ شىسەي شېڭ دۇبەن دەپ ئاتىلاتتى.
② ساي بويى ـــ ئۇرۇمچى شەھىرىگە قاراشلىق ساي بويى دېگەن جاي.

شېڭ دۈبەننىڭ چېرىكى،
كېلىپتۇدەك رېسىدىن.①
ئامراق ئىمىش نەق پۇلغا،
تەلىيى يوقمىش نېسىدىن.

ئارغىماق مىنگەن ئورۇسلار،
قامال قىلدى يامۇلنى.
هوقۇق تۇتتى شېڭ دۈبەن،
تاشلاپ كېلىپ قۇمۇلنى.②

جىن شۇرېن بەدەر قاچتى،
خۇرجۇنىنى تولدۇرۇپ.
ۋەدە قىلدى چىرايلىق،
دۈبەن تەختكە ئولتۇرۇپ.③

قوناقلىقنىڭ تېمىغا،
قونۇۋالدى قارغىلار.
شېڭ دۈبەندىن نەپ ئالدى،
قارا نىيەت دورغىلار.

قارلىغاچ قارا ئىكەن،
قانىتى ئالا ئىكەن.
شېڭ دۈبەن دېگەن قانخور،
بۇ يۈرتقا بالا ئىكەن.

پۇقرالار كېپەن كىيدى،
هالىمىز خەتەر بولدى.
جانلار يەتتى هەلقۇمغا،
يېگەن ئاش زەهەر بولدى.

تويدۇق ئەزىز جانلاردىن،
مىلتىقىڭنى بەتلەپ قوي.
جېڭساجۇي④ گە بارمايمىز،
قارا موزاڭغا⑤ خەتلەپ قوي.

---

① رېسى — رۇسىيەدىن قېچىپ كەلگەن ئاق ئورۇسلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② قۇمۇل — ئىلگىرى شېڭ شىسەي قۇمۇل گارنىزونىنىڭ باشلىقى بولغان.
③ دۈبەن تەختى — شىنجاڭنى مۇستەقىل باشقۇرىدىغان هەربىي ئەمەلدار.
④ جېڭساجۇي — ساقچى ئىدارىسى.
⑤ قارا موزا — شېڭ شىسەي ساقچىلىرىنىڭ شەپكىسى قارا ئىدى.

كۆچەت تىكسەم بىر كۈنى،
بولار ئۆينىڭ تۈۋرۈكى.
ئەركىنلىككە تەلپۈنەر،
خەلقىمىزنىڭ يۈرىكى.

قىيان كېلىپ دەريانىڭ،
كۆۋرۈكىنى يېقىتتى.
ياش ئورنىغا شېڭ شىسەي،
كۆزدىن قانلار ئېقىتتى.

ساي مەلىدىن ئۆتكەندە،
قويۇق ئۆسكەن بېدە بار.
شېڭ دۈبەننىڭ كۆڭلىدە،
تۇرلۇك ـ تۇمەن ھېيلە بار.

شېڭ دۈبەننىڭ چەينىكىدە،
چىلاپ قويغان چىلان بار.
ئۆزى كۈلۈپ تۇرغان بىلەن،
ئىچىدە مىڭ پىلان بار.

بۇغداي تېرىپ ئېتىزغا،
مەڭگەن باستۇق ئۆگزىگە.
شېڭ دۈبەننىڭ ۋاقتىدا،
ئايلاندۇق بىز ئۆكۈزگە.

جاڭگاللىقتا توك قاغا،
قەنت ـ دەپ يەيدۇ تېزەكنى.
ئىنساپى يوق شېڭ دۈبەن،
ئېشەك ئەتتى بوزەكنى.

باي ـ بېگىم دالان ئۆيدە،
خېنىملىرى مەپدە.
يالاڭ ئاياغ دېھقانىنىڭ،
بالا ـ ۋاقىسى كەپدە.

تاغ ـ دالىدا ھايۋانىنىڭ،
بار ماكانى، ئۆڭكۈرى.
شېڭ دۈبەننىڭ ۋاقتىدا،
قىسقاردى ئەل ئۆمۈرى.

12 ـ باب
ما جۇڭيىڭ ھەققىدە قوشاقلار

ما جۇڭيىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرى، 30 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا غەربىي شىمالدىكى تۆت ئۆلكىدە زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، شىنجاڭ خەلقىنىڭ قەلبىدە ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرغان تارىخىي شەخس.

ما جۇڭيىڭ 1911 ـ يىلى گەنسۇنىڭ جەنۇبىدىكى خېجۇ دېگەن يەردە كىچىك بىر ئوفىتسېر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 17 ياش ۋاقتىدا ئەكسىيەتچى ما بۇفاڭ قوشۇنىدا پولكوۋنىك بولغان. دادىسى ماباۋمۇ باتا ـ لىيون كوماندىرى بولغان. ئۇ ھەربىي ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقتىن، كىچىكىدىن باشلاپلا غەربىي شىمالدىكى تۆت ئۆلكە بويىچە نام چىقىرىش قارا نىيىتى كۈچەيىپ، 1928 ـ يىلى يەتتە نەپەر ئادەمنى بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئەسكەر كۈچىنى كۆپەيتىپ ۋە زوريىپ، نىڭشيا، گەنسۇ، چىڭخەي ۋە شىنجاڭنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىنى ئىشغال قىلغان، خەلقنى بۇلاپ ـ تالىغان، 1931 ـ، 1933 ـ يىللىرى شىنجاڭغا ئىككى نۆۋەت ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، جەن شۇرېن ۋە شېڭ شىسەيلەر بىلەن زېمىن، ھوقۇق تالاشقان. 1934 ـ يىلى ئۈرۈشتا يېڭىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەندىن كېيىن، بۇ يەردىمۇ ھەرقايسى مىللەتلەرگە قارىتا باستۇرۇش، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن، مىللەتلەرنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ھاقارەت قىلىدىغان نۇرغۇن ئەسكى ئىشلارنى قىلغان، ھەتتا شىزاڭغا چېكىنىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، زاڭزۇ خەلقىنىڭ مال ـ مۈلكىنى ۋە قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئۇنى لەنەتلىك شەخسكە ئايلانغان.

«ما جۇڭيىڭ ھەققىدە قوشاق» ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭ خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زالىم سىياسەت ۋە قىلمىشىنى پاش قىلغان. بۇ قوشاقلار 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭ جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ماجۇڭيىڭ دېگەن كاجى،
يەكەن شەھىرىگە داجى.①
يەكەن شەھىرىگە داجىمىسا،
يانجىيدۇ بىزنىڭ ھاجى.②

شۇ ھاجىمنى دېگەنلەر،
چىبەرقۇتنى كىيگەنلەر.
ما جۇڭيىڭنى دېگەنلەر،
بۆز چاپاننى كىيگەنلەر.

ھەي خالايىق قاراڭلار،
ئەجەپ بىر زامان بولدى.
ماجۇڭيىڭنىڭ دەستىدىن،
بەختسىز قايان بولدى؟

ماجۇڭيىڭمۇ ـ ماجۇڭيىڭ،
ئىچى قوتۇر ماجۇڭيىڭ.
ئەلنىڭ قىساس كۈچىدىن،
موللاق ئاتۇر ماجۇڭيىڭ.

---

① داجى ـــ چېكىنىش، داجىش، ئارقىغا قايتىش مەنىسىدە.

② ئەينى ۋاقىتتىكى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

13 ـ باب
ما خۇسەن ھەققىدە قوشاقلار

ما خۇسەن ـــ ماجۇڭيىڭنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى داڭانچىلىق ئۇرۇشىدا تەيىنلىگەن ئالدىنقى سەپ قوماندانى ھەم ئۇنىڭ قېينىكىسى. ئۇ 1934 ـ يىلىدىن باشلاپ چوڭ مىلىتارىست ماجۇڭ ـ يىڭنىڭ جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ ، بىگۇناھ خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىگە زىيان سالغان. ئۇ خوتەنده ھەر ـ بىي ھوقۇقنى تۇتۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، خوتەن خەلقىنى بۇلاپ ـ تالاپ، بايلىق توپلىغان. ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان ـ تەر بەدىلىگە ئۆزىنى سەمرىتىپ، ئەيش ـ ئىشرەت تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇ ئەتراپىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلار بىلەن بولۇپمۇ شېڭ شىسەي بىلەن قاتتىق قارشىلىشىپ قالغانلىقى تۈپەيلى، 1937 ـ يىلى بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، 40 قېچىر ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە قىممەتلىك مال ـ مۈ ـ لۈكلەرنى ئېلىپ ھىندىستان تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. يەنە بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى خېجۇ ئارقىلىق چىڭخەيگە ئۆتۈش ۋاقتىدا، ما خۇسەن ما بۇفاڭنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان. ئاخىرى ئۆزى مەغلۇپ بولغاندا، ئوغلى بىلەن بىر راۋاق ئۇستىگە چىقىۋې ـ لىپ داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتكەن. يېنىدىكى ئوقلىرى تۈگەپ، ئىككى پاي ئوق قالغاندا، ئاۋۋال ئوغ ـ لىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن ئاخىرقى بىر پاي ئوقتا ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلۈۋالغان.

«ما خۇسەن ھەققىدە قوشاقلار»دا ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقنىڭ ما خۇسەننىڭ زۇلۇمى ئاستىدا بېشى ـ دىن كەچۈرگەن ئېچىنىشلىق ھاياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قوشاقلار زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ما خۇسەندۇر بۇلاڭچى،
قولدا ياراغ، تاپانچا.
خام چەكمەننى كۆپ ئېلىپ،
ئاتقا قىلدى ئارغامچا.

ئۆزىگە شىجاڭ① ئات قويۇپ،
بۇلاپ ـ تالاپ ئوت قويۇپ.
ھۆكۈم قىلدى «بەرسۇن» دەپ،
خۇڭبى② ئاتلىق خەت ئويۇپ.

ئالۋان سالدى خام چەكمەن،
يىغلاپ قالدى كۆپ دەردمەن.
بۇلاپ يىغدى پۇقرادىن،
ھەتتا پالتا ھەم كەتمەن.

① شىجاڭ ـــ دۇنزىيە باشلىقى، 1930 ـ يىلى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ قوشۇنىغا 36 ـ دۇنزىيە (شى) دەپ نام بەرگەن.ئۇ شىجاڭ ـ لىققا تەيىنلەنگەن.

② خۇڭبى ـــ قىزىل باشلىق خەت، ھۆججەت مەنىسىدە.

تىرىكلەرنىڭ سۆڭىكىنى
تەشتى تۆمۈر بىگىزدە.
ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈردى،
ئويمان ـ چوڭقۇر، ئېگىزدە.

كىمدە ئالتۇن بولسىلا،
كۆزى چۈشتى مۇشۇكتەك.
تولماي كەتتى تاغىرى،
تۇۋى تۆشۈك كۆشۈكتەك.

زامانەمدىن بۇ كەمگە،
قويۇلمىغان جىق ئالۋان.
ما خۇسەنگە ئات چاپتى،
چىرىك ئاتلىق شۇم گالۋاڭ.

ئالدى بېدە، ئوت، پىچان،
تۆشۈك جۇۋا، توكۇر داڭقان.
كىگىز ـ كېچەك، تەكى ـ يوتقان،
ئارا، تاماق، تورۇز ـ خاپان.

كونا تەلپەك، كونا چاپان،
بەرمەي دېسە زۇلۇم يامان.
قانداق قىلاي، جان قاقشىدى؟
چاقتى ئەلنى بۇلاپ چايان.

ئانا ئۆلسە، گۆدەك بالىلار،
بۆشۈكىدە يىغلاپ قالغان.
لويى، شويى «پات بەرگىن» دەپ،
ئوقنى ئاتقان، تاياق سالغان.

قاچاي دېسە ياياق قالغان،
ئاسمان ئېگىز، يەرمۇ قاتتىق.
كۈندە ئۆلۈم، كۈندە ھازا،
ئىلچىدىن[1] قاچتى شادلىق.

سامان توشار خالايىق،
تامبال بىلەن تاغاردا.

---

① ئىلچى ـــ خوتەننى كۆرسىتىدۇ.

توشۇمىغان بىرەرى،
يىللاپ ياتتى سولاقتا.

ئاتقا بېدە دەپ ئالدى،
قومۇش بىلەن يانتاقتىن.
ئوخشاش ئالدى كۆرسىلە،
قۇملۇق بىلەن شورلۇقتىن.

ھەيدەپ ماڭدى سەيسىگە،①
توكۇر بىلەن دۇمچەكنى.
كۆتۈرەلمىسە تاغارنى،
ئۇرۇپ چاقتى كۆمچەكنى.

ئالدى، ئالدى توختىماي،
پۇلنى ئېلىپ تۇگەتتى.
پۇلى يوقنى پۇل ئۈچۈن،
«قازان سات!» دەپ يۇگرەتتى.

قازان قالدى قۇرۇقداپ،
مالنى ئېلىپ جۇنەتتى.
لەشكەرلىككە باللىنى،
تۇتۇۋېلىپ تۇگەتتى.

مىسكەرلەردىن مىس يىغىپ،
مىشەك بىلەن ئوق ئەتتى.
بەرگەنسېرى «بەرگىن!» دەپ،
دېھقانلارنى ئاچ ئەتتى.

ئوتۇن ئۈچۈن ئۆي ئېچىپ،
سانسىز ئۆينى يوق ئەتتى.
ئۆي ـ ماكانسىز خالايىق،
خۇدايىمغا زار ئەتتى.

تۆت ئەتراپنى ئىز بېقىپ،
تاپالمىسا ئىشىك قېقىپ.
تېپىۋالسا تىرىكىنى،
ئۆلۈك قىلدى ئوق ئېتىپ.

① سەيسى ـــ ئالۋان ـ ياساق، ھاشار مەنىسىدە.

ناھەق گەپكە كۆندۇرۇپ،
يەر - زېمىننى ساتقۇزۇپ.
ئالدى تاغار تولدۇرۇپ،
ئۆتنە - يېرىم تاپقۇزۇپ.

كەمبەغەللەر چىدىيالماي،
بازاردا ئىسيان بولدى.
ئاچ - زارلىقتىن يىقىلىپ،
يوللاردا ياتار بولدى.

چىدىمىغان زۇلۇمغا،
بۇ يۇرتتىن قاچار بولدى.
قۇلۇپ سالغان ئىشىكنى،
ئەمەلدار چاقار بولدى.

سۇپرا بىلەن تاختا - نوغۇچ،
ساتقان بىر زامان بولدى.
بىر پۇڭ كەلسە، ئون پۇڭ دەپ،
نامراتتىن ئالار بولدى.

پارا بەرگەن، ئامان قالدى،
يوقنى چاپتى، دارغا ئاستى.
ما خۇسەن ئالتۇن يىغىپ،
نەگىدۇر ئېلىپ قاچتى.

كەمبەغەللەر چىن سىرداش،
بىر - بىرىگە يار - قاياش.
تامامىسىنىڭ كۆزى ياش،
ما خۇسەننىڭ باغرى تاش.

پۇلغا ئالدۇرۇپ پاقلاننى،
بەرسە، زادى ئالمىدى.
بىرنى بەرسە يۇزنى دەپ،
خۇي - پەيلىدىن يانمىدى.

بىزگە ئاننى ياقتۇرۇپ،
بىرىنى قويماي ئەپكەتتى.
كۆمىچنى بەرمەستىن،
تاغىرىغا سېپ كەتتى.

تارىخى بىرمىڭ ئۇچ يۈز،
ئەللىك ئالتە، قوي يىلى.①
يېڭى چىققان تىنىسى،②
بەك ئەتىۋار شۇ يىلى.

كۈمۈش بىلەن تىيىن داچەن،
قىسلاپ كەتتى شۇ يىلى.
يىغىپ بويتۇ ئۇقساق بىز،
ما خۇسەننىڭ ئامبىلى.

شۇنداق ئالامەت ئۆتتى،
پۇقرانىڭ تاقىتى پۈتتى.
ما خۇسەننىڭ رەھمى يوق،
ئاللادىن رەھىم كۈتتى.

ھەي قەرىنداش، قەرىنداش،
خوتەن بىلەن قاراقاش.
ما خۇسەن زامانىدا،
راستقا يالغان ئارىلاش.

باققاللىرى ئۆرۈكچى،
قاسساپلىرى ئېرىكچى.
پايدا ـ زىيان ئوڭچە ئەمەس،
ما خۇسەنگە شېرىكچى.

بۆزچى ئارقاقنى زىيادە ئالدى،
ئۇلاغنى سېتىپ پىيادە قالدى.
سەيپۈڭلار چاپان تىكىپ،
ياقىسىنى قىسقا سالدى.

ئەجەب بىر زامان بولدى،
مىڭ بەش سەرگە ئاش ساتماس.
دېھقان تېرىپ ـ يىغسىمۇ،
بىر قېتىم قورساق تويماس.

① تارىخىي ھىجرىيە 1356 ـ يىلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ يىلى قوي يىلىغا توغرا كەلگەن.
② تىنىسا ـــ يېڭى چىققان پۇل.

ئۇزۇم، قوغۇن، تاۋۇزدا،
قورسىقى تويماي.
بىر گۆشگىرده نان كۆرسه،
ئالدى زەپ قويماي.

يېڭى ئۆتۈكنىڭ يەتته مىڭ سەرگە،
نەرخى بولماي.
كونا ئۆتۈكنى ئىككى يۈز سەرگە،
ئالدىلەر قويماي.

ناۋاي تۇتۇلۇپ قالدى،
كېپەك بىلەن دۇئىرگە.
قاسساپ تۇتۇلۇپ قالدى،
ئۇچەي بىلەن چىلپىرگە.

بوياقچى تۇتۇلۇپ قالدى،
داۋا بىلەن شاخاغا.
يىپەكچى تۇتۇلۇپ قالدى،
دۇردۇن بىلەن تاۋارغا.

چىرىيە بىلەن يورۇقلاش،
كېرىيە، نىيە هەم قاراقاش.
خوتەن بىلەن لوپ ئارىلاش،
تارتتى زۇلۇم بىر تۇتاش.

ئاقسۇ يولى يول بولدى،
باسقان ئىزى شور بولدى.
كەمبەغەللىكنىڭ بالىلىرى،
ما خۇسەنگە قۇل بولدى.

كۆرگەن كۈننى ئۇنتۇما،
يار - بۇرادەر، قېرىنداش.
بىزگە قىلدى بەك زۇلۇم،
ما خۇسەن دېگەن باغرى تاش.

14 ـ باب
ما تىتەي ھەققىدە قوشاقلار

ما تىتەي يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن تارىخىي شەخس،ئەسلىي ئىسمى مافۇشاڭ. ئۇ 1911 ـ يىلىدىن 1923 ـ يىلىغىچە قەشقەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئەينى يىللاردا، شىنجاڭ رايونىنىڭ ھاكىمىيەت تەختىدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمەت قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق ئالتە شەھەر تەرەپتە ما تىتەينى ھەربىي ئەمەلدار قىلىپ بەلگىلەپ، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋان ـ سېلىقنى ھەددىدىن زىيادە ئا ـ شۇرغان. ئەينى ۋاقىتتىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋې ـ لىپ، «تىتەي» نامى بىلەن يۈرت سورىغان بۇ زالىم ئەمەلدار قىزىلبويدىن چىققان نېپتىنىڭ دۇغىنى مۇم ئېتىپ ساتتۇرۇپ، ئۇنى سېتىۋېلىشنى ھەربىر ئۆيى، ھەربىر ئائىلىگە ئالۋان تەرىقىسىدە مەجبۇرىي تې ـ ڭىپ، پۇقرالارنى جاق تويغۇزغاچقا، خەلق ئارىسىدا «مومچى تاز» دېگەن لەقەتلىك لەقەم قالغان. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن ناھايىتى ھاكاۋۇرلىشىپ، ئۆزىدىن يۇقىرى مەمۇرلارنىڭ يارلىقىغا بويسۇنماي، ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇۋالغان. بۇنىڭغا چىدىيالمىغان ھاكىمىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر ئۇنى كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن، يەنە بىر زالىم ئەمەلدار، مىلىتارىست ماشاۋۇ (马沙武)نى سېلىش ئارقىلىق ئۇنى دارغا ھۆكۈم قىلغان.

بۇ قوشاق ئەينى يىللاردىكى شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ھۆججەتلىك رول ئوينايدۇ.①

1

ماتىتەي دېگەن تۆڭگان،
«ياساۋۇلبەگ» ئىكەن ئۇنۇڭان.
ئاغزىدا دېسە سۆبھان،
رويابتا قىلىچ، زىندان.

ماتىتەي راسا ساختا،
ئىشرەتتە ئۇ، ھەر ۋاقتا.
غۇلامنى قىلىپ ئاختا،
بىر ئۆزى كۈلەر خەندان.

مۇللانىڭ قىلار دەۋۋا،
كۆزلەر جەننەتىل مەۋا.

① «ماتىتەي ھەققىدە قوشاقلار» 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. ماتـ ـتەينى سۆكۈپ قامچىلاپ پاش قىلغان بۇ قوشاقلارنى ئەينى يىللاردا قەشقەرلىك ئەدىب ناتاۋانى يازغان، ھەم بىر قىسمىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇغان. بۇ قوشاق خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، زور داغدۇغا قوزغىغانلىقى ئۈچۈن، ماتىتەي چىداپ تۇرالماي ناتاۋانىنى تۇرمىگە تاشلـ ـىغان. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ قوشاقنا يەنە نۇرغۇن مەزمۇنلار قوشۇلۇپ بېيىپ، خەلقنىڭ ئومۇمىي بايلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئوينىشى سەتەڭ ـ رەنا،
تەللىسى ئۇرۇر ئەپشان.

ماتىتەي بەك خۇنبازكەن،
ئون قىز كۇنىگە ئاز ئىكەن.
كۆزى جىتتاق، بېشى تازكەن.
رەئىيەنى قىلىپ ژەيران.

نەقۇشقاچ① سېلىق سالدى،
مېڭىدىن قېتىق ئالدى.
شەھۋانىي دېپىن چالدى،
يېيىشى قۇش گۆشى دەندان.

يەرلىك بەگ، مۇناپىقلار،
خۇشامەتگۇي قارانچۇقلار.
سۇڭلاپ قىزنىنى تارتۇقلاپ،
تىتەيدىن كۇتۇپ دەرمان.

ماتىتەي باغرى تاشكەن،
نىيەت: ئالتۇن، يامبۇ، ئاشكەن.
ياڭ دارېن② ئاڭا باشكەن،
يۇرەكلەردە زەرداب قان.

چېكىشى بەڭ ـ نەشە، ئەپيۇن،
تۇپەيلى تۆكۈلەر كۆپ خۇن.
موللىلار ئوقۇپ ئەپسۇن،
قىلىپ تەزىم كۇتەر پەرمان.

يۇرت بېشى بۇزۇق بولسا،
ئەل قېنى ئوزۇق بولسا،
بۇ تەنلەر سوزۇق بولسا،
تەختى بولغۇسى گۇمران.

ماتىتەي تۇلۇمچاشقان،
ئالۋاننى تولا چاچقان.
ئاق تەڭگىنى جا چىقىرىپ،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان.

---

① نەقۇشقاچ ـــ ئەركەك قۇشقاچ مەنىسىدە. ماتىتەي ئەركەك قۇشقاچنىڭ مېڭىسىدىن مەجۇن (روھلاندۇرۇش دورىسى) ياساپ شەھۋەتپەرەس-لىك قىلغان. شۇ ۋەجىدىن ئەسكەرلىرىگىلا ئەمەس، پۇقرالارغىمۇ ئەركەك قۇشقاچ سېلىقى سالغان.

② ياڭ دارېن ـــ ئەكسىيەتچى ئەمەلدار ياڭ زېڭشىننىي دېمەكچى.

ساۋ خۇ يولى① قومۇشلۇق،
پۇقرالارغا تونۇشلۇق.
ئۆتكەن ئىشلار نومۇسلۇق،
ئۆزگىرەر بۇ كۆك ـ جاھان.

تاك ئاتماس كېچە بولماس،
خاقان رايىچە بولماس.
زالىم قولىدا تويماس،
ئاللا بەرگۈسى ئىمكان.

2

ھەيۋە بىلەن تاج كىيدى،
يۇرت ئۈستىگە بۇ تۆڭگان.
دۆلەت قۇشى بىر چاغلار،
بېشىغا كېلىپ قونغان.

ئاتى ئىكەن مافۇشاك،
ھۆكۈمى قاتتىق، تاشتىن چىك.
پۇقرا تۈگۈل بەگ ـ سىفاھ،
ئالدىدا قىلالماس غىك.

مەسچىت سالدى كۈلىچە،②
يېڭىشەھەرنىك كىندىكىگە.③
سىلىق چېچىپ ھېسابسىز،
پۇلنى سالدى چۆنتىكىگە.

چىقار بولسا رەستىگە،
«چاچقۇ» قىلدى بارماقنى.
سېخىيلىقتىن سۆز ئېچىپ.
ئىشەندۈردى ئەخمەقنى.

بېشىدا ئاق سەللە، تون،
مۇسۇلمانىنى ئالدىدى.
ئۆشرە ـ زاكات، باج پۇل دەپ،
دېھقانلارنى يالمىدى.

---

① ساۋخۇيولى ـــ ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە تەۋە، بىر جاينىك ئىسمى.

② كۈلى ـــ سەددىچىننىك ئىچى ـ سىرتى مەنسىدە، ئىچكىرىنى دېمەكچى.

③ كىندىكىگە ـــ ئەينى يىللاردا ماتىتەي يېڭىشەھەر سېپىلىنىك ئىچىدىكى يامۇلنىك قېشىغا ناھايىتى چوك ھەم ھەشەمەتلىك بىر تۆڭگان مەسچىتى ياساتقان. ھازىر ئۇنىك ئورنىدا ناھىيىلىك كىنو ـ تىياتىرخانا بار.

سېپىل سوقتى، لۇ① سالدى.
ساۋۇق دېگەن جاڭگالغا.
ئىشرەتخانا، مابەنزە، ②
دوتەيلەرگە، ئامبالغا.

ماتىتەي بىر بۇزۇقتۇر،
شارابخورلۇق ئادىتى.
توققۇز خوتۇن، قىرىق دېدەك،
قولغا كەلگەن ئامىتى.

چىقسا بىر كۈن داتاڭغا،③
ھەپتە ئويىنار ساۋۇخۇدا.
سەيلى، شىكار، ئوۋ ئوۋلاش،
مەيلى سەتەك، پوخۇردا.④

ساۋۇخۇ يولى يامان يول،
شورى بار، توپاسى يوق.
ما تىتەينىڭ خەلقىقە،
زۇلمى بار، ۋاپاسى يوق.

ماتىتەينىڭ پوچىتىسىنىڭ
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
ما تىتەينىڭ ۋاقىتىدا،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

ما تىتەي ئاتمىش ياشتا،
كۆۋرۈك سالدى توققۇز تاشقا.⑤
ما تىتەينىڭ ئالۋىنى،
بالا بولدى جەمى باشقا.

ئاتلارنى توقۇپ قويدۇم،
باغلىغلى تانام يوق.

---

① لۇ — شېپاك، ئارامگاھ مەنىسىدە.
② مابەنزە — پاھىشخانا.
③ داتاك — سوراقخانا.
④ پوخۇردا — ئەخلاقسىزلىق قىلىش، ئايالالارغا پوخۇرلۇق قىلىش، بۇزۇقچىلىق قىلىش.
⑤ توققۇز تاش — ھازىرقى قەشقەر شەھرىگە قاراشلىق بىر جاينىڭ ئىسمى. ئەينى ۋاقىتتا ما تىتەي بۇ يەرگە بىر كۆۋرۈك سالغانىدى.

ما تىتەينىڭ دەستىدىن،
كەمبەغەلگە ئارام يوق.

ماتىتەي چېرىك ئالسا،
پۇلغا زورلىغان بايلار.
ئىلمغا قېچىپ بېرىپ،
كۆمۈر كولىغان بالىلار.

ئوق سېلىپمۇ ئاتقان تاز،
ئوق سالمايمۇ ئاتقان تاز.
قارا لاينى موم قىلىپ،
پۇقرالارغا ساتقان تاز.

ماتىتەينىڭ پۇل ـ مېلى،
خەزىنىدە تولۇپ تاشقان.
ئۆزىنى يوغان چاغلاپ،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان.

چىقسا سەگىپ شىپاڭغا،
يەلپۈپ تۇرار دېدىكى.
ئاز كەلگەندەك شۇنچىسى،
خوتۇن تاپار بېدىكى.

سارىڭ بولۇپ مەستلىكتىن،
نامى چىقتى پەسلىكتىن.
جان تالاشسا كارى يوق،
پۇقرا كۈنى تەسلىكتىن.

ئۆتۈپ كەتتى جان ـ جاندىن،
ماتىتەينىڭ زۇلۇمى.
بۇلاڭ ـ تالاڭ شۇنچە كۆپ،
توشمايي كەتتى تۇلۇمى.

ساۋخۇ يولى قومۇشلۇق،
ئورغاق بىلەن ئورغان يوق.
ئون يىلدەك شەھەر سوراپ،
ماتىتەيدەك بولغان يوق.

خان — پۇقرا بىلەن خاندۇر،
بولمىسا مازارغا شەيخ.
ئۇلگەندىن سوراپ ئىمان،
بولماس ھېچنېمىسى تەق.

خاننى باققان پۇقرانىڭ،
بولسا يېتىشى خۇمدان.
مەزلۇملارنىڭ ئاھىدىن،
زالىملار بولۇر گۇمران.

3

سېپىل سوقتى ماتىتەي،
پاقىلىق ① نىڭ جاڭگىلىغا.
قورال تەڭلەپ جىق يەرنى،
ئېلىۋالدى چاڭگىلىغا.

سازلىققا، قومۇشلۇققا،
ئات قويدى ئۇ، «ساۋخۇ»دەپ.
يۇز مىڭلىغان جاپا سالدى،
مىڭدىن بىرىنى «خو»②دەپ.

سوڭىكىدىن پۇقرانىڭ،
شىپاڭ سالدى، لۇ سالدى.
تەرئاققۇزسا پۇقرالار،
بەگ ـ بوجاڭلار «خو»ئالدى.

تىتەي چىقسا «ساۋخۇ»غا،
يان ـ يېنىدا تە ـ تەچى.③
قىزلارنى سولاپ بەرگەن،
بيۇلەندى④ لەببەيچى.⑤

ساۋخۇدا قىلار ئىشرەت،
ماتىتەي دېگەن ئامبال.
ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى،
كىيمەي كۆتىگە تامبال.

---

① پاقىلىق — قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى بىر جاي ئىسمى.
② خو — «ياخشى» مەنىسىدە.
③ تە ـ تەچى — يېتىلەپ ماڭغۇچى، يولباشلاپ ھەمراھ بولغۇچى مەنىسىدە.
④ بيۇلەندى — يۇزى قېلىن، نومۇسسىز مەنىسىدە.
⑤ لەببەيچى — خۇشامەتچى، سولامچى مەنىسىدە.

سېخىيلىقتىن قىلار دەۋا،
يوللاردا چېچىپ داچەن.①
يامۇلدىن چىقار بولسا،
ئالدى ـ ئالدى ياچەن.②

ئاغزىدا ئەدەپ، ئىنساپ،
قىلمىشى قاۋان توڭگۇز.
ئەلنىڭ قېنىنى ئىچكەن،
قارنى تويماس يالماۋۇز.

ئۇ پاسىق كاساپەتتىن،
بۇلغاندى ئانا تۇپراق.
قوينىغا ئالار بىر كۈن،
زالىمنى ۋەيلۇن دوزاخ.

يۇرتىمىزدا تەڭلىك يوق،
بىرسى كۈلسە مىڭ يىغلار.
قورساق ئاچ، ئۇچا يېلىڭ،
نالىسى يۇرەك تىغلار.

ماتىتەي زالىم، قانخور،
كىمگە ئېيتىلى دەردىنى؟
ئىگەمسەن كۆتۈرگەيسەن،
يۇرتتىن ئازاب ـ كۈلپەتنى.

① داچەن ـــ شۇ چاغدىكى مىس، قۇيما پۇل. ماتىتەي سىرتقا چىققاندا، ئۆزىنى ساخاۋەتچى كۆرسىتىش ئۈچۈن ماڭغان يولىغا داچەن چاچىدىكەن.

② ياچەن ـــ سىرتقا چىقىشتىن ئىلگىرى يىغۋالىدىغان سېلىق (يول پۇلى).

15 ـ باب
ياڭ تۇڭ ھەققىدە قوشاق

«ياڭ تۇڭ ھەققىدە قوشاق» ــ غۇلجا ناھىيە سۇلتان ئۇۋەيس يېزىسى ئەتراپلىرىدا خېلى كەڭ تارقالغان.

ياڭ تۇڭ ــ ئەسلىدە چىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئىلىدىكى كۇرە جاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى. ئۇ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ پۇقرالارغا زۇلۇم سېلىپ، خەلقنى شىلىپ يەپ، ئۆزىنى سەمرىتكەن. ئۇ كۇرەدىكى جاڭجۇن مەھكىمىسى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇش ھارپىسىدا، ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوت-گۈلخانلىرى ئىچىدە كۈل بولۇپ كۆيۈپ تۈگەشتىن قورقۇپ، جېنىنى ئېلىپ، ئۆزىگە ئەگىشىدىغان بىر تۈركۈم ئەسكەرلەر ۋە باشقا خىيانەتچى، پاراخور، ئەپيۇنكەش ئەمەلدارلارنى باشلاپ يۇلتۇز ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ كەتكەن. بۇ قوشاق ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى چىڭ خانىدانلىقىنىڭ چىرىك ئەمەلدارلىرىنىڭ قورقۇنچاق، رەزىل سىنىپىي ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بەرگەن.

ياڭ تۇڭ قاچتى قەشقەرگە،
ئىككى تاغنىڭ ئارقىسى.
ياڭ تۇڭ چېرىكى دەيدۇ،
كىگىز، خامدىن ياقاسى.

دىڭ دارېن① تۇلۇمچاشقان،
يارنى ياقىلاپ قاچقان.
ئەلنى ئالدىغا ھەيدەپ،
ئۆزى دالدىدا ماڭغان.

ياڭ تۇڭ چېرىكى قورقاق،
ئۆزى دەيدىكەن «باتۇر».
پۇقراغا زۇلۇم سېلىپ،
ئۆز بېشىنى يەپ ياتۇر.

لىن تەتەي② قېچىپ كەتتى،
مەپىگە پەرەڭ تارتىپ.
مادارېن③ كەينىدىن كەتتى،
قامچىسىنى سويلاتىپ.

ياڭ تۇڭ ئىكەن بۇلارنى،
باشلاپ قاچقان تۆرىسى.
دارېن، مادا، لىن تەتەي،
بىر جاڭگالنىڭ بۆرىسى.

---

① دىڭ دارېن ــ ھەربىي ئەمەلدار، ياڭ تۇڭنىڭ شېرىكى.
② لىن تەتەي ــ جاڭجۇن مەھكىمىسىدىكى زالىم ئايال.
③ ما دارېن ــ ياڭ تۇڭنىڭ شېرىكى، ھەربىي ئەمەلدار.

16 ـ باب
تۆمۇر خەلىپە ھەققىدە قوشاقلار

تۆمۇر خەلىپە ـــ يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن داڭلىق شەخسلەرنىڭ بىرى. 1891 ـ يىلى قۇمۇلنىڭ تاربوغۇز يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە قۇمۇلدا قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى ۋە يولباشچىسى. ئۇنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى خەلق تارىختىن بۇيان داستان قىلىپ مەدھىيىلەپ كەلگەن.

تۆمۇر خەلىپە ئەسلى ئاددىي بىر ياغاچچى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ شاھ مەخسۇتنىڭ قەسىر ـ ئايۇۋان قۇرۇلۇشلىرىدا ئون يىلدىن ئارتۇق ئىشلەپ، خان، ۋاڭلىق تۈزۈمىنىڭ ئازابنى يەتكۈچە تارتقانىدى. بۇنداق ئېغىر ئازاب ۋە تەڭدىشى يوق خورلۇق ئۇنىڭدا ھېئودال ۋاڭلىق تۈزۈمىگە نىسبەتەن چەكسىز غەزەپ ـ نەپرەت ئويغىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەڭ دەسلەپ 1907 ـ يىلى باشلانغان قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ «تورپاق يېغىلىقى»غا قاتنىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلىشقا يول ئىزدەۋاتقان قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى 1912 ـ يىلى ئەتىيازدا تۆمۇر خەلىپە باشچىلىقىدا مىلىتارىست يۈەن داخۇانىڭ ئەسكەر ئېلىشىغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى قوزغايدۇ. قوزغىلاڭچىلار يۈەن داخۇا ۋە شاھ مەخسۇتلارنىڭ ئەكسىيەتچى قوراللىق كۈچلىرى بىلەن نۇرغۇن قېتىملار ئېلىشىپ ئۇلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ. نەتىجىدە تۆمۇر خەلىپىنىڭ ئەل ئارىسىدىكى شۆھرىتى ئاشىدۇ. يۈەن داخۇا ئاغدۇرۇلۇپ، ئورنىغا ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ. ھىيلىگەر ياڭ زېڭشىن قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، دەللال لى شۇفۇنى ئىشقا سېلىپ، تۆمۇر خەلىپىنى «قاپقان»غا چۈشۈرىدۇ. لى شۇفۇ قۇرئان تۇتۇپ، تۆمۇر خەلىپىگە قەسەم بەرگەندىن كېيىن، تۆمۇر خەلىپە سۇلھىگە ماقۇل بولۇپ، ئۇرۇش توختىتىدۇ. تۆمۇر خەلىپە ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، جاللات ياڭ زېڭشىن قاتتىق، يۈمشاق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، نەتىجە چىقىرالمىغاندىن كېيىن، تۆمۇر خەلىپىنى تۇرمىگە سولاپ ئېتىۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پاجىئەلىك ھالدا باستۇرۇلۇپ مەغلۇپ بولىدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان قۇمۇل خەلقى قوزغىلاڭنىڭ يېتەكچىسى تۆمۇر خەلىپە ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرىنى ئەسلەپ نۇرغۇن ناخشا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىنىپىي ئېزىلىشكە قارشى قەھرىمانلىق كۈرەشلىرىنى، بېسىپ ئۆتكەن شانلىق تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ھازىر قۇمۇلنىڭ بوغاز يېزىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى «ساي پارچا» دەپ ئاتالغان تېرىلغۇ يەرلەر، ئۇجمە دەرەخلىرى، ۋەيران بولۇپ كەتكەن سۇ تۆگمەنلىرىنى كىشىلەر يەنىلا تۆمۇر خەلىپىنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ. قۇمۇلنىڭ مەشرەپ، توي ـ تۆكۈن، بەزمىلىرىدە تۆمۇر خەلىپە ھەققىدىكى قوشاقلار ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە. بۇ قوشاقلار شىنجاڭ تارىخىنى، قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆمۇر خەلىپە قۇمۇلدىن،
ئېتىلغان بىر ئوق ئىدى.
پالۋانلىقتا ئۇنىڭدەك،
نام چىقارغان يوق ئىدى.

تۆمۈر خەلىپە خوخەنزە،①
ياۋغا ئوقلار يېگۈزدى.
مەنمەن دېگەن دارېننى،
بوي ئەگدۈرۈپ «خوش» دېگۈزدى.

تۆمۈر خەلىپە خوخەنزە،
پۇقرالارغا باش بولغان.
دۈشمەنلەرنىڭ بېشىغا،
غۇلاپ چۈشكەن تاش بولغان.

تۆمۈر خەلىپە ئاتلاندى،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
دۈشمەن ئەسكىرى قاچتى،
جاڭگالدىكى توڭگۇزدەك.

ساي ئارا چېرىك چىقتى،
تۇغ ـ ئەلەمنى دىڭگايتىپ.
چەنلەپ ئاتتۇق، ياۋ قاچتى،
موزىسىنى② قىڭغايتىپ.

دۈشمەنلەر تەڭ كېلەلمەي،
باتۇر تۆمۈر خەلىپەمگە.
ھەر تەرەپكە قېچىشقان،
چىدىيالماي ئەلەمگە.

تۆمۈر خەلىپە باش ئىكەن،
قوراي دېگەن تاش ئىكەن.
ئەجەبمۇ ئۆلۈپ كەتتى،
راجى بالا③ ياش ئىكەن.

بۇ تاغلارنىڭ ئارقىسىدا،
پۇتۇتى④ دېگەن تاغ بار.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
بىز قۇچاقلاشقان باغ بار.

---

① خوخەنزە ـــ قەھرىمان، باتۇر، نوچى مەنىسىدە.
② موزا ـــ قالپاق، كۆلا.
③ راجى ـــ قۇمۇلدىكى پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ ئەزاسى.
④ پۇتۇتى ـــ قۇمۇلدىكى ھەربىي ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن.

جاڭجۇن بىلەن شاھ مەخسۇت،
ئەسكەر ئالدى قۇمۇلدىن.
ئەسكەر بەرمەي قۇرايلىق،
نەپرەتلەندى زۇلۇمدىن.

چىڭژاڭ خوجام خەت بەردى،
جۇنجاڭ①لارنى «بەرسۇن» دەپ.
تۆمۇر خەلپەم خەت بەردى،
«سوقۇشار بولسا كەلسۇن» دەپ.

خويما قاتتىق جەڭ بولدى،
كۇشۇتى دېگەن جايدا.
جىڭ ئەن② باشلىق چېرىكلەر،
سېپىپ ئۆلدى شۇئاندا.

لاۋدۇڭدىكى③ سوقۇشتا،
يىيىۋەنچەنگە④ ئات سالدۇق.
دو لۇيجاڭ⑤ دېگەن گۇينى،
چىگىلوچەندە⑥ قاق سالدۇق.

يۈەن داشۇي⑦ مۇ كەلگەندە،
تولا سوقتى داڭ ـ داڭنى.
تاغچىلار يامان ئىكەن،
تارتىۋالدى جۇنجاڭنى.

چېرىكلەرنىڭ ئۆلۈكى،
چىڭخۇاڭمياۋ⑧غا پاتمىدى.
چەندارېننىڭ⑨ ئەسكىرى،
يەرلەر تېپىپ، ياتمىدى.

دۇشمەنلەرمۇ ئاتاركەن،
يەرنى كولاپ ياتاركەن.

---

① جۇنجاڭ ــ مىلتىق، قورال ـ ياراغ.
② جىڭ ئەن ــ دۇشمەننىڭ ھەربىي باشلىقى.
③ لاۋدۇڭ ــ قۇمۇلدىكى جاي ئىسمى.
④ يىيىۋەنچەن ــ جاي ئىسمى.
⑤ دۇشمەننىڭ بىرىگادا كوماندىرى.
⑥ جاي ئىسمى.
⑦يۈەن داخۇا ــ 1851 ـ يىلى تۇغۇلغان. ئەنخۇي ئۆلكىسى گۇيىياڭ ناھىيىسىدىن، ئەينى يىللىرى شىنجاڭدا دۇدۇ (باش مۇپەتتىش) بولغان.
⑧ قۇمۇلدىكى بىر بۇتخانا، ئەينى يىللاردا چىڭخۇاڭمياۋ دەپ ئاتالغان.
⑨ چەندارېن ــ ھەربىي ئەمەلدار.

تاغچىلارمۇ ئاتاركەن،
مېڭىسىنى چاپاركەن.

چېرىك ئاتىدۇ ئوقنى،
قۇرۇق تاغنىڭ قېشىغا.
تاغچى پالۋان ئاتىدۇ،
چېرىكلەرنىڭ بېشىغا.

كوتەل① بېشى تەڭشىندە،②
تەسكەن ئوتۇن چاپتۇق بىز.
قىرىنى بىلەن شە (ھەر) سوقۇپ،
ئوتتۇرىسىدا ياتتۇق بىز.

ئۇچ كۈرە بۇغداي ئۇنى،
بىر چۈشلۈككە ئاش بولدى.
تۆمۈر خەلپەم باتۇركەن،
ئون ئىككى يۈرتقا باش بولدى.

شاھ مەخسۇتتىن خەت چىقتى،
ئۇقالماستىن دۆگىلەتتۇق.
سۇخەنچى، لالىلارنى،
تاغ بېشىدىن دۈگىلەتتۇق.

ئۇچ يىل ياتتۇق تاغدا بىز،
ئارچا بىلەن ئوت قالاپ.
«بابلايلى!» دەپ راسلاندۇق،
دۈشمەن يولىغا قاراپ.

قورايلىقتا③ تۆمۈرخان،
پۇتۇن تاغلىق قوزغالغان.
غول ئىچىدە چېرىكنىڭ،
مېڭىسىدىن قان چاچقان.

قورايلىقتا تۆمۈرخان،
گۈڭشاڭ④نى قوناق قىلغان.

① كوتەل ـــ جاي ئىسمى.
② تەڭشىن ـــ جاي ئىسمى.
③ قورايلىق ـــ ياغاچلىق مەنىسىدە.
④ گۈڭشاڭ ـــ جاي ئىسمى.

ئۈچ كۈره بۇغداي تارتىپ،
بىر چۈشلۈك تاماق قىلغان.

خويمۇ كاتتا جەڭ بولدى،
گۈڭشاڭ دېگەن بىر يەردە.
جەڭتەي① بىلەن ئېتىشىپ،
يېڭىپ چىقتۇق بۇ جەڭدە.

تاغدا ياپيلغان ئات، قوي،
قارىغاي ئارىلاپ كەتتى.
دوست بولدۇق بىز دېگەنلەر،
ئەمدى ئايرىلىپ كەتتى.

لى گەندەي② قەسەم بېرىپ،
تۇزاق قويدى تۆمۈرگە،
نېمە ئانچە قىلىسەن؟
شۇ بەش كۈنلۈك ئۆمۈرگە.

ئاشۇ ۋەجىدىن چاقىردى،
تۆمۈر خەلىپىنى جاڭجۇن.
«تىيې دارېن③» دەپ نام بېرىپ،
قوزۇققا ئاستىغۇ جاڭجۇن.

ئۇرۇمچىگە ئەپكەلدى،
ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىپ.
تۆمۈر خەلىپە ئالداندى،
دۈشمەن سۆزىگە كىرىپ.

ئۇرۇمچىگە ئېپ چىقىپ،
قات ـ قاتلاپ سوراق قىلدى.
قولىنى مىلەپ قانغا،
تۆمۈرنى ھالاك قىلدى.

كۈشۈتىنىڭ داۋانىدا،
ئات كۆكسىدە جۇغۇلا.
تۆمۈرنى تۈتۈپ بەردى،
مەمەتئۇلدەك دوغىلار.

---

① جەڭتەي ـــ ھەربىي ئەمەلدار.
② لى گەندەي ـــ ھەربىي ئەمەلدار، ئەسلىي ئىسمى لى شۈفۇ.
③ تېيې دارېن ـــ «تۆمۈر ئامبال» مەنىسىدە.

ياڭ زېڭشىن دېگەن زالىم،
تۆمۈر خەلىپىنى ئېپ كەتتى.
ئىككى يۈز فۇگۇەن① كېلىپ،
چىلبۆرىدەك يەپ كەتتى.

جىڭتەي ئەسكىرى ساپتۇ،
ئاقچۇق يولىدا ئوقۇر.
تۆمۈر خەلىپىنى ئۆلتۈرگەن،
چىەن دارېن ② دېگەن چوقۇر.

تۆمۈرنى ئالداپ چىقىپ،
ئاتمىش يەردىن چاپتۇردى.
يۈزى قارا شاھ مەخسۇت،
شۇنچە خەقنى ئاتتۇردى.

قوراي يولى ھەيۋەتلىك،
ئۇنىڭ ئىچى زاراتلىق.
مۇرادىغا يەتمىگەن،
تۆمۈر خەلىپە رەھمەتلىك.

① ئىككى يۈز فۇگۇەن — ئىككى يۈز ئوفىتسېر، يارەمچى ھەربىي ئەمەلدار مەنسىدە.
② چىەن دارېن — ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي ئەمەلدار.

17 ـ باب
خوجنىياز ھاجى ھەققىدە قوشاقلار

خوجنىياز ھاجى ـــ يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق شەخس، شىنخەي ئىنقىلابىـ
نىڭ تەسىرىدە قوزغالغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى. ئۇ 1889 ـ يىلى قۇمۇلنىڭ تاراتۇ
دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان، ئۆسمۈرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكەن. كېيىنچە ئەكسىيەتچى ھاكـ
مىيەتكە قارشى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ، ئادەتتىكى ئەسكەرلىكتىن قوشۇننىڭ لۇيجاڭلىقىغا، ئەڭ ئاخىرىدا
قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ يولباشچىسىغا ئايلانغان. ئۇ ئەنە شۇ مۇرەككەپ، جاپالىق يىللاردا ئېلىپ
بېرىلغان ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۆزىنىڭ يۈكسەك شىجائىتى، جەڭ مەيدانلىرىدىكى باتۇرلۇقى بىـ
لەن خەلق ئارىسىدا تەڭداشسىز شۆھرەتكە ئېرىشكەن.

خوجنىياز ھاجى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى مۇرەككەپ ۋەزىيەت ئاستىدا نۇرغۇن ئىشلار
نى بېشىدىن كەچۈرگەن. ئۇ قۇمۇل ـ ئۈرۈمچى ئارىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان كۆپ قېتىملىق قوراللىق
جەڭلەرنى شەخسەن ئۆزى پىلانلاپ ۋە لايىھىلەپ، پەم ـ پاراسەت ئىشلىتىپ، پالۋانلارنى ئۆز ئەتراپىغا
توپلاپ، باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ، دۈشمەنگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ كۈچلۈك
ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. ئۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار بىلەن بولغان ھايات ـ ماماتلىق كۈرەشتە، ھەر مىلـ
لەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۆز قوشۇنلىرىنى زورايتىپ، ھىيلىگەر، ياۋۇز كۈچلەر بىلەن كەسكىن
ئېلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى تەۋرىتىپ، ۋەزىيەتتە يېڭى بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشقا تىـ
رىشقان ھەمدە خەلقنى قىممەتلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلار بىلەن تەمىنلىگەن. خوجنىياز ھاجى مۇرەككەپ
ۋەزىيەت ئاستىدا، قوشۇن دۈچ كەلگەن خىلمۇ خىل ۋەسىنچىلىقلارنى بىر ـ بىرلەپ يېڭىپ،
كۆرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇۋاتقان پەيتتە، سۈيىقەست ۋە ھىيلە ـ مىكىرلەرگە ئالدىنىپ قېلىپ، جاللات
شېڭ شىسەينىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، 1937 ـ يىلى ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە قەتلى قىلىنغان. جەستى
كېيىن ئۈرۈمچىدىكى «شېھىتلىك قەبرىستانلىقى»غا دەپنە قىلىنغان.

«خوجنىياز ھاجى ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئەنە شۇ 30 ـ يىللار تارىخىنىڭ ئۆچمەس بەدىئىي خاتىـ
رىسى، بۇ قوشاقلاردا قۇمۇل، تۇرپان، پىچانلاردىكى دېھقان پارتىزانلارنىڭ خوجنىياز ھاجى رەھبەرلىكىدە
جاللات شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانلىق كۈرەشلىرى، ئەل ـ يۇرتنى
قوغداش يولىدىكى جاپا ـ مۇشەققەتلىك كەچۈرمىشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، يېقىنقى زامان شىنـ
جاڭ تارىخى ۋە خەلق ئىنقىلابىنى تەتقىق قىلىشتا زور تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

بوغدا تېغى بېشىدا،
خوجنىياز پالۋان بار.
زۇلمەتنى گۇم قىلىشتا،
بىلىكىدە دەرمان بار.

خوجنىياز لۇيجاڭ بولۇپ،
تاغ تۇرادا جەڭ قىلغان.

باتۇرلارچە سوقۇشۇپ،
دۇشمەنلەرنى يەر قىلغان.

يېتىمبۇلاق①قا بارغاندا،
پازىل دورغىدىن تەر چىقتى.
بەش چېرىكنى ئۆلتۈرۈپ.
ئىمىن پالۋاندەك② ئەر چىقتى.

ئىمىن پالۋان قوشۇننى،
سالۇۋا③غا باشلىدى.
ئۇركۇپ قاچقان دۇشمەنلەر،
بەرەم تونىنى تاشلىدى.

ئىمىن پالۋان ياخشى ئەر،
ھەممە ئىشنى ئەپلىگەن.
ئۇركۇپ قاچقان دۇشمەنلەرنىڭ،
توغرا ئقا بېشىنى كەپلىگەن.

سادىر④ چەبدەس، ياخشى ئەر،
پىلان سوقۇپ، ئويلىغان.
ھۇجۇم قىلغان دۇشمەنلەرنىڭ،
بىرنى قويماي قوغلىغان.

ئېگىز تاغنىڭ ئارقىسىدا،
كاتتا ـ كاتتا شە (ھەر) لەر بار.
دۇشمەنلەرنى قاقشاتقان،
خوجىنىيازدەك ئەرلەر بار.

خوجىنىياز جەڭ قىلدى،
باتۇرلارغا باش بولۇپ.
ۋەيران بولدى دۇشمەنلەر،
كۆزىگە قان ـ ياش تولۇپ.

خوجىنىياز تارىختا،
ئادالەتلىك جەڭ قىلغان.

---

① يېتىمبۇلاق ـــ قۇمۇلدىكى جاي ئىسمى.
③ سالۇۋا ـــ جاي ئىسمى.
②④ قومۇل دېھقانلار پارتىزان ئەترىتىنىڭ ئەزالىرى.

ئېزىلگەننى، دەردمەننى،
ئۆزى بىلەن تەڭ قىلغان.

خوجىنىياز ياخشى ئەر،
ئاتقان ئوق ئوت چاچىدۇ.
خوجىنىيازنى كۆرگەندە،
دۈشمەنلەر دەل قاچىدۇ.

ئۇرۇمچىدەك شە(ھە)ر بارمۇ؟
خوجىنىيازدەك ئەر بارمۇ؟
ھاجىم جەڭگە ئاتلانسا،
دۈشمەنلەردە جان بارمۇ؟

ئادەمنىڭ ئالىسىنى،
تېشىدىن بىلىپ بولمايدۇ.
ھاجىم بەك پەخەس بولۇڭ!
ئىشىكىزنى بۇلغايدۇ.

شېڭ شىسەي دېگەن جاللات،
خوجىنىيازنى ئالدىغان.
قاتمۇ قات تۈزاق قۇرۇپ،
پۈت ـ قولىنى باغلىغان.

داۋانلاردا گۈلدۈرلەپ،
ئاتلار چېپىپ كېلىدۇ.
«پالۋان ئۆلۈپ كەتتى» دەپ،
خەتلەر ئۇچۇپ كېلىدۇ.

ئاتاڭلار بولۇر رازى،
ئاناڭلار بولۇر رازى.
ئۆلگەنلەر شېھىت كەتسە،
قالغانلار بولۇر غازى.

پالۋانلار ئۆلۈپ كەتتى،
ئەل ـ يۇرت ھەم جاھان قالسۇن.
بىزنى دېگەن يارەنلەر،
ئۆلمەستىن ئامان قالسۇن.

18 ـ باب
ئابدۇقادىر دامۇللام ھەققىدە قوشاقلار

ئابدۇقادىر دامۇللام ـــ شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخس، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان سىياسىي، دىن، مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان ۋەتەنپەرۋەر ئالىم، شائىر ۋە جامائەت ئەربابىدۇر.

ئابدۇقادىر ئەزىزى (دامۇللام) 1862 ـ يىلى (ھىجرىيە 1279 ـ يىلى) ئاتۇشنىڭ مەشھەت يېزىسىدا تۇغۇلغان (قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان دېگەن قاراشمۇ بار). ئۇنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرى ئۆز يېزىسىدا، بىلىم ئېلىش ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ۋاقىتلىرى قەشقەر، ئاتۇش، تاشكەنت، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا ئۆتكەن. كېيىنكى ھاياتى يېڭىچە مەكتەپلەردە مۇئەللىملىك قىلىش، مۇدەررىسلىك قىلىش، جامائەت پاراۋانلىق خىزمەتلىرى بىلەن ئۆتكەن. ئۇ ئىلىم ـ مەرىپەت تارقىتىش مەقسىتىدە، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، دائىرىسى، دەرسلىك مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىق تەرەپلەردە ئەجىر سىڭدۈرۈپ ناھايىتى كۆپ ئىزدەنگەن. ئۇ «سەرپ ـ نەھۋي» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس)، «ئىلمىي تەجۋىت» (قىرائەت)، «ئىلمىي ھېساب» قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپ، مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلغان. ئۇ يەنە مەكتەپلەردىكى ھۆسنىخەت ئۆگىنىش ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ تەلىم ـ تەربىيىسىگە كۆڭۈل بېرىپ، «ئاقائىد زۆرۈرىيە» (زۆرۈر ئەقىدىلەر)، «ئىبادەت ئىسلامىيە» (ئىسلام ئىبادەتلىرى)، «تەلىم سەبەبىيان» (گۆدەكلەرگە تەلىم)، «نەسەيھۇل ئەتپال»، (ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت) قاتارلىق كىتابلارنى يېزىش بىلەنلا قالماستىن، گېزىت ـ ژۇرنال، مەتبۇئات ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، باشقا جايلاردىن، دۆلەت سىرتىدىن مەتبەئە ئالدۇرۇپ كىرىپ، «نەسىھەتى ئام» قاتارلىق ئەسەرلەرنى باستۇرۇپ، خەلقىگە ھەقسىز تارقىتىپ بەرگەن. ئۇ يازغان «جاۋاھىرۇل ھەققان» (ھەقىقەت جەۋھەرلىرى) ناملىق شېئىرىي ئەسەر ھازىر مىسىردىكى «ئەزھەر» ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئۇ يەنە «مۇفتاھىل ئەدەپ» (ئەدەپ ـ ئەخلاق ئاچقۇچى) ناملىق نەزمىرىسىۋى ئەسەرنى يازغان بولۇپ، بۇ ئەسەرلەر ئۆز زامانىسىدا قەشقەردىكى تەرەققىيپەرۋەر بايلارنىڭ يارىدىمى بىلەن رۇسىيىنىڭ قازاندىكى «مىللەت» مەتبەئەسىدە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان.

ئابدۇقادىر دامۇللام شىنجاڭ تارىخىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن بىر ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر زات بولۇپ، يۇكسەك ئابرۇي، نوپۇزغا ئىگە. ئۇ 1900 ـ يىللاردىن كېيىن شىنجاڭغا دىن تارقىتىش نامى بىلەن كىرىپ، مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى بىلەن شۇغۇللانغان شۆھرەت مىسسىئونېرلىرىغا قارشى خەلقنى تەشكىللەپ، ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرغان ئۇلۇغ بايراقتۇر. ئۇ ئۆز زامانىسىدا، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ بېسىمى ۋە قاتتىق سىياسەتلىرىدىن قورقماي، جاھانگىرلارنىڭ قەشقەردىكى مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقىغا قاتتىق شاتقۇچ زەربە بەرگەن. نەتىجىدە جاھانگىرلار ۋە يەرلىك فېئودال ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئۇنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك جاسارىتىدىن قورقۇپ، يوشۇرۇن سۇيىقەست پىلانلاپ، ئىشپىيون، خائىنلارنى سېتىۋېلىپ ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان. ۋەھشي قاتىل 1924 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قەشقەر شەھىرى كونا ئوردىدىكى ئالىمنىڭ قىرائەتخانىسىدا ئۇنى ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئىلىم ـ پەن، مائارىپ، مەدەنىيەت، تەرەققىياتنىڭ دۈشمەنلىرى بۇ ۋەتەنپەرۋەر جەڭچى، ئۇلۇغ ئالىمنىڭ جىسمىنى خەلقتىن ئايرىۋەتكەن

بولسمۇ، لېكىن، خەلق بۇ ئالىمنى «قەدىرلىك ئۇستاز» دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوڭقۇر ماتەم تۇتۇپ، مەرسىيە ـ قوشاقلارنى تۇزۇپ، ئۇنىڭغا بولغان چەكسىز مۇھەببىتىنى ئىپادىلىگەن.

«ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە قوشاقلار» ـــ ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ياش ئەۋلادلارغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى، ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى، ئىلىم ـ پەن تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا زور تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئېتى بەكمۇ چىرايلىق،
ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ؟
خەلقىمىزگە يول باشلاپ،
ئۆمرى ئۆتكەن ئەمەسمۇ؟

داموللامنىڭ سەللىسىنى،
ئۇستا بابكار توقۇغان.
داموللام ئۆزى موللا،
بۇخارادا ئوقۇغان.

ئاپئاق، سىلىق شايىنى،
سەللە قىلسا قاملاشقان.
ئابدۇقادىر داموللام،
چوڭ مەدرىسكە① ياراشقان.

مەدرىسته داموللام،
تالىپلارغا باش بولغان.
داموللامنىڭ سۆزىدە،
ناھەقچىلىك پاش بولغان.

داموللامنىڭ سۆزىدىن،
ئەلەم كەلدى لوزۇڭغا.②
گېلىدىن تاماق ئۆتمەي،
داستىخان قالدى مەزلۇمغا.

باغرىق③ بىلەن مەشھەتنىڭ،④
ئاراسىدا سېپىل يوق.
ئالداندىڭمۇ مەزىن تاز،⑤
پۇلنى كۆرۈپ گېپىڭ يوق.

① قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② يەرلىك ئەمەلدار.
③④ ئاتۇشتىكى جاي ئىسىملىرى.
⑤ ئەينى ۋاقىتتىكى دىنىي ئەمەلدارلار.

ھەپتە دېگەن يەتتە كۈن،
ھەپتە بېشى دۈشەنبە.
دامولالامغا مەزمۇن تاز،
بولۇپ قالدى كۈشەندە.

بۈلبۈل ئىدىكى بۇ باغدا،
سايرار ئىدىكى بار چاغدا.
دۈشمەن سەندىن ئايرىدى،
ئەجەبمۇ ياماڭ چاغدا.

ئاتۇش يولى تاشلىق ساي،
يېتىم يىغلار، ماڭالماي،
قارشى چىقتى يولۇڭغا،
مۈتەئەسسىپ، رودۈپاي.

قەتلى قىلدى دۈشمەنلەر،
كۆرەلمىگەن مەنمەنلەر.
سەن ئۇچۇن تۆكۈپ كۆز ياش،
يىغلاپ قالدى دەردمەنلەر.

دامولالام ئۆلۈپ كەتتى،
شاگىرتلار يېتىم قالدى.
سەن ياشىغان بۇ يۇرتتا،
شەيتانۇ رەجىم قالدى.

ئوچاق بېشى ئوياقلىق،
ئالتۇن چۆگۈن قوياقلىق.
ئابدۇقادىر دامولالام،
قىزىل قاندا بوياقلىق.

ئۆچۈپ قالغان چىراغنى،
ياقالمىغان دامولالام.
قوزۇقتا مىلتىق تۇرۇپ،
ئاتالمىغان دامولالام.

جايىڭ بولسۇن جەننەتتە،
ھۆرلەر بولسۇن خىزمەتتە.
ئۇنتۇمايمىز بىز سېنى،
تا ئەزەلدىن ئەبەدكە.

ئابدۇقادىر دامۇللام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تەڭرىتېغىنىڭ ئىككى قاسىنقىنى مۇسىبەت قاپلىغان. ئاقسۇ، كۇچا، بايى تەرەپلەردە كىشىلەر دامۇللامنىڭ تۆھپىلىرىنى ئەسلەپ، مۇنداق قوشاقلارنى توقۇغان:

تاغۇ تاشلار تەۋرىشىپ،
قاتتىق چاقماق چاققانمۇ؟
دەريا سۇيى قان بولۇپ،
بۇگۈن تەتۇر ئاققانمۇ؟

قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى،
چاڭ ـ تۇمانلار باسقانمۇ؟
ئاتۇشنىڭ ئاسمانىنى،
قايغۇ ـ ماتەم باسقانمۇ؟

ئاي تۇتۇلماس دەپتىمىز،
كۇن تۇتۇلماس دەپتىمىز،
دامۇللامغا دەيۇزلەر،
قەست قىلالماس دەپتىمىز.

قىلماق بولغان قەستىڭنى،
ماڭا قىلساڭ بولمامتى؟
قولۇڭدىكى پىچاقنى،
ماڭا سالساڭ بولمامتى؟

دامۇللام شەھىت بولدى،
ياتار جايى بەھىش بولدى.
دامۇللامغا قەشقەرلىك،
كۆپ يىغلاپ بەھوش بولدى.

ئاق قۇشقاچ چۇرۇقلايدۇ،
چاڭگاسىنى تاپالماي.
شاگىرت باللا يىغلايدۇ،
دامۇللامنى تاپالماي.

دامۇللام چىراغىمغا،
پەرۋانە بولاي دەيمەن.
ناھەق بولغان بۇ ئىشقا،
دۇئانە بولاي دەيمەن.

داموللامغا قەست قىلدى،
يۈزى قارا دەيۈزلەر.
كۆڭلىدە چىراغى يوق،
دىلى قارا ياۋۇزلار.

ئەجەل كەلدى مۇئەللەق،
مۇئەللەققە نە چارە؟
لوزۇڭ بېگىم بەرگەنكەن،
مەزىن تازغا جىق پارا.

داموللامنىڭ بېغىدا،
ئۆرۈك بىلەن ئەنجۈر بار.
مەزىن تازنىڭ بويىندا،
تاقاق بىلەن زەنجىر بار.

19 ـ باب
شاھ مەنسۇر ھەققىدە قوشاقلار

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى كەينى ـ كەينىدىن كۆتۈرۈلۈپ، خەلقنىڭ ئەركىن ـ ئازادلىق، تەڭ ـ باراۋەرلىك، ئەدلى ـ ئادالەتلىك ھاياتقا بولغان ھەققانىي ئارزۇسىنى ۋە ئەزگۈچىلەرگە قارشى تىز پۈكمەس ئىرادىسىنى نامايان قىلدى. شاھ مەنسۇر خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ سەركەردىلىرىدىن بىرى. ئۇ 1905 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1934 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئابدۇللا بولۇپ، خوتەن قوزغىلىڭى جەريانىدىكى باتۇرلۇقى، چەبدەس، قورقۇمسىزلىقى كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقتىن، ئۇنى «شاھ مەنسۇر» دەپ ئاتاشقان ھەمدە ئۇنىڭ نامىغا ئاتاپ نۇرغۇن قوشاقلار ئىجاد قىلىنىپ خەلق ئارىسىدا تارقالغان.

«شاھ مەنسۇر ھەققىدە قوشاقلار» ـــ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

شاھ مەنسۇر چىقتى،
ئاي ۋە يۇلتۇزدەك.
دۈشمەنلەر قاچتى،
قاۋان توڭگۈزدەك.

شاھ مەنسۇر كەلسە،
ئەسكىرىنى باشلاپ.
ماجۇڭيىڭ قاچتى،
تەتىينى① تاشلاپ.
تەتىيمۇ قاچتى،
سۆڭگىچىنى قاشلاپ.

ئەمىر ساھىپ،② ئابدۇللا،③
ئەسكەر باللىنى جابدۇللا.④

① تەتەي ـــ خوتۇنى.

② ئەمىر ساھىپ ـــ شاھ مەنسۇرنىڭ ئىنىسى نۇرمۇھەممەتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇمۇ قوزغىلاڭ سەركەردىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، 1934 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ما جۇڭيىڭ قوشۇنى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىسار سېپىلى ئىچىدە قورشاۋدا قېلىپ، دۈشمەن بىلەن كەسكىن ئېلىشقان ۋە ئاخىرىدا ئوق تېگىپ قۇربان بولغان.

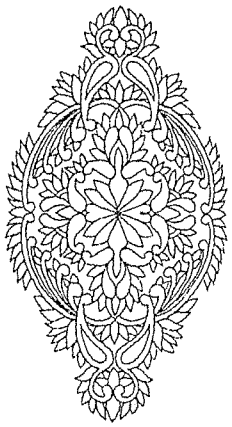
③ ئابدۇللا ـــ شاھ مەنسۇرنىڭ ئەسلىي ئىسمى.

④ جابدۇللا ـــ تەييار قىلىش مەنىسىدە.

پىيالمىغا① ئېپ چىقىپ،
خوتەن خەلقىنى قوغدىللا. ②

شاھ مەنسۇر ئاتلانغاندا،
ئالتۇن ئۈزەڭگىنى قېقىپ.
خوتەنلىك يىغلاپ قالدى،
باغرىنى ھۆلگە يېقىپ.

شاھ مەنسۇر ئېتىك قالدى،
خوتەندە خېتىك قالدى.
جەڭلەردە سەن ياش ئىدىك،
ئەسكەرلىرىڭ يېتىم قالدى.

① پىيالما ـــ قاراقاش بىلەن گۈما ئارىلىقىدىكى بىر جاي ئىسمى.
② قوغدىللا ـــ قوغداش مەنىسىدە. خوتەن تەلەپپۇزىدا ئېيتىلغان.

20 ـ باب
قۇمۇللۇق قاسىم پالۋان ھەققىدە قوشاق

قاسىم پالۋان ھەققىدىكى قوشاقلار ـــ قۇمۇلدىكى تاغ خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

قاسىم پالۋان ـــ قۇمۇلنىڭ قالغايىتى دېگەن يېرىدىن بولۇپ، قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى قوزغالغان مەزگىللەردە، خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىللە ئىنقىلابقا قاتناشقان. 1931 ـ يىلى يازدا قارمۇقچىدا بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە، ئاجايىپ قەيسەرانە جەڭ قىلىپ، بەختكە قارشى قۇربان بولغان. ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قۇمۇل ۋە ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى خەلق ئارىسىدا قاسىم پالۋاننىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى مەدھىيىلەپ نۇرغۇن قوشاقلار ئىجاد قىلىنغان.

قاسىم پالۋان خۇش ئاتۇر،
تاغلار باشىدا ياتۇر.
توققۇزئاتار مىلتىق بىلەن،
چېرىكلەرنى قىڭغايتۇر.

ئوت تۇتاشتى يۇرت ـ يۇرتتىن،
قۇمۇلدىكى شىجاڭغا.①
قاسىم پالۋان ئېسىلدى،
ھارۋىدىكى جۇنجاڭغا.

قاسىم پالۋان ئاتىدىكەن،
ياۋنى قورشاپ چاپىدىكەن.
چېرىكلەرمۇ ئاتىدىكەن،
ئورا كولاپ ياتىدىكەن.

قارمۇقچىنىڭ يولىدا،
يولغا يېقىن زاراتلىق.
ھەممە پالۋان ئىچىدە،
قاسىم پالۋان غەيرەتلىك.

① شىجاڭ ـــ ھەربىي ئەمەلدار.

21 ـ باب
ياچبەگ ھەققدە قوشاقلار

ياچبەگ ـــ17 ـ ئەسرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇمۇلدا ياشاپ ئۆتكەن خەلق قەھرىمانى. «ياچبەگ ھەققدە قوشاقلار» قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان داستان ۋە قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىرغا قەدەر خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن تارىخىي قوشاقلارنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

1668 ـــ 1690 ـ يىللار ئارىسىدا، ئەبەيدۇللا دارخانبەگ زامانىدا جۇڭغار غالدان ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇل بەگلىكىنى بويسۇندۇرۇش غەرىزىدە، قۇمۇلغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى بۇلاپ ـ تالاپ، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، خەلققە بالايىئاپەت ئەكەلگەنىدى. بۇ يېغىلىق، ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن قۇمۇلدا بىر مەزگىل قۇرغاقچىلىق، ئاچارچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، جەمئىيەت ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، ياچبەگ كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، قولىغا قورال ئېلىپ، يارۇ دوست، بۇرادەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارغا قارشى جەڭنى ئايدۇ ـ رۇپ، زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرىدۇ. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئۇنى «كۆزگە قادالغان مىخ» دەپ قاراپ، تىرىك تۇتۇش ھەققدە پەرمان چۈشۈرىدۇ.بۇ چاغدا مال ـ دۇنيا، مەنسەپ ئۇچۇن سېتىلغان سامانچىدەك بەزى كىشىلەر سالما تاشلاپ ياچبەگنى دۇشمەنگە تۇتۇپ بېرىدۇ. ياچبەگ دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ قالسىمۇ، ئۇلارغا باش ئەگمەي، زۇلۇمغا قارشى قوزغالغان خەلقنى جەڭنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرۇشقا چاقىرىق قىلىدۇ ۋە قەھرىمانلارچە قۇربان بولىدۇ. ساتقۇن سامانچىمۇ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن تېگىشلىك جازاغا تارتىلىدۇ.

«ياچبەگ ھەققدە قوشاقلار» ـــ ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، ياچبەگنىڭ باتۇرلۇق ئىش ئىزلىرىنى ئاممىباب تىل ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى قۇمۇلنىڭ سىياسىي، تارىخىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۆتكەندى ياچبەگ،
بۇلاڭ ـ تالاڭ زاماندا.
دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
كەتتى ئاخىر ئارماندا.

ياچبەگنى كۆرگەنلەر،
سۇمباتلىقكەن دەر ئىدى.
گۈرزە ـ بازغان قوللىرى،
يولۋاس كەبى ئەر ئىدى.

ياچى دېگەن بىر كىشى،
ئارقىسىدا مىڭ كىشى.

ئېگىلمىسە ئۇنىڭغا،
قۇتۇلالماس ھېچ كىشى.

يېمەك ـ ئىچمەك نەرسە يوق،
قاپلاپ كەتتى قۇرۇقلۇق.①
ھالسىزلاندى خالايىق،
تېپىلمىغاچ ئوزۇقلۇق.

شۇڭا چىقتى ياچىبەگ،
ئوڭ قولغا نەيزە ئېلىپ.
تاغلار ئارا جەڭ قىلدى،
ئەلنى كەينىگە سېلىپ.

قالماق خانىنىڭ خېتىدە،
«تۇتسۇن!» دېدى ياچىنى.
توغام ـ توغام يول ياساپ،
چېرىك قويدى بارچىنى.

«كىمكى تۇتسا ياچىنى،
مالدار قىلاي مەن ئۇنى.
ئۆزۈم بىلەن تەڭ قىلىپ،
ھاكىم قىلاي مەن ئۇنى.»

ئەھدى قىلدى ئوسمان بەگ،
شۇ بۇ ئىشقا «مەن بار»دەپ.
ۋەھشەت چۈشتى بېشىغا،
«تۇتماق تىرىك، جاپا» دەپ.

قالماق خانى چىللىدى،
ئوسمان بەگنى يېنىغا.
ئوسمان بەگمۇ سېتىلدى،
سەككىز مىسقال ئالتۇنغا.

ئۇيان ئويلاپ ئوسمان بەگ،
بۇيان ئويلاپ ئوسمان بەگ.
سامانچىنى گوللاشقا،
تۇتۇش قىلدى ئوسمان بەگ.

① قۇرغاقچىلىق مەنىسىدە.

سامانچىمۇ سېتىلدى،
ئوسمان بەككە قېتىلدى.
كەينىگە چۈشۈپ ياچىنىڭ،
تۇتماق بولۇپ ئېتىلدى...

«بىزنىڭ ئۆيلەر بۇ يەردە،
چۈشۈپ ئۆتۈڭ ياچىبەگ.
ھېرىپ - ئېچىپ قالغانسىز،
سىنچاي ئىچىڭ ياچىبەگ.»

شول مەھەلدە چاقىردى،
«چاققان چىقىڭ ياچىبەگ!»
چىقىپ دەرھال ئېتىنى،
مىنمەك بولدى ياچىبەگ.

ئۈزەڭگىگە پۇت سېلىپ،
يىقىلىپ قالدى ياچىبەگ.
مىكىر بىلەن قىلتاققا،
ئىلىنىپ قالدى ياچىبەگ.

«يولۇاس يانماس ئىزىدىن،
ئەر يانمايدۇ سۆزىدىن.
شېھىت كەتسەم ئەل رازى»،
دېدى ياچى كۆڭلىدىن.

ھەسرەت بىلەن خالايىق،
دۇئا قىلدى دوستىغا.
سامانچىنى تۇتۇۋېلىپ،
سامان تىقتى پوستىغا.

ياچىبەگ ئاپئاق ئىكەن،[1]
بېلىدە چاقماق ئىكەن.
ياچىبەگنى ئۆلتۈرگەن،
جالالىق قالماق ئىكەن.

① ئاپئاق — پاكىز، ئېتىقادلىق، ۋىجدانلىق مەنىسىدە.

22 ـ باب
ئەپەندى مەخسۇم ھەققىدە قوشاق

ئەپەندى مەخسۇم ـــ بىر تارىخىي شەخس. ئۇ 1863 ـ يىللىرى 12 ـ ئايدا قەشقەر شەھىرى ھازىرقى يارباغ كوچا باشقارمىسىغا قاراشلىق زەرگەرلەر كوچىسىدا دىنىي مۇتىۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. 1943 ـ يىللىرى 80 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئەپەندى مەخسۇم يەتتە ياشقىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغان. دەسلەپكى باشلانغۇچ دىنىي ساۋاتىنى ئا-نىسىدىن ئالغان. كېيىن قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىگە كىرىپ ئوقۇغان. ئاتىسىغا ئەگىشىپ ھەج قىل-غان، مەككىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىن ئۇچ مەدرىسىنى تامامлاپ، «ئەللامە» دېگەن نام ـ ئاتاققا ئې-رىشكەن. ئۇ ھەج ـ تاۋاپ مەزگىلىدە، ئەرەب، ئىسلام ئەللىرىدە زىيارەتتە بولۇپ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەي-تىدۇ. چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىكىگە تەينىلىنىدۇ. كې-يىن، ھېيتگاھ جامەسىنىڭ خاتىپلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيدۇ. قەشقەرنىڭ شەيخۇلئىسلاملىقىغا تەيىنلىنە-دۇ. ئۇ ئەرەب ئەللىرىنىڭ ئىلغار ئوقۇتۇش تەجرىبىلىرىنى قەشقەر مەدرىسلىرىگە تەتبىقلاپ يېڭى دەرس-لىك تۈزۈپ، ماۋارىپ ساھەسىدە نۇرغۇن ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئارىسىدا ئابرۇيى كۈندىن كۈنگە ئۆسىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كەڭ جامائەت ئۇنى ئەسلەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ بەزى قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان.

چاپىنىڭنىڭ يېڭىنى،
ماموت سەيپۇڭ[1] ئويغانمۇ؟
ئېتىڭ نېمانداق چىرايلىق،
ئەپەندى مەخسۇم قويغانمۇ؟

ئەپەندى مەخسۇم چەت ئەلدە،
ئوقۇغان، بىلىم ئالغان.
مەكتەپ، مەدرىس ئاچماقنى،
كۆڭلىگە سېلىپ يانغان.

مىسكىن بىلەن ھال ـ مۇڭلۇق،
دوتەي بىلەن تەڭتۇشلۇق.
ئەپەندى مەخسۇم قەشقەردە،
قىلمىغان ھەرگىز بوشلۇق.

① ماموت سەيپۇڭ ـــ ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر شەھىردە ئۆتكەن ئۇستا ماشىنچى.

دوتەي كۆرمىدى خوۋلۇق،
شەنگەن كۆرمىدى خوۋلۇق.
ئەپەندى مەخسۇم ئالدىدا،
قىلالماس ئۇلار چوڭلۇق!

خاتىپلىق قىلىپ ئۆتكەن،
ھېيتگاھنىڭ جامەسىدە.
بىلىم ئەھلىگە دەرس بەرگەن،
پېقىر - مىسكىن ئاراسىدا.

مەنسەپدارلار، دوتەيلەر،
ئەل - يۇرتنى شوراپ يەيتتى.
پۇقرانى قىلىپ بوزەك،
نومۇس دېگەننى بىلمەيتتى.

ئەپەندى مەخسۇم پۇقرانى،
ساقلاپ قالغان بالادىن.
ئىنساپلىق، دىيانەتلىكتى،
خالىي ئىدى تەمەدىن.

23 ـ باب
ناتاۋانى قوشاقلىرى

ئوسمان بىننى ئابدۇراخمان ناتاۋانى — ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئىلىشقا تېگىشلىك ئەدىبتۇر، ئۇ 1860 ـ يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر بارىن يېزا قېچىچى يۇرتىدىكى باغئېرىق كەنتىنىڭ دولان مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دەسلەپكى ساۋاتىنى ئائىلىسىدە، كېيىن قېچىچىدىكى «مەتلەئىل ھۇسەينىيە» نامىلىق مەدرىستە چىقارغان. 1875 ـ يىلى قەشقەر «خانلىق مەدرىسى»دە ئوقۇپ، ئابدۇقادىر دامۇللام بىلەن ئۇستاز ـ شاگىرتلىق مۇناسىۋىتە ئورنىتىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. بولۇپمۇ ئۇ رىياكار موللىلار، ئىشان ـ خوراپاتچىلار، خىيانەتچى، پارىخور ئەمەلدارلارنى سۆكۈپ بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى يازغانلىقتىن، ھۆكۈمران تەبىقىلەرنىڭ تەقىپ قىلىپ تۇرمىلەرگە تاشلىشىغا دۇچ كېلىدۇ. ھەتتا ئۇچ قېتىمدا 21 يىل چەت ئەللەردە سەرگەندارلىق ھاياتىنى ئۆتكۈزىدۇ. چەت ئەللەردە يازغان بىر قىسىم ئەسەرلىرى «شۇرا»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى»، «شەرق ھەقىقىتى» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىدۇ. چەت ئەلدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاقارتىش، مائارىپنى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئىسلاھات ھەرىكەتلىرىگە پائال قاتنىشىپ، قېچىچىدا تۆت سىنىپلىق، 127 نەپەر ئوقۇغۇچىسى بار بىر باشلانغۇچ مەكتەپ سېلىپ، مەكتەپ راسخوتىنى ئاتىسى ئابدۇراخمان باي ھاجىم بىلەن بىرلىكتە ھەل قىلىپ، نۇرغۇن شاگىرت تەربىيىلەيدۇ. لېكىن، قورقۇپ كەتكەن ئەكسىيەتچى دائىرىلەر ئۇنى قولغا ئالىدۇ. ئۇ ئۇزۇن يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇساپىسىدە، قەلەمنى تاشلاپ قويماي، «دىۋان ناتاۋانى»، «تەپسىرى قۇرئان تۈركىي»، «ئەل بايانى قەرز تىل ئوروز» (ئاروز ۋەزىنلىك شېئىرلار ھەققىدە بايان) قاتارلىق 20 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب يازغان. بۇ كىتابلارنىڭ بەزىلىرى قازان، تاشكەنت، مىسىر قاتارلىق جايلاردا نەشر قىلىنغان. ئۇ خەلقنىڭ چەككەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى قوشاق شەكلىدە، يېنىك تىل ئاساسىدا يېزىپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان. ئۇنىڭ شېئىر ـ قوشاقلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا باغلاش جەھەتتە مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئوسمان بىننى ئابدۇراخمان ناتاۋانى 1955 ـ يىلى باش باھاردا بىر قېتىملىق قاتناش ھادىسىسىگە ئۇچراپ ۋاپات بولغان.

ناتاۋانىنىڭ شۇ دەۋرلەردىكى بەگلىك پەزىلىتى ۋە خەلقنىڭ تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى ھەققىدە ئىجاد قىلغان قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

«بىلىگ»دىن چىقىپتۇر «بەگ»،
دېيىلۇر «بەگلىكىگە باش ئەگ».
بولمىسا بىلىگ بەگ،
ئىرۇر ئۇ بەئەينى سەگ.

بەگ يۇرت پاسبانىدۇر،
رەئىيەنىڭ يولباشى.
خان باش بولسا، پۇقرا تەن،
بىر ـ بىرىنىڭ قاياشى.

بەگ ئەدلى يولى تۇتسا،
كەڭتاشا زامان بولۇر.
پۇقرادىن چىقىپ ھاردۇق،
يۇرت ـ ئايماق ئامان بولۇر.

چەيلىسە ئادالەتنى،
ئەل ھالى يامان بولۇر.
خىيانەتچى ئەمەلدارلار،
قانغا زار چايان بولۇر.

يۇرتقا بەگ ـ خاقان بولدى،
قارا تۇرك، يوغان قورساق.
«باي بولماق، ـــ دەدى، ـــ پەرزدۇر،
يىلىكىگە ئىلىك سوزساق.»

قۇرۇسا يىلىك تەندە،
بولالماس ئۆرە ئادەم.
زالىملار ئازابىدىن،
ئۆي ـ ئۆيدە پىغان، ماتەم.

كونا جەمئىيەتتىكى ھەرخىل باج، ئالۋان ـ ياساقلار توغرىسىدا ئېيتقان قوشاقلىرى:

باج ئالماق قەدىمدىندۇر،
دۇرۇس يولى ئادالەتتۇر.
ئەدلىدىن يىراقلانسا،
ۋابالىلىق داۋامەتتۇر.

«باج»نى خەلق «خېنى» دەيدۇ،
«خېنى ـــ خانىنىڭ جېنى» دەيدۇ.
بەگ ـ بوجاق، بالاخورلار،
«خېنى بەر!» دەپ بۇلاپ يەيدۇ.

باجگىرلار قۇرۇپ «چازا»،[1]
قورۇپ گۆش، تۇخۇم، لازا.

① چازا ـــ ھەرقايسى يۇرت دوقمۇشلىرىدا قۇرۇلغان باج ئېلىش نۇقتىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

چوڭ كارۋانغا «خوش ـ خوش» دەپ،
ئۇششاقمغا بېرەر جازا.①

ئىش تۇتسا ھۇنەرۋەنلەر،
باج سۈيلەپ كېتىشمەيدۇ.
«باج»نىڭ ئات ـ جۇنى بەك جىق،
ساناققا سان يېتىشمەيدۇ.

توختام بېجى، قان بېجى،
تۇخۇم، تۇياق بېجى دەيدۇ.
ھارۋا بېجى، تاماكا بېجى،
ماركا، ھاراق بېجى دەيدۇ.

زىياپەت، كۆڭۈل ئېچىش،
ئاشلىق، تۇز بېجى دەيدۇ.
ئىشەتنىڭ زاكۇسكىسى②
تەشنالىق ـــ مۇز بېجى دەيدۇ.

ھەتتارلىق، ئېلىم ـ سېتىم،
ئورمان، ئۆي بېجى دەيدۇ.
غەللە ـ پاراق، ئۆلۈم ـ يېتىم،
چېگرا، قوي بېجى دەيدۇ.

ئۇنى دەيدۇ، بۇنى دەيدۇ،
بۇلاپ ئالغاننى «باج» دەيدۇ.
باجغا پۇل بېرەلمىسە،
ئۇرۇپ «سىكىكو،③ كاج» دەيدۇ.

باج دېگەن تۇمەن ياڭزا،
بەرمىگەنگە باڭ ـ باڭزا.④
نەدە بار تۇخۇم تاشقا،
تەڭ كېلىدىغان چاڭزا.⑤

---

① جازا ـــ باج ئالغانىنىڭ ئۇستىگە قوللىنىلغان چارە، ئۇششاق تىجارەتچىلەرگە بېرىلىدىغان جازا ـ جەرىمانە.

② ئىشەتنىڭ زاكۇسكىسى ـــ زاكۇسكا رۇسچە ئاتالغۇ بولۇپ، ناتاۋانى رۇسىيىدە تۇرغان مەزگىلدە بۇ ئاتالغۇنى ئۆگەنگەن ھەمدە شېئىر ـ قوشاقلىرىدا قوللانغان.

③ سىكىكو ـــ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، «口 牲 ـــ ھايۋان» مەنىسىدە.

④ باڭ ـ باڭزا ـــ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، كالتەك، توقماق، جازا قورالى.

⑤ چاڭزا ـــ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، يەر ـ جاي، ئۆي ـ ماكان، زامان مەنىسىدە.

باج بىلەن قانائەت يوق،
يۈز خىل نامدا پۇل ئالدى.
خانغا كۆرسىتىپ بىرنى،
مىڭنى قويىنىغا سالدى.

ئات پۇلى، تاقاق پۇلى،
جابدۇق ۋە قوناق پۇلى.
ئوتۇن، بېدە، سامان پۇلى،
تۆگە كىرا، تاقاق پۇلى.

لەڭ پۇلى، پىيما پۇلى،
مەدىكار، ھاشار پۇلى.
قازان، قاسقان، تۇۋاق پۇلى،
گاڭزى① غا باسار پۇلى.

دوتەي پۇلى، پوتەي پۇلى،
چاجاڭ② پۇلى، چۈشكۈن پۇلى.
گۆش پۇلى، تۇخۇم، جاڭيۇ،
پوجاڭ پۇلى، كەشكۈن③ پۇلى.

شەتەيگە④ تاسما⑤ پۇلى،
تەتەيگە ئوسما پۇلى.
ئاشىنىسىغا قۇيما ئۈزۈك،
نەۋرىسىگە پوسما پۇلى.

كەتتى ھالىدىن پۇقرا،
يۇرەكلەردە زەرداب قان.
يېگىنى زەھەر — زوقۇم،
تۇمشۇققا تاقالدى جان.

«ئۇھ!» دېسەك جىگەر لەختە،
تۆكۈلىدۇ قان سەپرا.
ئادەم رەڭگىدىن كەتتۇق،
ھەرياندىن تېگىپ پەشۋا.

---

① گاڭزى — جازا قورالى.
② چاجاڭ پۇلى — مەخسۇس كۆتۈۋېلىش پۇلى، ئالدىغا چىقىش پۇلى.
③ كەشكۈن پۇلى — ئالۋان ـ ياساق، زۇلۇم ـ سەيسىگە چىدىماي، سازايى قىلىنىغانلارنىڭ ئاغزىغا سالىدىغان كويزا، بۇمۇ ئەينى يىللاردا بىر خىل جازا قورالى ئىدى ھەم باج ئېلىنىاتتى.
④ شەتەي — ھەربىي ئەمەلدار.
⑤ تاسما — باغلايدىغان تاسما، كەمەر.

زالىمغا ئويۇن بولدى،
پۇقراغا زۇلۇم بولدى.
يۇرتنى قاپلىدى ماتەم،
شۇرغان - جۇدۇن بولدى.

قانخور دەستىدىن پۇقرا،
ئىسسىق ئۆيىدىن سەرسان.
ئايرىلىپ ئانا يۇرتتىن،
كەتتى قاڭقىشىپ ھەريان.

ئايرىلدى ماكانىدىن،
قىلغان كەسپى - كارىدىن.
ئۆمۈرلۈك قەدىردانى،
ۋاپادارى - يارىدىن.

مەيلىمۇ ئانا تۇپراق،
خارلانسا، خاراب بولسا؟
ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقان،
بالىغا ئازاب بولسا؟

بۇ يەڭلىغ ئوقۇبەتكە،
چىدىماس ئادەم زاتى.
يۇلقۇنار قۇش جېنىدا،
زەخىملەنسە قاناتى.

بولدىلەر تامام پۇقرا،
يامۇلنىڭ قارا قۇلى.
تۆككەن قان قىساسىدىن،
گۇم بولغاي بىر كۈن ئۇلى.

24 ـ باب
قەمبەرخانىم ھەققىدە قوشاق

ھازىرقى زامان ئۇسسۇل پېشۋاسى، ئۇسسۇل ماۋارىپچىسى، مەشھۇر ئۇسسۇلچى قەمبەرخانىم 1922 ـ يىلى قەشقەرنىڭ ئاۋات يېزىسىدا تۇغۇلغان، 1994 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان.

قەمبەرخانىم كىچىك چېغىدىن تارتىپلا ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇللىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ ئۆز ـ لەشتۇرۇپ، سەھنىلەردە ئويناپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. 1927 ـ يىلى ئاتا ـ ئانىسى بىلەن بىر ـ لىكتە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، ئۆزبېكىستان بالېت مەكتىپى ۋە موسكۋا مۇزىكا ـ ئۇسسۇل ئىنستىتۇتىدا بىلىم ئالغان ھەمدە تاشكەنت قىزىلبايراق ناخشا ـ ئۇسسۇل ئانسامبلىدا يالغۇز ۋە باشلامچى ئۇسسۇل ئويناىدىغان ئارتىس بولۇپ ئىشلىگەن. موسكۋادا ئۇيغۇر كلاسسىك ئۇسسۇلى «نىم پە ـ دە»نى ئورۇنداپ، رۇس خەلقىنى تاڭ قالدۇرغان. 1942 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن، شىنجاڭ مەدە ـ نىيەت ئۇيۇشمىسىدا، سانائىي نەفىسەدە ئىشلىگەن. سىڭلىسى گۈلبەھرەم بىلەن بىرلىكتە نۇرغۇن ناخشا ـ ئۇسسۇل مۇسابىقىلىرىگە قاتنىشىپ، تاماشىبىنلارغا زوقمەنلىك ئاتا قىلغان. 1947 ـ يىلى شىنجاڭ ناخ ـ شا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى تەركىبىدە نەنجىڭ، شاڭخەي، خاڭجۇ، لەنجۇ، تەيۈەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سەي ـ يارە ئويۇن قويۇشقا قاتنىشىپ، «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قىزىلگۈلى»، «شىنجاڭدىكى مېنى لەنفاڭ» دېگەن ناملارغا ئېرىشكەن ھەمدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئەخمەتجان قاسىمى تەرىپىدىن ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلانغان. ئازادلىقتىن كېيىن، داۋاملىق تىرىشىپ ئۆگىنىپ ۋە ئوقۇپ، ئۆز تالانتىنى جارى قىلدۇرغان. سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتى سەنئەت فاكۇلتېتىنىڭ، شىنجاڭ سەنئەت مەكتىپىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ، زور تۆرکۈمدىكى سەنئەت شاگىرتلىرىنى يېتىشتۇرگەن. ئۇ ئۆمۈ ـ رىدە ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىش، تەرەققىي قىلىش تارىخى، نەزەرىيىۋى قاتلىمىنى قېزىش ۋە دۇنياغا، كەلگۈسىگە يۈزلەندۈرۈش يولىدا قان ـ تەر ئېقىتىپ، ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنى جۇڭخۇا مىللەتلە ـ رىنىڭ ئۇسسۇل خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەرگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

«قەمبەرخانىم ھەققىدە قوشاقلار» ـــ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ـ زۇن تارىخنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە خەلق قەلبىدىن ئورۇن ئالغان.

قەمبەرخانىم، قەمبەرخانىم،
بويلىرى زىلۋا.
قەمبەرخانغا كۆز تىكمىگەن،
بۇ يۈرتتا كىم بار؟

قەمبەرخانىم چېچەن ئايال،
يۈرىكى قاپتەك.

«دوزىخى» بۇ دېگەنلەرنىڭ،
يۈزلىرى داپتەك.

قەمبەرخانغا ئاچ بۆرىدەك،
موللام قارايدۇ.
ئويۇن قويسا ئۇيۇشمىدا،
يوچۇق مارايدۇ.

قەمبەرخانىم ئۇسسۇل ئويناپ،
قويغاندا ئويۇن.
موللا، ئىشان، سوپىلىرىم،
تولغايدۇ بويۇن.

قەمبەرخاندىن بۇ يۈرت خەلقى،
بولىدۇ رازى.
ئەپلاتوننىڭ زەنجىرىدەك،
ئۆزىدۇر قازى.

قەمبەرخانىم كىيىۋاپتۇ،
قامىدىن تۇماق.
قەمبەرخانىم غۇنچە بويلۇق،
قىلىقى ئوماق.

25 ـ باب
ئىسلام بېگىم ھەققىدە قوشاق

ئىسلام بەگ ـــ قۇمۇل دىيارىدىن چىققان خەلق قەھرىمانى. ئۇ ياش ۋاقتىدا چامباشچىلىقىنى ياخشى كۆرەتتى ۋە ئەل ئارىسىدا «ئۇستا چامباشچى» دېگەن نام بىلەن داڭ چىقارغانىدى. ئۇ كەمبەغەل ـ يوقسۇللارغا خەير خاھلىق قىلغىنى ئۈچۈن، قۇمۇلنىڭ ۋاڭ ئوردىسىدىكىلەر ئۇنى ياخشى كۆرمەيتتى، ئۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن، سۈيقەست، ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتەتتى. ئىسلام بەگ ۋاڭ ئوردىسىدىكى چېرىكلەر بىلەن بولغان كۆپ قېتىملىق ئېلىشىشلاردا چەۋەندازلىق ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئوردا چېرىكلىرىنىڭ جاجىسىنى بەرگەنىدى. ئۇ قارا تاغدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئېلىشىشتا، دۈشمەنلىرىنىڭ كۈچى زور كېلىپ قېلىپ قولغا چۈشكەن ۋە قاراتاغدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئەجەب ياخشى ئەر ئىدى،
ئىسلام بېگىم يۇرت ئارا.
خالايىقىقا داڭ ئىدى،
چەۋەندازلىق ـ چامباشتا.

تاغ سۈيى تۆۋەن ئاقۇر،
تاشلارنى تاشقا چاقۇر.
ئىسلام بەگنى كەلدى دەپ،
داپلارنى داپقا چاقۇر.

ئاخشام كەلگەن تۆت ئاتلىق،
تۆتىلىسى بوز ئاتلىق.
تۆتەيلەننىڭ ئارىسىدا،
ئىسلام بېگىم سۈمباتلىق.

باغداش تېغى دېگەن جاي،
خويمۇ كاتتا جاي ئىدى.
چامباشچىلىق ھۈنىرىگە،
ئىسلام بېگىم باي ئىدى.

قاراتاغنىڭ كەينىدە،
تارام ـ تارام سۇ ئاقۇر.

ئىسلام بېگىم چەۋەنداز،
قىلىچ بىلەن باش چاپۇر.

ئىسلام بېگىم قوپسىلا،
قىلىچلىرىنى ئالسىلا.
دۇشمەن بېسىپ كەلگەندە،
غەزەپ بىلەن چاپسىلا.

ئىسلام بېگىم جەڭ قىلدى،
ئاتلىرىنى ئويناتتىپ.
غازى بولۇپ كېلەرئۇ،
غەلىبە ـ نۇسرەت بويلىتىپ.

ئىسلام بېگىم جەڭ قىلدى،
ھەممىسىنى تەڭ قىلدى.
مەن ـ مەن دېگەن چېرىكنى،
لەختە ـ لەختە قان قىلدى.

ئىسلام بېگىم جەڭ قىلدى،
باتۇرلارنى تەل قىلدى.
قارا باشنى بىر ـ بىر ئېپ،
چېرىكلەرنى ئەل قىلدى.

ئەل قىلدىيۇ ـ ئەل قىلدى،
دوستلىرىنى دەل قىلدى.
چېرىكلەرمۇ تىنچ ياتماي،
ئىسلام بەگكە قەست قىلدى.

ئىسلام بېگىم چېرىككە،
باتۇرلارچە ئېتىلدى.
ياۋنىڭ كۈچى زور كېلىپ،
ئەلنىڭ كۈچى چېچىلدى.

ئىسلام بېگىم تۇتۇلدى،
قاينىاق جەڭدە ئۇتۇلدى.
تۇتۇۋالغان كىم ئىدى؟
ئاقىۋەتتە ئۇقۇلدى.

ئىسلام بېگىم يېتىپتۇ،
يېنى يەرگە پېتىپتۇ.
ئاغزىنى ئاچ، سۇ بېرەي،
تاماقلىرى قېتىپتۇ.

ئىسلام بېگىم پوتىسى،
خويمۇ كاتتا پوتادۇر.
قاراتاغنىڭ كەينىدە،
قانغا بويىلىپ ياتادۇر.

قىلىچ بىلەن ئىسلام بەگ،
ياۋغا قارشى ئېتىلدى.
ئۆزى ئۆلۈپ نام قالدى،
قوشاقلارغا قېتىلدى.

ئىسلام بېگىم كەتتىلەر،
ئارمان بىلەن دۇنيادىن.
ئورنى جەننەت بولسۇن دەپ،
بىز تىلەيمىز خۇدادىن.

26 ـ باب
تۇرداخۇن شاڭزۇڭ ھەققىدە قوشاق

تۇرداخۇن شاڭزۇڭ ــ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئۆتكەن بىر مەرد، ئاب-رۇيلۇق ئادەم بولۇپ، مەھەللە ـ كوچىلارنى ياخشى باشقۇرۇپ، ئادىل ئىش بېجىرىپ، خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى كۆپلەپ قىلىپ، ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. بۇ قوشاق ئەنە شۇ ۋاقىتتىكى ئاۋام خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن بولۇپ، ئەينى يىللاردىكى ئۇرۇمچىنىڭ خەلق تۇرمۇش ئەھۋالى، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم رول ئوينايدۇ.

ئات مىنگەننىڭ قولىدا،
باردۇر قامچىسى.
بەگ بولغاندىن ياخشىدىن،
باردۇر قانچىسى؟

پۇلى بارلار جاڭجۇن① بولدى،
ئۆيى بار فاڭدۇڭ.②
يۇرتىمىزدىن چىقتى بىر مەرد،
تۇرداخۇن شاڭزۇڭ.

تۇرداخۇنغا جىمى خەلق،
قىلىدۇ سالام.
ئامان ـ ئېسەن بولغايلا دەپ،
ئوقۇيدۇ كالام.

*　　*　　*

تۇرداخۇن ئۆزى ئوڭلۇق،
قىلمايدۇ پەقەت توڭلۇق.
پايدا تەگسە تەگكەندۇ،
زىيىنى يوق بىر پۇڭلۇق.

سېپىل بويىدا خەندەك،
يامۇلدا تولا تەنتەك.
بىگۇناھلار قامالسا،
كۆز ياش ئاقىدۇ سەلدەك.

---

① جاڭجۇن ــ گېنېرال، ھەربىي ئەمەلدار مەنىسىدە.
② فاڭدۇڭ ــ ئۆي ئىگىسى، ئۆي خوجايىنى.

ئۆينىڭ ئارقىسى خامان،
لەپ ـ لەپ ئۇچىدۇ سامان.
مۇرەببىمنى قۇتقۇزغان،
تۇرداخۇن دېگەن پالۋان.

بالىلىرىمنىڭ ئاتىسى،
ئادەملەرنىڭ كاتتىسى،
خىش ئۈستىگە خىش تىزىپ،
ئۆي سالىدۇ قالتىسى.

شېكى دۇبەنگە ئۆي سېلىپ،
چۆرىسىگە تام قىلىپ.
بەرگىن ـــ دېسە ـــ ھەققىمنى،
قامىدى قولغا ئېلىپ.①

جاڭگالدا تولا قامىقاق،
قۇملۇقتا ئۆسەر يانتاق.
ئەمگەك قىلىپ پۇل دېگەننىڭ،
بولامدۇ ھالى شۇنداق؟

شەھەر ئەتراپى زەيلىك،
بۇ دەردلەرگە نېمە دەيلىك؟
بىگۇناھلار قامالسا،
تۇرداخۇننى ئىزدەيلىك.

① قولغا ئېلىش ـــ شېكى شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلىپ يۈرگەن مەزگىلدە، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى خەلق قوشاقچىسى شازادىخان ئانىنىڭ ئېرى ئۆمەر ھاجىمنى دائىرىلەر ئىشخانا ئورنىنى سېلىشقا بۇيرۇغان. ھاجىم ئىش ھەققىنى سورىغاندا، شېكى شىسەينىڭ ئەمەلدارلىرى ئۇنى 56 كۈن قامىاپ قويغان. ئاخىرى تۇرداخۇن شاڭزۇڭ كېپىل بولۇپ ئۇنى قاماقتىن ئېلىپ چىققان.

27 ـ باب
ئانار قىز پاجىئەسى ھەققىدە قوشاقلار

ئەينى يىللىرى ماتىتەي قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ناھايىتى زور بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن. ئۇ ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن قىز ـ ئاياللارنى ئاياغ ئاستى قىلغان. ئانار قىز ئەنە شۇلارنىڭ بىرى. ئانار قىز قەشقەر يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ مەلۇم يېزىسىدا ئولتۇرۇشلۇق بىر كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى بەختۇاي ما تىتەينىڭ خانئېرىق ئۆستىڭىگە ياساتقان تۇگمەنلىرىگە تاش كەلتۈرۈش ئالۋان ـ سېلىقىغا ھەيدىلىپ، «ئېتىم چاغرى» دېگەن يەردە ئىشلەۋاتقاندا، تۇگمەن تېشى قومۇرۇش جەريانىدا تاغ گۆمۈرۈلۈپ چۈشۈپ، ئۇنى بېسىۋېلىپ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئانىسى ساربخان يېتىم قالغان ئانار قىزنى بېقىپ چوڭ قىلغان. ئۇ ناھايىتى چىرايلىق، ئەقىللىق، ئىشچان قىز بولغاچقا، يۇرتتىكى نۇرغۇن يىگىتلەر ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالغان. شۇ يىگىتلەر ئىچىدىكى روزى باتۇر دېگەن بىر يىگىت ئۇنىڭ بىلەن يوشۇرۇن مۇھەببەتلىشىپ، ئۇنى ئەمرىگە ئالماقچى بولغان. دەل شۇ پەيتتە، بۇ يۇرتتىكى بىر بەگ «ئانار قىزنى ما تىتەيگە ئىنئام قىلسام، بۇ تۆھپەم بەدىلىگە مەنسەپىم تېخىمۇ يۇقىرى ئۆسىدۇ» دېگەن يامان نىيەت بىلەن، ئۇنى ئالداپ، ساۋاقداش قەلئەسىگە ئېلىپ بېرىپ، ما تىتەيگە ئىنئام قىلغان. ما تىتەي بۇ بەگكە يېڭىسارنىڭ پاششاپلىق ئەمىلىنى ئاتا قىلغان. شۇ كۈنلەردە روزى باتۇر سۆيگىنى ئانار قىزنىڭ تۇيۇقسىز غايىب بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ما تىتەينىڭ ئوردىسىغا بېسىپ بېرىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، كېچىدە ھەربىكەت قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ چوماقچىلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ قېلىپ، يامۇلغا قامىلىپ قالىدۇ ۋە ئاخىرى ما تىتەي تەرىپىدىن «ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىل» دەپ تۆھمەت قىلىنىپ، ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. لېكىن، ئانار قىز ماتىتەي ئوردىسىدا ناھايىتى نۇرغۇن دەرد ـ ئەلەملەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئوردىدىن ئىككى قېتىم قاچىدۇ، تۇتۇلۇپ قېلىپ قاتتىق جازالىنىدۇ. ئۇ ئوردىدىن ئۇچىنچى قېتىم قېچىپ چىقىپ، ياشاشتىن ئۈمىد ئۈزۈپ، ئۆزىنى دەريا‌غا تاشلاپ ئۆلۈۋالىدۇ. بىچارە ئانىسى ساربخان قىزىنىڭ دەرد ـ ئەلەمدە ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، نالە ـ پەريادىغا ئۇرۇپ يىغلايدۇ ۋە ئاخىرى قىزىنىڭ قەبرىسىدە جان ئۈزىدۇ. بۇ ۋەقە يۇز بېرىپ 11 ئاي ئۆتكەندە ما تىتەيگە ئەجەل ئوقى بېشارەت بېرىدۇ. ئۆزئارا زىددىيەتلىشىپ، پېتىشالماي يۇرگەن مىلىتارىست ماشاۋۇ ياڭ زېڭشىننىڭ بۇيرۇقى بويىچە ما تىتەينى قولغا ئېلىپ، 1924 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. ما تىتەينىڭ جەسىتى بىرقانچە كۈن شەھەر دەرۋازىسىغا ئېسىقلىق تۇرىدۇ. خەلق ماتەتىگە نەپرەتلىنىپ، بۇ توغرىدا نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىدۇ.

«ما تىتەي ۋە ئانار قىز پاجىئەسى ھەققىدە قوشاقلار» ئەنە شۇ تارىخىي شارائىتتا يۇز بەرگەن. بۇ قوشاقلاردا ئانار قىزنىڭ روزى باتۇر بىلەن بولغان ھەقىقىي مۇھەببىتى ۋە بۇ مۇھەببەتنى قوغداش يولىدىكى قەيسەر روھى، ما تىتەينىڭ قىز ـ ئاياللارنى خارلاپ زۇلۇم سالغان ئەكسىيەتچى ئەپت ـ بەشىرىسى ناھايىتى روشەن، تەسىرلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ قوشاقلار فېئودالىلىق جەمئىيەتتىكى ئۇيغۇر قىز ـ ئاياللىرىنىڭ ئىسيانكارلىق روھىنى، ئەينى يىللاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا بىزنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

يېڭسار خەلقىنىڭ ئانار قىز ھەققىدە توقۇغان قوشىقى:

ئانار قىز چىرايلىق، جامالىدا نۇر،
ھايالىق، ۋاپادار، ساداقەت زوھۇر.

ئانىسىغا مۇشىپىقتۇر، ئانار قىز ئەجەب،
خۇي ـ خۇلقى، ئەخلاقى تامامىي ئەدەپ.

يۈزىدۇر قىپقىزىل ئەتىرگۈل پورەك،
چېچەندۇر، كۆڭلى نازۇك، ئاجايىپ زېرەك.

بويى تال چۈشتۇر يېشىل نوتىدەك.
چىشلىرى ئۇنچىدۇر، لېۋى شاتۇتىدەك.

ئوماق يۈز، خۇمار كۆز، قارا قاشلىرى،
يېيىلغان مۇرىسىگە ئۇزۇن چاچلىرى.

بېشىدۇر چىلگىدەك، كېلىشكەن بۇرۇن،
ئىش قىلار ئويلاپ، سۆزىدۇر ئورۇن.

قولىدۇر مىسالى يىپەكتىن سىلىق،
بېلى بىر سىقىمچە، تېنىدۇر بېلىق.

ئەگەردە كۈلسە خۇش خۇلقىدىن نازلىنىپ،
ئۇنى كۆرسە كىم بولاركى، مۇھەببەتكە غەرق.

ئانار قىز ئوردىغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، كۈنلەرنى دەرد ـ ئەلەم، خارلىنىش ئىچىدە ئۆتكۈزىدۇ. ئاۋام خەلق بۇ ھەقتە مۇنداق قوشاقلارنى ئىجاد قىلغانىدى:

ئانار قىزغا بۇ ئۆي بولدى بىر دوزاخ،
نازارەت ئاستىدا قويۇلدى تۈزاق.

قىلدى ئۆلۈمنى ئانار قىز تەلەپ،
قېچىشنىڭ يولى ئەمدى بەك ئۇزاق.

كېچەيۇ ـ كۈندۈز تەنە ـ دەشنام كۆپ،
يىغلىتار ئۇنى مەسخىرە ـ مازاق.

ئاسماقچى بولدى ئۆزىنى ئانار،
چىقمىدى خالىي يەر يا بىرەر قازناق.

زەھەر - زوقۇمدۇر بۇندا يېگەن قەنت،
مەھكۇم ياشاشتىن ئۆلۈم ئەلاراق.

ئانار قىزنىڭ ئانىسى سارىخانىنىڭ قىزىنىڭ دەرد - پىراقىدا يىغلاپ يۇرۇپ توقۇغان قوشىقى:

قايدىن تاپۇرمەن جانىم ئانارىم،
نە بولدى ھالىڭ كۆزى خۇمارىم.

سەندىن ئايرىلىپ چۈشتى جۇدالىق،
ئەي مېھرىبانىم، جان غەمگۇزارىم.

ھىجرىڭ پىراقى ئۆرتەر جېنىمنى،
غۇنچە ئاچمىغان ئەي گۈل باھارىم.

دەردىڭدە تارتتىم بىر يىل ئەلەمنى،
يوقتۇر بۇنىڭغا سەۋرى - قارارىم.

يولۇڭغا تەلمۇرۈپ كېچەيۇ كۈندۇز،
كۆزۈم تېشىلدى ئەي كۆز قاراقىم.

مىسكىن تېنىمگە بەرگەن ھالاۋەت،
سەن قايدا بولدۇڭ ئەي يادىكارىم؟

سەنسىز جاھاندا غۇربەت بىلەن خار،
بولدۇم رەپىقسىز، يوق ئېتىبارىم.

قايدىن تاپارمەن باسقان ئىزىڭنى،
شۇل يەردە ئۆلسەم، كۆمسە مازارىم.

ئىزدەپ يۇرۇرمەن قايدادۇر جىسمىڭ،
يالغۇز قوزامسەن، ۋاي خاكسارىم.

كەتتىڭمۇ ياكى دۇنيا يۇزىدىن،
جانىم ئانار قىز سەن تاجىدارىم.

بولمىاس جاھاندا ھېچكىم مېنىڭدەك،
يادىم سېنىڭدە بۇ ئاھۇ زارىم.

خۇنۇڭغا زامىن بولسا بالاخور،
ئالغاي جېنىمنى ھەق، بېرەي بارىم.

داداڭ غېرىبمۇ قەيەردە ئۆلگەن،
ۋاي بەختسۆاي سەن، ۋاي روزىغارىم.①

ئانار قىزنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئاۋام پۇقرالارنىڭ ئۇنى ئەسلەپ توقۇغان قوشىقى:

ئانار قىزنى مەجبۇرىي تۇتۇپ تۆھپىگە،
سولاپ بەردى مەلئۇن، تاۋار كۆرپىگە.

ئانار قىز قىساسى بۇ مەلئۇنغا ھەق،
لەنەت قىلدى ئۇنىڭغا جىمىكى خەلق.

ماتىتەينىڭ رەزىل قىياپىتى ھەققىدە ئاۋام خەلقنىڭ توقۇغان قوشىقى:

قېرى، پاسكىنا، كۆكيۆتەل، سەت، رەزىل،
تۇگمەس يامانلىق قىلىپ نەچچە يىل.

يۇزىدە قېنى يوق، بوغۇملۇق چايان،
ئىچىدە زەھىرى كۆپ، بېشى تاز يىلان.

ئېچەكلىرى ئۇنىڭ يۇزىدىن ئېگىز،
بۇ تازنىڭ كۆزى يا چېكىت، يا بىگىز.

سېسىق ياغدا پىشقان مونەك باشلىرى،
كى بىر يەردە تۇرغان كۆزى، قاشلىرى.

بېشى يالتىراقتەك قىلۇر، قار ياغار،
تۆلۈم گەدىنىدە يىرىك تۇكمۇ بار.

تاماق يېسە ماكماك قىلىدۇ شالى،
ماغزاپقا تولىدۇ چاشكا، پىيالى.

پاناق بۇرنىدىن پوتلا، زەرداب ئاقار،
كۆزىدىن داۋاملىق چاپاقلار چىقار.

چىشى يوق، بۇرنى ئېيىق ئاغزىدەك،
قاپاق، مەڭزى ئۇششۇق قاپاق لازىدەك.

ماڭسا، تۇرسا مايمۇن سۈپەت دوڭغىيار.
قاچانكى ماڭسا مەلئۇن سۈرەت قىڭغىيار.

① ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم: «ماتىتەي ۋە ئانار قىز پاجىئەسى»، 2002 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى.

هاياتىدۇر ئۇنىڭكى داۋاملىق هاراق،
هاراق ئىچمىسە كۆزىدىن يوقىلار قاراق.

ما تىتەينىڭ زۇلۇمى هەققىدە ئاۋام پۇقرالارنىڭ توقۇغان قوشىقى:

ئىشلە بالىلار ئىشلە،
جاننىڭ بارىچە ئىشلە.
ئىشلەپ ئاشنى بىز تاپساق،
داشۇجيا خېنىم ① چىشلە.

يىللار بويى ئىشلەيمىز،
سوقا بىلەن تۇگمەنگە.
بىرئاز ئارام ئالساق بىز،
ئۇرىدۇ چېرىك بەڭگى.②

كېچىلەردە يول يۇردۇق،
قار ـ يامغۇر شۇرغاندا.
ئانام كۆرۈپ يىغلايدۇ،
پۇتلىرىم قاپارغاندا.

تۇگمەن تېشى كۆتۈرۈپ،
هاردۇق يەتسە چوڭ سايدا.③
هامان ئۇرغىنى ئۇرغان،
پۇت ـ قولۇمغا بازغاندا.④

بۇرنۇم قانىدى دوستلار،
خار ياغاچ كۆتۈرگەنچە.
هەيدەپ ئۇرار گۇەندەي،⑤
قوۋۇرغام كۆكۈرگەنچە.

يىغلاپ يالۋۇرۇپ تۇرساق،
«ئۇششۇق ـ مۇتتەهەم» دەيدۇ.
رەهىم قىلار هېچكىم يوق،
بېگىم پارىنى يەيدۇ.

---

① داشۇجيا ـــ چوڭ خوجايىننىڭ خېنىمى.
② بەڭگى ـــ ئەپيۇنكەش چېرىك.
③ چوڭ ساي ـــ يېڭىسارنىڭ غەربىدىكى چوڭ ساي.
④ بازغاندا ـــ تۆمۈر كالتەك.
⑤ گۇەندەي ـــ نازارەت قىلغۇچى چېرىكلار، ئەمەلدارلار.

ئىشلە، بالىلار ئىشلە،
يىغلىغان بىكار ئىكەن.
ئانىسى تۇغۇپ قويسا،
تىتەي①گە چاكار ئىكەن.

ما تىتەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، قىمارۋازلىق، پاھىشۋازلىق، ئەپيۇنكەشلىك، پاراخور-لۇق، ئوغرىلىق قاتارلىق ناشايان ئىشلار ئەۋجىگە چىققانىدى. ئەينى يىللاردا بۇ ھەقتە مۇنداق قوشاقلار توقۇلغانىدى:

چېرىك يېتىلەپ يۈرگەن
بەش - ئالتىدىن ياڭگاڭزا.②
«نان» دېسە سۈرۈپ قوغلاپ،
ئۆلگۈچە ئۇرۇپ گاڭزا.③
سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلگەن،
جۇۋان باللا باڭگازا.④
شوپاڭدا ئىچىپ ياتقان،
كوبروسى بىلەن لاڭگازا.⑤
ھەر كۈندە چېكەر ئەپيۇن،
خوتۇنى بىلەن بەش باڭزا.⑥

① تىتەي — ما تىتەي.
② ياڭگاڭزا — خوتۇن.
③ گاڭزا — جازا قورالى.
④ باڭگازا — كېلىشكەن.
⑤ لاڭگازا — ئىككىيلەن ھاراقنى تۇڭى بىلەن كۆتۈرۈپ ئىچىپ، يۆلىنىپ ئولتۇرۇش.
⑥ بەش باڭزا — چېكىشكە تەييارلانغان بەش پىلتە ئەپيۇن كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

28 ـ باب
غازى بەگ ھەققىدە قوشاق

غازى بەگ ـــ بىر تارىخىي شەخس. غازى بەگ ھەققىدىكى قوشاقلار ئونسۇ ناھىيىسىدە خېلى كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

غازى بەگ ـــ ئاقسۇلۇق بولۇپ، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان، دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ ئىسلامىيەت ئەقىدىلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن، كېيىنچە يۇرتقا بەگ بولۇپ، ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن يۇرت باشقۇرۇپ، خەلقتە پايدىلىق نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان، ناھەقچىلىككە نارازى بولۇپ، چىڭ خانىدانلىقى ئەمەلدارلىرىنىڭ زۇلۇم، سىياسەتلىرىنى ئاشكارىلاپ ۋە قامچىلاپ، يۇرت خەلقىنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن. نەتىجىدە، بەزى مۇتەئەسسىپ مۇللىلارنىڭ كۆرەلمەسلىكى بىلەن، «يامانلارغا يانتايىق بولدى» دېگەن بەتنام چاپلىنىپ، يامۇلغا قامالغان ۋە ئاخىرى زىندانda چېپىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

«غازى بەگ ھەققىدە قوشاق» ـــ ئەينى دەۋردىكى ئاقسۇ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى چۈشەنىشتە، ئەزگۈچى ۋە ئېزىلگۈچىلەرنىڭ سىنىپىي مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئىشىك ئالدى سۆگەتلىك،
غازىنىڭ شالدۇر ـ شۇلدۇر.
غازى بەگ ماڭار بولسا،
پۇتىدا جالدۇر ـ جۇلدۇر.

غازى بېگىم پالاندى،
شەن يامۇلغا[1] سولاندى.
غازى بەگنىڭ قارا ئېتى،
دۈشمەن قولىدا باغلاندى.

غازى بېگىم رەھمەتلىك،
ئىچكەن سۈيى شەربەتلىك.
ئارماندا ئۆلۈپ كەتتى،
غازى بەگ قىلىپ مەردلىك.

غازى بەگ ئۆزى موللا،
قويىندا كالامۇللا.
غازى بەگنى چاپتۇرغان،
قارايۇز ئىنايەت موللا.

① شەن يامۇل ـــ ناھىيە يامۇلى.

29 ـ باب
خاتۇڭلىك ھەققىدە قوشاق

خاتۇڭلىك ـــ ئەسلىي ئىسمى قادىر. ئۇ قۇمۇلدىن چىققان ئادەم بولۇپ، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھۆ‌كۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. خاتۇڭلىك قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىننىڭ ئەكسىيەتچى سىياسەتلىرىنى داۋاملىق ئىجرا قىلىپ، ئىلغار پىكىر‌لىك كىشىلەرگە تۇرلۈك تۆھمەتلەرنى چاپلاپ، ياڭ زېڭشىنغا چېقىپ، سىياسىي دەسمايىگە ئېرىشكەن. بۇ قوشاق ئەنە شۇ ۋاقىتلاردا ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، ياڭ زېڭشىننىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن تىل بىرىكىتۈرۈپ، رەزىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنلىكىنى روشەن سۈرەتلىگەن.

«خاتۇڭلىك ھەققىدە قوشاق» ـــ 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قۇمۇلدىن چىققان قادىر،
ياڭغا ياردى.
تىمىسقىلاپ كېچە ـ كۈندۈز،
ئىشىك ماردى.

ئۇ ئۇنداقچى، بۇ مۇنداقچى،
ياڭغا[1]توشۇپ گەپ.
ئۇزۇن ئۆتمەي «خاتۇڭلىك»،
ئالدى چوڭ مەنسەپ.

ۋۇجاڭدەي[2]نى ئېسىپ قويدى،
بەرمەي تاپانچى.
سوك ـ سوك ئىتتەك چېپىپ يۈردى،
بولدى چاپانچى.

تۆڭلىك[3] دېگەن چېرىكلەرنىڭ،
چوڭ بىر بېشىدەك.
«زىۋازى»[4]نى ئۇجۇقتۇرۇش،
ئۇنىڭ ئىشىدەك.

خاتۇڭلىڭنىڭ چېرىكلىرى،
ساپلا قىمارۋاز.

---

① ياڭ ـــ ياڭ زېڭشىن.

② ۋۇجاڭدەي ـــ قورال ـ ياراغ ئاسىدىغان كەمەر.

③ تۆڭلىك ـــ ئەسكەر بېشى.

④ زىۋازى ـــ «ئوغرى». ئەينى ۋاقىتلاردا ياڭ زېڭشىنغا قارشى تۇرغان ئىسيانكارلارنىڭ ھەممىسىگە «زىۋازى» دەپ تۆھمەت چاپلىناتتى، بۇ شۇ ئىشنى كۆرسىتىدۇ.

يەپ ـ ئىچىشى بەكمۇ يوغان،
توخۇ بىلەن غاز.

ياڭ دەيدىكەن خاتۇنلىرىنى،
«مېنىڭ قانىتىم.
ئۇ بولمىسا قولدىن كېتەر،
تەخت ـ ئامىتىم».

تەڭرى ـ ئاللا، ئۆزۈڭ ساقلا،
بالا ـ قازادىن.
بەتنىيەتلەر قۇتۇلمىسۇن،
ئەسلا جازادىن.

30 ـ باب
ئاققوزا مىراب بېگىم ھەققىدە قوشاق

«ئاققوزا مىراب بېگىم ھەققىدە قوشاق» ـــ ئىلى رايونىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. بۇ قو-شاقتا 2000 ھاشارچى ـ مەدىكارغا باش بولغان ئاققوزا مىراب بەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى بايان قىلىنغان.

ئاقتاملىق[1] تۇتۇپ بەردى،
مىنىشكە ئۇلاغىنى.
ھۇسەن[2] مەزىن كېسىپ بەردى،
ئۆستەڭگە قۇلاقىنى.

ئۆستەڭ چاپقان ھاشاردا،
سىدىقنىڭ[3] قاشارى بار.
ئاققوزا بېگىمنىڭكى،
ئىككى مىڭ ھاشارى بار.

كەچ كىردى كۈن ئولتۇردى،
بوغۇز، يەم ئېتى كەلدى.
ئاققوزانى تۇتتى ـــ دەپ،
يامۇلدىن خېتى كەلدى.

ئەتىياز – ياز بولغاندا،
ياش بالىلار خوك تاشى.
ئاققوزا بېگىمنىڭكى،
ئەللىكبېگى يولداشى.

---

① ئىلىدىكى جاي ئىسمى.
② ③ ئادەم ئىسىملىرى.

31 ـ باب
قاسم پالۋان ھەققىدە قوشاق

«قاسىم پالۋان ھەققىدە قوشاق» چىڭ خانىدانلىقى ئىلى سۇلتانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئىلىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق تارىخىي ۋەقە بىلەن باغلىنىشلىق.

ئەينى يىللاردا غۇلجا شەھىرىدە قاسىم دېگەن بىر ئاق كۆڭۈل، مەرد كىشى ياشىغان بولۇپ، ئۇ ھالال مېھنىتى ئارقىلىق پەرزەنتلىرىنى بېقىپ كەلگەن. ئۇ شۇ يىللاردا غۇلجىدا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، قەھرىمانلىق ـ باتۇرلۇق ئىش ـ ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. لېكىن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئۇنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىدىن قورقۇپ، ئۇنى يامۇلغا سولاپ، بەدىنىگە گۈڭگۈرت يېقىپ، ئازابلاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ دەۋرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ ئىجاد قىلىنغان.

ئىشكنى ئاچتى لوزۇڭ،
شەنگەن چىقتى جوزىغا.
يايىسى ياندا تۇرار،
ئوخشايدۇ جۇۋازىغا① .

قۇتراپ چاپتى يايىلار،
چىرايى ئوخشار يۇندىغا.
بىگۇناھ قاسىمكامنى،
تاشلىدى زەي گۇندىغا.

يايى تۇتقان تۇتقۇنىنىڭ،
تارتقىنى جەبىر ـ جاپا.
لېكىن، بېشىنى ئەگمىدى،
چوڭ پالۋان قاسىم تاغا.

باستى ئۇنى يايىلار،
چىقماس قىلىپ گاڭزىغا.
گۈڭگۈرت ياققان بەدەندىن،
ئوتنى ئالدى غاڭزىغا.

① جۇۋازى ـــ چوشقا كۆچۈكى مەنىسىدە.

ئۇنى ئاز دەپ سانجىپ زىخ،
ئىڭرىغان بىچارىغا.
ئۇلاشتى شۇ دەرد ـ جازا،
ئەتىكى كۈن تاڭلىغا.

قاسىم پالۋان بەدىنى،
كۆيۈك نانەك چېكىلدى.
چاچراپ چىققان قىزىل قان،
مويتۇڭزىغا چېچىلدى.

شۇ بىر ئۆلۈم ۋەجىدىن،
مۇشۇ قوشاق يارالدى.
ئىلىغا ــ كەك زېمىنغا،
قىساس ئوتى تارالدى.

32 ـ باب
توختاخۇن ھەققىدە قوشاق

توختاخۇن ـــ ئەينى يىللاردا قۇمۇلدا ياشىغان ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچان دېھقان بولۇپ، ياخشى ئىش ـ ئەمەللىرى ئارقىلىق خەلق ئاغزىدا ماختىلىپ كەلگەن. قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇت ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئۇ يوقىلاڭ گۇناھلار بىلەن ئەيىبلىنىپ، نومۇغا پالانغان. گۇندىپايلار ئۇنى قاتتىق سوئال ـ سوراق قىلىپ، ئۇرۇپ ـ دۇمبالاپ، باش ئەگدۈرەلمىگەندىن كېيىن، زىندانغا سولىتىۋەتكەن. كېيىنچە توختاخۇن ئامال ـ چارىلەرنى ئىشلىتىپ زىنداندىن قېچىپ چىققان بولسىمۇ، بىراق، ۋاڭنىڭ چاپارمەنلىرى ئۇنى قايتىدىن تۇتۇۋېلىپ، زىنداندا قىيناپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭ قورقماس ئىسيانكارلىق روھى قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، تىللاردا داستان بولغان.

بۇ قوشاقتا ئۆتمۈشتىكى زالىم ۋاڭلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن بىر باتۇرنىڭ قەيسەر روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

يالغۇز جىگدە ئۇستىگە،
سېغىزغان قونۇپ سايرىدى.
گاڭ خوجام كايىپ قېلىپ،
پېقىرنى نومۇغا پالىدى.

نومۇغا ئەمدى كېتەرمەن،
ھەۋىخان، توقاچ يېقىڭ.
ئۇچ بالام يېتىم قالدى،
خار قىلماي ئەزىز بېقىڭ.

قاراڭغۇ زىندان ئىچىدە،
ياتىمەن ئاھلار ئۇرۇپ.
قانغۇدەك سۇ ئىچمىدىم،
تەنلىرىم كەتتى قۇرۇپ.

قاچتىم ئەجەل زىنداندىن،
ماڭدىم چىغىر يول بويلاپ.
قوغلىدى جىسەكچىلەر،
سۇرەن سېلىپ، ۋارقىراپ.

يېتىۋالسام يۇرتۇمغا،
دىلدا نە ئارمان ئىدى؟
كۆرۈۋالسام بالامنى،
ماڭا كۆپ دەرمان ئىدى.

قومۇشلۇقتا تۇتۇلدۇم،
ئەمدى ھالىم نە بولۇر؟
يالماۋۇز پايلاقچىلار،
مېنى كالتەكلەپ ئۇرۇر…

نومدا مەن ئۆلۈپ كەتسەم،
كۆزۈمنى قۇزغۇنلار چوقۇر.
گاڭ خوجامنىڭ قىلمىشىغا،
پۈتۈن ئەل لەنەت ئوقۇر.

33 ـ باب
رو دارېن ھەققىدە قوشاق

رو دارېن (肉大人) ــ ئەسلىي ئىسمى روزى، ياڭ زېڭشىننىڭ كۈچادىكى ئامبالىلىرىنىڭ بىرى.
ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، يۈقىرى قاتلامدىكى يەرلىك بەگ،ئەمەلدار ۋە دىنىي مۇتە-ئەسسىپ كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانىدى. كۈچادا ھاكە-مىيەت بېشىدا تۇرغان روزىمۇ ياڭ زېڭشىننى ئارقا تىرەك قىلىپ، نۇرغۇن ھىيلە ـ مىكىر ۋە چارە ـ تەد-بىرلەرنى تۇزۇپ چىقىپ، كۈچا خەلقىنى قاقشاتقانىدى. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ دەۋردىكى كۈچانىڭ ئىجتىما-ئىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئەي رو دارېن، رو دارېن،①
ياڭ زېڭشىنغا «خاۋ» دارېن.②
كۈچالىقنى بابلاشتا،
چارىلىرى دو③ دارېن.

ياڭ زېڭشىننىڭ ئىشىكىنى،
ئالتە چېرىك باقىدۇ.
ئاقىللارنى رو دارېن،
ياڭ زېڭشىنغا چاقىدۇ.

ئېڭىكىدە بىر تۇتام،
رو دارېننىڭ ساقىلى.
خۇدا بىزنى يارىتقانمۇ؟
رو دارېننى باققىلى.

كەچتە ماڭسا رو دارېن،
ئەتراپىدا يايىسى.
قان تامىدۇ قىلىچتىن،
ئەگەر چۈشسە سايىسى.

ھەر تامانغا قۇرۇلغان،
رو دارېننىڭ تۇزىقى.
كۆكتات بىلەن زاغرا بولدى،
پۇقرالارنىڭ ئوزۇقى.

① رو دارېن ــ روزى ئامبال.
② خاۋ ــ ياخشى.
③ دو ــ كۆپ، نۇرغۇن.

ئۇرۇمچىدە سېپىل كۆپ،
ئەتراپىدا خەندەك بار.
رو دارېننىڭ ئارقىسىدا،
چېپىپ يۈرگەن تەنتەك بار.

ئەلگە زۇلۇم سالىدۇ،
ئوغرى بىلەن قىمارۋاز.
ياڭدىن① ئىنئام ئالىدۇ،
بولۇپ تېخى چەۋەندداز.

رو دارېن ــ دانىخورەك،
بۆشۈكىدە بۆلەنگەن.
كاززاپلىقنى، شۇملۇقنى،
ياڭ زېڭشىندىن ئۆگەنگەن.

① ياڭ ــ ياڭ زېڭشىننى كۆرسىتىدۇ.

34 ـ باب
ماموت ئاخون هەققده قوشاق

«ماموت ئاخون هەققده قوشاق» ـــ ئىلىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. چىڭ خانىدانلىقى هۆكۈم سۈرگەن دەۋرده ئىلىدا ماموت ئاخون دېگەن بىر كىشى يۈرت سورىغان. ئاقئوردىغا چۈشكەن ئامـ ـبال ـ لويىلار ئۇنىڭ بىلەن داۋاملىق ئالاقه قىلغان. لېكىن، ماموت ئاخون ئاق كۆڭۈل، ئادالەتنى ياقلايـ ـدىغان، هەققانىيەتچى ئادەم بولغانلىقتىن، چىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆزىگه سىغمىغان، ئۇنى ئىلىدىن هەيـ ـدەۋېتىش كويىدا بولغان. يامان ئادەملەر ماموت ئاخوننى دائىم چىڭ ئەمەلدارلىرىغا چېقىپ، ئۇنى تۆڭـ ـگانلار بىلەن قارشى قىلىپ قويغان. چىڭ ئەمەلدارلىرى ئاخىرى ماموت ئاخوننغا يوق گۇناھلارنى ئارتىپ، ئۇنى ئىلىدىن تۇرپانغا سۈرگۈن قىلغان. بۇ قوشاق ئەنه شۇ تارىخىي ۋەقەلەرگه ئاساسەن توقۇلۇپ، خەلـق ئارىسىدا تارقالغان.

ماموت ئاخوننى پالىدى،
يىراق تۇرپان شەهىرىگه.
ماموت ئاخون قاچان كېلەر،
ئۆزى ئۆسكەن شەهىرىگه؟

دەرۋازىغا قۇلۇپ سېلىپ،
قاچالمىغان ماموت ئاخون.
ياخشى ئېتى بار تۇرۇپ،
چاپالمىغان ماموت ئاخون.

ماموت ئاخون هويلىسىغا،
ئۆتكەن ـ كەچكەن قارايدۇ.
يىغلىماقلار ياش بالىلار،
ئۆلتۈرمەيدۇ، پالايدۇ.

ئىمام ئاخون پەرىشته،
كىمخاب تونىنى كىيىشته.
يىغلىماقلار ئىلىلىق،
ماموت ئاخون بېهىشته.

ئاتاڭ يوقمۇ ماموت ئاخون؟
ئاناڭ يوقمۇ ماموت ئاخون؟

نەچچە ئون يىل شە (ھەر) سوراپ،
ئەقلىڭ يوقمۇ مامۇت ئاخۇن؟

بېغىڭغا كىرىپ باقسام،
ئانار بىلەن ئەينۈلا.
ئاقئوردىڭغا چۈشۈپتۇ،
ئامبال بىلەن دالويا.①

مامۇت ئاخۇن ئۆزى ئوبدان،
لېكىن، دۈشمەن تۈگىگانغا.
مانجۇلار يامان زالىم،
پالاپ بەردى تۈرپانغا.

① دالويا — چوڭ ئامبال، بەگ مەنىسىدە.

35 ـ باب
خو دىڭباڭ ھەققىدە قوشاق

خودىڭباڭ ـــ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەتنۇر، خو دىڭباڭ ئۇنىڭ لەقىمى بولۇپ، «ياخشى كالتەك» مەنىسىدە. مۇھەممەتنۇرنىڭ ئەسلىي يۇرتى خوتەندىن بولۇپ، كېيىنچە ئۇرۇمچىگە چىقىپ ئولتۇراقلاشقان. ياڭ زېڭشىن، شېڭ شىسەي، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئۇ ساقچى ئەمەلدارى بولۇپ، ئەكسىيەتچىلەر ئۈچۈن كەتمەن چاپىپ، ئۇلارنىڭ دېگىنىنى قىلىپ بەرگەن. ئاۋام خەلقنى قاقشاتىپ، مال ـ بايلىققا، ئەمەل ـ مەنسەپكە ئېرىشىپ، ئۇلارنىڭ غالچىسىغا ئايلانغان. ئۇ شۇ مەزگىلدە يەنە نۇرغۇن ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار ۋە ياخشى ئادەملەرگە زىيانكەشلىك قىلىپ، قولى خەلقنىڭ قېنىنى بىلەن بوياغان. ئۇ ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلغان. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئىمىن نىياز[1] ئىزىدىن
چىقتى بىر تۈلكە.
ئىچىدە جىن قاترايدۇ،
يۈزىدە كۈلكە.

يۇرتى ئۇنىڭ خوتەندۇر،
ئېتى مەمەتنۇر.
«خو دىڭباڭ» دەپ ئاتىدى ياڭ،
نامى بولدى زور.

ئۇچراپ قالسا ئالدىغا،
ھەتتا يوغان پىل.
ھىيلە بىلەن بۇرنىغا،
ئۆتكۈزىدۇ قىل.

قىلتاق قۇرۇپ تۇتالايدۇ،
سەپمەي تۇرۇپ دان.
قان چىقارماي ھىيلە بىلەن،
ئالالايدۇ جان.

---

① ئىمىن نىياز ـــ ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە «خەن دالويى، نەن فۇشۇ» مەنسەپلىرى بىلەن نام ـ ئاتاقنا ئېرىشكەن ھىيلىگەر كىشى.

ياڭ جاڭجۇن① — دەپ زىكىر سېلىپ،
قىلىدۇ ھۇ - ھۇ.
بۆكىنى دېسە باشنى ئېلىپ،
كېلەلەيدۇ ئۇ.

ياڭ ئۆلگەندە كۆز ياش تۆكۈپ،
ئاچمىدى ھازا.
بۇ ئىشىدىن جىن شۇرىنمۇ،
بولۇپتۇ رازى.

ئاز بولسىمۇ جىن شۇرىنغا،
بولدى ئۇ ئۇلپەت.
پۇقرالارنىڭ باشلىرىغا،
سېلىپ مىڭ كۈلپەت.

كېچە - كۈندۈز تىمىسقىلاپ،
ئىشىك ماربدى.
بىر توختىنى تۇتقىن دېسە،
مىڭنى قامىدى.

كېچىلىرى كوچا - كويدا،
ئىتلار قاۋايدۇ.
خو دېگىباڭنىڭ غالچىلىرى،
ئىشىك مارايدۇ.

① ياڭ جاڭجۇن — ياڭ زېڭشىننى دېمەكچى.

36 ـ باب
شاكىپەك ھەققىدە قوشاق

شاكىپەك ـــ ئەسلى ئۇچتۇرپانلىق بىر كەمبەغەل دېھقان. ئەينى يىللاردا چاك خانىدانلىقىنىڭ ئۇچ-تۇرپاندا تۇرۇشلۇق ئامبىلى سۇچاك يەرلىك بەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، ئۇچتۇرپان خەلقىنى دەھ-شەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانىدى. شاكىپەك ئەنە شۇ ئېزىلگەن سانسىزلىغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئا-رىسىدىكى بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، سۇ دارىنغا ئەرز قىلغان بولسىمۇ، ئەرزى ئاقماي، ئەكسىچە قا-تىق دۇمبالانغان. بۇ قوشاقتا شاكىپەكنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىسى بايان قىلىنغان.

شاكىپەكنىڭ سۇدارىنغا ئەرزى بار،
سۇدارىنغا ئۇچ مىڭ تەڭگە قەرزى بار.

بەگ ـ خوجاملار شاكىپەكنى خارلىدى،
كۇنۇم ـ كۇنۇم «سىلىق بەر !» دەپ زورلىدى.

شال تېرىغان شاكىپەك دۇمبا يېدى،
ئوڭدا ياتقان بەگ ـ خوجاملار پولۇ يېدى.

37 ـ باب
سوپى چەندازا ھەققىدە قوشاق

سوپاخۇن — ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ساي مەھەللىسىدە 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئۆتكەن خەلق ـ چەرۋەر ئادەم. ئۇ ئۇرۇمچىدە سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىقتىسادىي ئورنى خېلى كۆتۈرۈلگەچكە، خەلق ئارىسىدا «سوپى چەندازا» (پۇلى جىق سوپاخۇن) دەپ نام چىقارغان. جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇرۇمچىگە تىرىكچىلىك ئۈچۈن چىققان يېتىم ـ يېسىر، مۇساپىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، ئۇلارنىڭ دەردىنى تۆكىدىغان «ئاتا»سىغا ئايلىنىپ قالغان. ئۇ ئۆمۈر بويى يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ گېپىنى قىلىپ، زالىملارنىڭ كۆزىگە يامان كۆرۈنۈپ قېلىپ، سەرسان بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

ساي مەلىنىڭ كوچىسى،
غىچلا تېرەكلىك.
ساي مەلىدە سوپاخۇن،
ئۆستى يۇرەكلىك.

يېتىمچىنىڭ ئاتىسى،
سوپى چەندازا.
مۇساپىرغا پاناھ بولۇپ،
بوپتۇ زىۋازا.①

سوپاخۇننىڭ ئۆيلىرى،
ساينىڭ بېشىدا.
يېتىم ـ يېسىر، دەردمەنلەر،
ئۇنىڭ قېشىدا.

سوپاخۇننى «ئاتا» دەر،
مۇساپىر باللا.
سوپاخۇنغا جامائەتمۇ،
دەيدۇ ھەشقاللا.

سوپاخۇننىڭ ئۆيىدە،
يوغان ئېتى بار.
سوپاخۇننىڭ ھەر ئىشقا،
پەمى ـ دېتى بار.

① شېڭ شىسەي ئەكسىيەتچىلىرى سوپاخۇنغا «ئوغرى» دەپ تۆھمەت چاپلىغانىدى.

سوپاخۇننىڭ خوتۇنى،
سۆكسۆك قالايدۇ.
سوپاخۇننىڭ ئىشىكىنى،
ئىتلار مارايدۇ.

ئىت قاۋسا كارى چاغلىق،
توختىماس كارۋان.
ھەممىدىن بەك ماڑغان ئىت،
بولاركەن يامان.

*　　*　　*

دەردمەنلەرگە كۈنۈ – تۈن،
پەرۋان بولغان سوپاخۇن.
يېتىمچىنىڭ دەردىگە،
دەرمان بولغان سوپاخۇن.

شېكىڭ دۇبەنىنىڭ قەستىدىن،
سەرسان بولغان سوپاخۇن.
مۇرادىغا يېتەلمەي،
ۋەيران بولغان سوپاخۇن.

ئۆستەڭ چاپسا ياش بالىلار،
گۈلخان بولغان سوپاخۇن.
قىيان كەلسە دەريادا،
تۇغان بولغان سوپاخۇن.

نەشتەر بولۇپ زالىمغا،
پالۋان بولغان سوپاخۇن.
دەردمەنلەرنىڭ دەردىگە،
قۇربان بولغان سوپاخۇن.

38 ـ باب
مەريەمخان ھەققىدە قوشاق

مەريەمخان ـــ ئەسلىدە قۇمۇللۇق ئايال بولۇپ، بوي ـ تۇرقى كېلىشكەن، ئەدەپ ـ ھايالىق، ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن. قۇمۇل ۋاڭلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، ئوردىدىكى بىر ۋاڭ مەريەمخاننى توقاللىققا ئېلىشقا مەجبۇر قىلغاندا، مەريەمخان بۇنى رەت قىلىپ نارازلىقىنى بىلدۈرگەن. ۋاڭ مەريەمـ خاننىڭ ئىرادىسىنى بويسۇندۇرالمىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا تۆھمەت چاپلاپ نومۇغا پالىتىپ زىندانغا قامـ ـغان. ئۇ زىندانداۋ ياتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قۇربان ھېيت كېلىپ قاپتۇ. شۇ جايدىكى بىر ئادەم «بۇ مۇسا ـ پىرمۇ قۇربانلىق گۆش يېسۇن» دەپ، پىشۇرۇلغان ئىككى تال كالا قوۋۇرغىسىنى يوشۇرۇنچە مەريەمخانغا يەتكۈزۈپ بېرىپتۇ. گۇندىپايلار بۇ ئىشتىن خەۋەرسىز قاپتۇ. گۆشنى يەپ ماغدۇرغا كەلگەن مەريەمخان ئۆزى يېگەن كالا گۆشىنىڭ قوۋۇرغىسىنى زىندان تېمىغا تىيەك قىلىپ قويۇپ، زىنداندىن قېچىپ كېـ ـتىپتۇ. بىراق، گۇندىپايلار بۇ ئىشنى بىلىپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئۇنى تۇتۇپ ئوردىغا ئەكەپتۇ ۋە ئاخىرىدا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ ۋەقەلىكىگە ئاساسەن ئىجاد قىـ ـلىنغان بولۇپ، ئاراتۇرۇك خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان.

«مەريەمخان ھەققىدە قوشاق» ـــ ئېزىلگەن خەلقنىڭ مەريەمخانىنىڭ باتۇرلۇق ئىش ئىزلىرىنى مەد ـ ھىيىلەپ، ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە چوڭقۇر قايغۇرغانلىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن.

زىندان تېمى ئېگىز تام،
ئۇنىڭ ئىچى گۆرىستان.
ئەرەنلىككە بەل باغلاپ،
شېھىت ئۆلگەن مەريەمخان.

مۇساپىرنى يېسۇن دەپ،
ئىككى قوۋۇرغا تاشلانغان.
مەريەمخان تامنى تېشىپ،
قېچىش ئۇچۇن يول ئاچقان.

زىندان تېمى ئېگىز تام،
مەريەم خېنىم قامالغان.
سوئال ـ سوراق دەردىدىن،
كېچە ـ كۈندۈز قىينالغان.

گۇندىپاي تۈيۈپ قېلىپ،
ئىزىنى بويلاپ قوغلاشقان.

مەريەمخاننى تۇتقاندا،
مايماق تۆگىگە ئارتقان.

مەريەمخاننى ئەپ چىققاندا،
تۆت تەرەپنى توردى.
بېشىنى ئالۋۇر چاغدا،
«قىبلە قايسى؟» دەپ سوردى.

كەچ بولدى، زاۋال بولدى،
مەريەمخانغا ئۇۋال بولدى.
مەريەمخانىڭ باشلىرى،
نامازشامدا جۇدا بولدى.

نومۇسۇڭ يولى ئۇزۇن ساي،
يوللىرىدا توغراق بار.
مەريەمخاننى ئۆلتۈرگەنگە،
ئاخىرەتتە سوراق بار.

39 ـ باب
شېرىپ بوجاڭ ھەققىدە قوشاق

شېرىپ بوجاڭ ــ خوتەننىڭ چىرا ناھىيىسىدە ئۆتكەن بىر خەلقپەرۋەر ئادەم.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىرا ناھىيىسىنىڭ ئون فۇلۇ دېگەن يېرىدە نۇرى ئىسىملىك ئوقۇمۇشلۇق بىر زات يۇرتقا بەگ بولۇپ، پېقىر ـ پۇقرا، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، يۇرتنى ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن سوراپ، خەلقنىڭ ئىشەنچ ـ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. لېكىن، شۇ يۇرتتىكى سەيداجى، غېرىب چىكاش قاتارلىق بىر قىسىم يامان نىيەتلىك كىشىلەر نۇرى بەگدىن ھوقۇق تارتىۋېلىش قەستىدە، ئۇنىڭ ئارقا ـ سىدىن پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ، سۇيىقەست پىلانلاپ، پۇرسەت كۈتۈپ تۇرىدىكەن. دەل شۇ چاغدا 1946 ـ يىلى، چىرا يامۇلى نۇرى بەگنىڭ شېرىپ ئىسىملىك ئوغلىنى مۇئاۋىن بەگلىك ئەمىلىگە تەينىلەپ، يارلىق چۈشۈرىدۇ. شېرىپ بوجاڭ چىرادىكى مەكتەپ، مەدرىسلەردە بىرنەچچە يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان، دادا ـ سىغا ئوخشاش ئادالەتنى ياقلاپ، كەمبەغەل، يېتىم ـ يېسىرلارغا ھېسداشلىق قىلىدىغان، ئاجىز پۇقرالار ـ نىڭ دەردىگە يېتىدىغان ئادەم بولغاچقا، يۇرتقا كەلگەن باج، ئالۋان ـ سېلىقلارنى بايلارنى تاپشۇرۇشقا مەج ـ بۇرلاپ، كەمبەغەللەرنى ئاسراپ قالىدۇ. چىرا يامۇلى ئون فۇلۇدىن چەرچەندىكى ھاشارغا پەرمان چۈشۈر ـ گەندە، شېرىپبەگ تورپاق، تۆگىلەرنى ئون فۇلۇدىكى بايلار چىقىرىشنى، كەمبەغەللەرگە سېلىق سالماس ـ لىقنى بەلگىلەپ، خاتا پەرمان، سىياسەتلەرنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. بۇ ئىشقا چىدالمىغان سەيداجى قاتار ـ لىقلار شېرىپ بوجاڭغا ئۆچمەنلىك بىلەن قاراپ، ئۇنى مەخپىي ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن يۇرتقا ئېلان قىلىشنى پىلانلايدۇ ۋە ئەڭ ئاخىرى تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، شېرىپ بوجاڭنى رەھىمسىزلەرچە ئۇرۇپ، دەسسەپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كۆرگەن خەلق ئۇنىڭ مۇسىبىتىگە قاتنىشىپ، كېيىنچە نۇرغۇن قوشاقلارنى توقۇپ چىقىدۇ.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شېرىپ بوجاڭ ھەققىدە يەنە داستانلارمۇ يېزىلغانلىقى مەلۇم. بۇ قوشاقلار چىرا ناھىيىسىدە خېلى ئومۇملاشقان بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ دۇتار، راۋابلىرى ئارقىلىق ئېيتىلىپ ئەل ئىچىگە تارقالغان.

شېرىپ بوجاڭ فۇلۇدا،①
يىگىتلەرنىڭ گۈلىكەن.
ھايات چاغدا ھەمىشە،
غېرىبلارنى يۆلىگەن.

سېرىق سۆگەت سايىسىدا،
تېخى ئادەم ياتمىدى.
ئون فۇلۇدا شېرىپ بوجاڭ،
مۇرادىغا يەتمىدى.

① ئون فۇلۇ ــ چىرا ناھىيىسىدىكى بىر يۇرت ئىسمى ھەمدە تارىخىي ئاتالغۇ مەنىسىدە.

چارلۇق① تاغدىن قوي بېسىپ،
پۇماس② تاغقا يۆلەرمۇ؟
فۇلۇلۇقنى دېمىسە،
شېرىپ بوجاق ئۆلەرمۇ؟

ئۆگزىدە «بوق ـ بوق» قىلار،
شېرىپ بوجاقنىڭ دەمدىرى.
ئوغلىنى زىكىر قىلار،
نۇرى بېگىم پەدىرى.

باش يارنىڭ توپاسىدا،
ئارپا بىلەن ئاق يازغا.
شېرىپ بوجاق ئۆلۈپ كەتسە،
تۆلەم قالمدۇ نىيازغا.③

شېرىپ بوجاق ئۆي سالغان،
ئۈچ تېمىغا گۈل سالغان.
بىر تېمى قالغان چاغدا،
ئاخىرەتكە يول ئالغان.

ئەل يىغلىسا تەڭ يىغلاپ،
ئەل كۈلگەندە تەڭ كۈلگەن.
ئاشۇ ئەل قاياشىنىڭ
ئۆلۈشىنى كىم بىلگەن؟

شېرىپ بوجاق ياش ئەردى،
ئون فۇلۇغا باش ئەردى.
مۇتتەھەملەرگە قەھرى زىخ،
ياۋاشقا ياۋاش ئەردى.

سىنچاي چىنىدە مۇز بارمۇ؟
ھېجىر چىنىدە تۇز بارمۇ؟
يەتتە تاغنىڭ ئىچىدە،
شېرىپچاندەك ئۆز بارمۇ؟

شېرىپ بوجاق يۇمدى كۆز،
قىلالمىدى ئېغىز سۆز.
قالدى قايغۇ ـ ھەسرەتتە،
تاغۇ دەريا، دالا ـ تۇز.

ئاقتاشتىكى④ بۇغدايلىقتا،
ئۇنۇپ قاپتۇ بۇدۇشقاق.

---

① ② جاي ئىسملىرى.
③ نىياز ـــ ئادەم ئىسمى.
④ ئاقتاش ـــ چىرادىكى جاي ئىسمى.

شەرىپ بوجاڭغا قەست قىلغان،
قارا نىيەت ئۇرۇشقاق.

ئۇ كۆلۈڭدا قوقاس بار،
بۇ كۆلۈڭدا كۆممە بار.
شەرىپ بوجاڭ كۆرگەن كۈن،
يۈرتتا يەنە كىمگە بار؟

فۇلۇ ــ پۇماس يولىدا،
شەرىپ بوجاڭ ئىزى قالدى.
يىغلىماڭلار جەنىم بالىلار،
ئۇنىڭ سۆيگەن قىزى قالدى.

فۇلۇ ــ پۇماس ئاراسى،
بولدى ئىش گۇۋاھچىسى.
شەرىپ بوجاڭنى ئۆلتۈرگەن،
سەيداجىنىڭ غالچىسى.

بالدۇر تاياق سالغىنى،
غەرىب چىكاش دېگەن غالچا.
خۇدا بەرگەي جاجاڭنى،
كۆزۈڭگە پاتار سالجا.

تەلپىكىم سەككىز تالا،
تۆتى ئالا، تۆتى قارا.
شەرىپ بوجاڭغا زامىندۇر،
فۇلۇدىكى نىياز قارا.

دۇردۇن كەسكەن مىس قاچى (قايچا)،
تاۋار كەسكەن مىس قاچى.
قاتىللارغا باش بولغان،
فۇلۇدىكى سەيداجى.

سەيداجىدۇر نائەھلى،
ئەسلى ئادەم ئەمەستى.
شەرىپ بوجاڭنى ئۆلتۈرۈپ،
بەگ بولۇش ئىدى قەستى.

ئۇ جىلغىنىڭ مۇندەكى،
بۇ جىلغىنىڭ مۇندەكى.
ئۆزىگە يېنىپ تەگدى،
سەيداجىنىڭ چەندىكى.

چىرادىن چىققان ما يۈزى،[1]
بۇ ۋەقەنى يەللىدى.

① مايۈزى ــ ئادەم ئىسمى.

كىملىكىنى قاتىلىنىڭ
پاكىتتا دەلىللىدى.

يامۇلدىن ئىككى چېرىك،
يېڭى يارلىق ئەپچىقتى.
غېرىب چىكاشنىڭ قولىغا،
تۆمۈر كويزا سېپ چىقتى.

غېرىب چىكاش، سەيداجىنى،
نىيازغازى① يالاپ ماڭدى.
چېتىپ بىرىنى بىرىگە،
چەمبەرچاس باغلاپ ماڭدى.

ئۆي ئالدىدا سالاسۇن،
بەگلەر چىقىپ قاراسۇن.
شېرىپ بوجاڭنى ئۆلتۈرگەنلەر
چىرا يامۇلغا سولانسۇن.

ئەي غالچىلار، غالچىلار،
خۇدا بەرسۇن جاجاڭنى.
ئىتمۇ سىيىپ سۇغارماس،
ئۆلگەن چاغدا خاداڭنى.②

سۇكە ئۈستىگە كات قويدى،
هاجەتمەنلەر ياتسۇن، دەپ.
ئۈرۈمچىدىن خەت كەلدى،
غېرىب چىكاشنى ئاتسۇن، دەپ.

چىرا يامۇل داۋزىسى،
گاھ ئېچىلۇر، يېپىلۇر.
شېرىپ بوجاڭدەك مەرد يىگىت،
قايسى يۈرتتىن تېپىلۇر؟③

① شېرىپ بوجاڭنى قەستلەپ ئۆلتۈرگەن قاتىللار.
② مەيىت – جىنازا مەنىسىدە.
③ بۇ قوشاقلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى مەتقۇربان ئىسمائىل، مەتسىدىق قۇربانىنىياز، ئابدۇقادىر توقسۇن، مەتقاسىم ئابدۇراخمان قاتارلىقلار توپلاپ رەتلىگەن.

40 ـ باب
ئابدۇرېھىم دورغا ھەققىدە قوشاق

ئابدۇرېھىم دورغا ــ ئەينى يىللاردىكى قۇمۇلنىڭ قوراي تاغ رايونى ئېدىر يېزىسىنىڭ دورغىسى. قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ ئوت ئۇچقۇنلىرى لاۋۇلداپ يېنىپ، سان ـ ساناقسىز كىشىلەر بۇ ئىنقىلابـ قا قاتنىشىپ، ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنى تىترەتكەن چاغدا، ئابدۇرېھىم دورغا خەلق تەرەپتە تۇرماي، خەلقـ قە يۈز كېلەلمەيدىغان بەزى ئىشلارنى قىلىپ قويۇپ، خەلقنىڭ نەپرىتىگە قالغان. ئەينى مەزگىللەردە ئارا ـ تۇرۇك ناھىيىسىدىكى تاغ خەلقى ئارىسىدا ئابدۇرېھىم دورغىنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى مەسخىرە قىـ لىپ نۇرغۇن قوشاقلار ئىجاد قىلىنغان.

ئابدۇرېھىم دورغا بىلىشەڭكى،①
ساقال ـ بۇرۇتى كېلىشەڭكى.②
ئۈچ مىڭ سەر كۈمۈش بەرسە،
دۈشمەن سايان ئىگىشەڭگى.③

ئابدۇرېھىم دورغا پىتىنخور،
ھەممە ئىشنى بۇلغايدۇ.
دۈشمەنلەرگە تىل بېرىپ،
كېچە ـ كۈندۈز ياتمايدۇ.

دۈشمەن سايان ئېگىشىپ،
نە مەقسەتكە يەتكەنسەن؟
ئون ئىككى تاغ چوڭلىرىنىڭ،
سەدىقىسى بولۇپ كەتكەنسەن.

دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
خۇدا قىلدى ئەل ئامان.
ئابدۇرېھىم دورغىنىڭ،
قورسىقىدا بەش جىڭ سامان.

ئابدۇرېھىم دورغا مۇناپىق،
نە مۇرادقا يېتەرسەن؟
ئاغزىڭغا مەرەز④ چىقىپ،
سەپەر ئايدا ئۆلەرسەن !

① بىلىسىلەر.
② كېلىشكەن.
③ دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن مەنىسىدە.
④ مەرەز ــ ئاغزىغا چىقىدىغان بىرخىل يارا.

41 ـ باب
ھدايەتبەگ ھەققدە قوشاق

ھدايەتبەگ ـــ كەلپىن ناھىيسىدىن بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن. ھدايەتبەگ سودىگەر بولۇپ، سودا ئىشلىرىدا ئادىل، دىيانەتلىك ئىدى. ئۇ ئەينى يىللاردا كەلپىندىكى كەمبەغەل ـ نامراتلارنىڭ بىر يىللىق باج سوممىسىنى مۇستەقىل ئۈستىگە ئېلىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى يەڭگىللەتكەن. يەنە خەلقە تۈرمۇش بۈيۇملىرىنى تارقىتىپ بېرىپ، ئاۋام خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن.

ھدايەتبەگ توغرىسىدىكى قوشاقلار بۈگۈنكى كۈنگىچە كەلپىندىكى خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ھدايەتبەگنىڭ تۆگىسى
پارچە تاغدا[1] يايلايدۇ.
ھدايەتبەگ ئۆلۈپ كەتسە،
يۈرەك قانداق پايلايدۇ؟

ھدايەتبەگ ياش ئىدى،
يۈرت ئىشىدا باش ئىدى.
قازى ھاجىم ئەنسىرەپ
ئىككى كۆزى ياش ئىدى.

ھدايەتبەگ تەڭگىنى،
قىزىل تۇلۇمدا جىڭلايدۇ.
ئەتىۋار قىزى ھەپىزخان،
ۋاي ئاتام ! دەپ يىغلايدۇ.

ھدايەتبەگ ئۆلۈپ كەتتى،
نوچىلىق ياراشقاندا.
يۈرت ئىچىگە ئوت سېلىپ،
ھەممە قالدى ئارماندا.

سەۋر قىلىڭ بەختىخان،
سەۋر قىلىڭ توختىخان.
بالىلار يېتىم قالدى،
ئوبدان بېقىڭ زۇمىخان.

---

① كەلپىندىكى تاغ ئىسمى.

42 ـ باب
چىنارخان ھەققىدە قوشاق

«چىنارخان ھەققىدە قوشاق» ـــ قۇمۇلنىڭ ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدە تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

چىنارخان ـــ قۇمۇل ژاڭلىرى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە قۇمۇلنىڭ تاغلىق رايونىدىكى بىر كەمـ بەغەل ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قولى قىسقا بولغاچقا، كۈن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇنى ئوردىغا چاكارلىققا بەرگەنىكەن. چىنارخان ئوردىغا كەلگەندىن كېيىن، قۇمۇل ژاڭلىرىنىڭ خان ئاغىچىلىرى ئۇنى قۇللارغا ئوخشاش ئىشلىتىپ، تىللاپ ۋە ئۇرۇپ، ئىنسانىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلغان. دەرد ـ ئەلەمدىن ياش تۇرۇپلا ئۇنىڭ قاپقارا چاچلىرى ئاقىرىپ كەتكەن. ئۇ ئۆمۈر بويى ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ھايات كەچۈرۈپ دۇنيادىن ئۆتكەن. «چىنارخان ھەققىدە قوشاق» ـــ قۇمۇل ژاڭلىرىنىڭ ئەنە شۇ زالىملىقىنى چوڭقۇر پاش قىلغان، ياش ئەۋلادلارغا بەختىيار زامانىنىڭ قەدرىگە يېتىش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا بەلـ گىلىك قىممەتكە ئىگە.

قانلىق دەھشەت ئوردىدا،
كۆز يېشىم دەريا بولدى.
قارا ساچىم ئاقىرىپ،
چىرايىم كەھرىۋا بولدى.

ئاتا ـ ئانام بىچارە،
ساتقانىكەن قۇللۇققا.
ئەلەم چېكىپ ئوردىدا،
كېتەلمىدىم قورۇققا.

سېتىۋېلىپ ئوردىغا،
«چىنارخان» دەپ ئات قويدى.
ئۇرۇپ، تىللاپ ھەم خارلاپ،
يۈز ـ كۆزۈمگە پۈت قويدى.

بىر كۈنىسى خان ئاغىچا،
«سۇ ئەكەل!» دەپ بۇيرۇدى.
ئىلمان سۇنى ئىسسىق دەپ،
يۈزۈمگە چېچىپ قوردى.

قۇمۇل ۋاڭنىڭ زۇلمىدا،
ماكان قىلدىم زىنداننى.
قانلار يۇتتۇم زىندانىدا،
قىيناپ ئۇرغاچ بۇ جاننى.

زالىم ئاغچا ئاستۇرۇپ،
تىتىۋەتتى تېنىمنى.
ئازاب بىلەن ئۆتكۈزدۇم،
ھەربىر سائەت، كۈنۈمنى.

ئاڭلاڭلار خالايىقلار،
مەن چىنارخان زارىنى !
كىمگە ئېيتاي دەردىمنى؟
كىملەر ئاڭلار دادىمنى ! ؟

43 ـ باب
توختىبەگ ھەققىدە قوشاق

«توختىبەگ ھەققىدە قوشاق» ـــ قاغىلىق ناھىيىسىدە كەڭرى تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. توختىبەگ ـــ قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ چوپان يېزىسىدىكى بىر زالىم بەگ. ئۇ 1947 ـ يىللىرى ئۆزى قاغىلىق ناھىيىسىگە، ئوغلى چوپانغا بەگ بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن، پومېشچىك ـ زومىگەرلەرگە زەربە بېرىش مەزگىلىدە، قانۇنسىز جازاغا تارتىلىپ باستۇرۇلغان. بۇ قوشاقتا چوپان خەلقنىڭ ئۆتمۈش كونا جەمئىيىتىدە تارتقان دەرد ـ ئەلەملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، زالىملارنىڭ ھامان بىر كۈنى جازاسىنى يەيدىغان ئاقىۋىتى كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

كاتەكتىن تۇخۇم ئېلىپ،
كۆمۈپ قويدۇق ئوچاققا.
توختىبەگنىڭ زۇلمىنى،
قېتىۋالدۇق قوشاققا.

قېرىسا كالتە بولۇر،
ئاق قۇشقاچنىڭ تۇمشۇقى.
توختىبەگكە باب كېلۇر،
ئۇزخان تازنىڭ قوشىقى.

بېغىمدىكى شاپتۇلنىڭ،
ئۆزى يوغان، شېخى پەس.
توختىبەگنىڭ زۇلمىدىن،
جان ساقلىماق بولدى تەس.

چۆللەردە تولا مېڭىپ،
تاپىنىمغا تاش پاتتى.
توختىبەگنىڭ دەردىدىن،
خاپىلىقتا باش قاتتى.

تاغدىن ئۇچۇپ ئۆلۈپتۇ،
باي خوجامنىڭ كالىسى.
توختىبەگكە ئىشلەيدۇ،
كەمبەغەلنىڭ بالىسى.

بىلەلمىدۇق زادىلا،
بۇ جاھانىڭ سىرىنى.
تارتىۋالدى توختىبەگ،
كەمبەغەلنىڭ يېرىنى.

قار ياغىدۇ ھەر كۈنى،
ئازغانسال① دېگەن جايدا؟
توختىبەگنىڭ زۇلمىدىن،
كەمبەغەلگە كۈن قايدا؟

كىمگە يېغلاپ كىمگە دەي،
دەرد ـ ئەلەملىك ھالىمنى.
چوپان خەلقى قارغايدۇ،
توختىبەگنى، زالىمنى.

ماڭسا ـ ماڭسا تۈگىمەس،
قاراقۇرۇم داۋانى.
چوپاندىكى توختىبەگ،
زالىملارنىڭ يامانى.

كۆچەت سالدى چوپانلىق،
ئىشىك ئالدى بېغىغا.
زامىن بولدى توختىبەگ،
گۈناھسىزلار جېنىغا.

ئەتىۋارلاپ ساقلىدۇق،
گۈرجەك بىلەن ئارىنى.
جايلىۋەتتى توختىبەگ،
موللا بىلەن قارىنى.②

موللا بالىسى قارىم،
قارىم بالىسى ئالىم.
چوپانلىقنى بەك ئەزگەن،
توختىبەگ دېگەن زالىم.

قىلسا ـ قىلسا تۈگىمەس،
ئۆڭ ئىشىنىڭ چالىسى.
بەگ بولۇپتۇ چوپانغا،
توختىبەگنىڭ بالىسى.

---

① ئازغانسال ـــ قاغىلىقتىكى جاي ئىسمى.
② ئوقۇمۇشلۇق قارىي ـ ئۆلىمالارنى دېمەكچى.

قار ـ يامغۇر تولا يېغىپ،
ئېقىنلاردا سەل بولدى.
توختىمەيگىنىڭ ئورنىغا،
روزى تارتۇق① بەگ بولدى.

غالچىلىرى چىشلەيدۇ،
كۈش ـ كۈشلىسا سەگ② بولۇپ.
ئالۋان ـ ياساق كۆپەيدى،
روزى تارتۇق بەگ بولۇپ.

ئەتىگەنده ـ سەھەردە،
ئولاي ئۇچتى قورامدىن.
روزى تارتۇق بەگ بولۇپ،
سەمرىپ كەتتى ھارامدىن.

قايسى گۈلگە ئوخشىتاي،
چارخورازنىڭ تاجىسىنى.
ھامان بىر كۈن بېرەرمىز،
زالىملارنىڭ جاجىسىنى !

① ② روزى تارتۇق ـــ توختىمەيگىنىڭ بالىسى. يۈزىده تارتۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەل ئارىسىدا روزى تارتۇق دەپ مەسخىرە قىلىنغان.
③ سەگ ـــ ئىت مەنىسىده.

44 ـ باب
زىلۇا سەنەم ھەققىدە قوشاق

زىلۇا سەنەم ــ 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدا ئۆتكەن. ئۇ ناھايىتى چىرايلىق بولغاچقا ھەممە ئادەمنىڭ دىققىتىنى تارتقان. ئەينى يىللاردا قۇمۇلدىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، ئاتۇش، يەكەن، خو ـ تەن قاتارلىق جايلىرىغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىگە بارىدىغان قەدىمكى كارۋان يوللىرىدا ئۇزۇلمەستىن تۆگىلىك ھەم ئات ـ ئۇلاغلىق كارۋانلار قاتناپ تۇرىدىكەن. نۇرغۇن كارۋانلار قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، بۇ يەردە مال سېتىۋېلىپ، ئارام ئېلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالىدىكەن. شۇ جەريانىدا ئۇلار زىلۇا سەنەم دېگەن ئايالنىڭ نامىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا مەھلىيا بولۇشقانىكەن. بۇ قوشاق ئەنە شۇ تارىخىي ۋەقەنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ ئىجاد قىلىنغان ۋە قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. بۇ قوشاقنىڭ تارىخىي قىممىتى خېلى يۇقىرى.

ئاتنى توقۇڭلار،
كېلىپ بۇ يەرگە.
مىنىپ چاپايلى،
تۆۋەن خوتەنگە.

تۆۋەن خوتەننى،
سەرپايە قىلدۇق.
نىشانە تۆگىنى،
قاتارە قىلدۇق.

قاتارە قىلغان،
سېنىڭ تۆگەڭدۇر.
مەستانە قىلغان،
شېرىن سۆزۈڭدۇر.

زىلۇا سەنەمنى،
ھېچ كىشى بىلمەس.
ياردىن سوراڭلار،
ھالىمغا يەتمەس.

كاككۇكۇم قوندى،
قاپاق تېرەككە.
زىلۇاخان سالدى،
ئوتنى يۇرەككە.

دەردىڭدە تاغلار،
قوندى مۇرەمگە.
ئەرزىمنى ئېيتاي،
زىلۇا سەنەمگە.

بولسا قاناتىم،
يەتسەم خوتەنگە.
ئەرزىمنى ئېيتاي،
زىلۇا سەنەمگە.

*　　*　　*

بىر دانە ئەردىم،
مىڭ دانە بولدۇم.
خەقتىن يوشۇرسام،
ئاشكارا بولدۇم.

سەمەرقەنتنىڭ بېشى،①
ساينىڭ بۇلاقى.
ئەجەب تويغازدى،
يولنىڭ يىراقى.

سەمەرقەنت يولىدا،
تال ـ تال قومۇش بار.
ئۆزى شۇ ياندا،
بۇندا نېمىش بار؟

سەمەرقەنت بېغىدا،
ئالما پىشىپتۇ.
ساپىقىدىن ئايرىلىپ،
يەرگە چۈشۈپتۇ.

ئايلا، خېنىملار،
نەدىن بولۇرلا؟
بىر سۆيۈۋالسام،
ئەلھەمدۇلىللا.

---

① قۇمۇل بىلەن سەمەرقەنت ئارىلىقىدىكى ئىشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

45 ـ باب
توختى چوڭ ھەققىدە قوشاق

توختى چوڭ ـــ قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ تاغ ئارىسىدىكى بىر يېزىسىدا ئۆتكەن خەلقىمىزنىڭ ئادەم. ئۇ يۇرتقا باش بولغاندىن كېيىن، خەلقنى پايدىلىق بەزى ئىشلارنى قىلىپ، ئاۋامنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ خوتۇنى دانىخان ئېرىنىڭ ھوقۇقى ۋە دۆلىتىدىن پايدىلىنىپ، كەمبەغەل ـ نامراتلارنى كۆزگە ئىلماي، يۇرت ئىچىدە كۆرەڭلەپ يۈرگەن. ئاخىرى توختى چوڭ باشقىلارنىڭ چېقىمچىلىقى بىلەن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، يامۇلغا سولانغان ۋە شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ قوشاقتا يۇرت خەلقىنىڭ توختى چوڭغا بولغان ھېسداشلىقى ۋە سېغىنىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

توختى چوڭنىڭ ھويلىسىدا،
قاتار ـ قاتار سەگە تېرەك.
دانىخاندەك چوكانغا،
توختى چوڭدەك ئەر كېرەك.

توختى چوڭنىڭ ھويلىسىدا،
ئالا پاچاق ئات باغلاقلىق.
توختى چوڭنىڭ ئارقىسىدا،
ئالتە چېرىك يالاقلىق.

توختى چوڭنىڭ ئاتلىرى،
ئېغىلدا قوناق يەيدۇ.
ئالدىراڭغۇ توختى چوڭ،
يامۇلدا تاياق يەيدۇ.

پەرەڭ مىلتىق ئۇچىسىدا،
ئاتالمىغان توختى چوڭ.
ئالا پاچاق ئات مىنىپ،
قاچالمىغان توختى چوڭ.

توختى چوڭنىڭ ۋاقتىدا،
مەپىگە چۈشكەن دانىخان.
توختى چوڭدىن ئايرىلىپ،
ئېشەك مىنگەن دانىخان.

توختى چوڭنىڭ ۋاقتىدا،
دۇردۇن كىيگەن دانىخان.
توختى چوڭدىن ئايرىلىپ،
ماتا كىيگەن دانىخان.

توختى چوڭنىڭ ھويلىسىغا،
ئۆتكەن ـ كەچكەن قارايدۇ.
يىغلىمىسىلا دانىخان،
ئۆلتۈرمەيدۇ، پالايدۇ.

پۈرسەت كۈتۈپ تۇرغانلار،
تەختكە چىقتى قۇرغۇنلار.
راھەتلەندى بىر ئوچۇم،
ئازاب تارتتى نۇرغۇنلار.

46 ـ باب
سادەتخان ھەققىدە قوشاق

سادەتخان ـــ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ دۆڭكۆۋرۈك ئەتراپىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇ شۇ مەھەللىدىكى مەزورخان دېگەن بىر ئاق كۆڭۈل ئايالنىڭ قىزى بولۇپ، كىچىكىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىدىن ياخشى تەلىم ئالغان. ئۆزى ناھايىتى چىرايلىق، كېلىشكەن بولۇپ، كۆرگەن كىشىلەر بۇ قىزنى ماختاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. بىر قېتىم سادەتخان سىرتقا چىققاندا، ياڭ زېڭشىننىڭ قول ئاستىدىكى بىر ھەربىي ئەمەلدار ئۇنى كۆرۈپ قېلىپ نىيىتىنى بۇزغان. ئۇنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولۇپ، مەزورخانغا ئەلچى كىرگۈزگەن. لېكىن، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق، پاك قىز سادەتخان ھەربىي ئەمەلدارغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، بۇ نىكاھقا قوشۇلمىغان. ھەربىي ئەمەلدار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئاخىرى ئۇنىڭ بىلەن مەجبۇرىي ھالدا تويى قىلماقچى بولغان. سادەتخان ئۆز ئەركىنلىكىنى قوغداش يولىدا ئۆلۈۋالغان. بۇ قوشاق ئەنە شۇ ئېچىنىشلىق تارىخنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

سادەت خېنىم، سادەتخان،
سۆزى سىلىق سادەتخان.
ئۇلانباينىڭ كۆلىدە،
ئالتۇنبېلىق سادەتخان.

قولۇمدىكى ئۇزۇكنىڭ،
ياقۇت كۆزى سادەتخان،
مەزورخاننىڭ بېغىدىكى،
گۈلنىڭ ئۆزى سادەتخان.

ئۆزى خۇشخۇي، كېلىشكەن،
چېچى قىرىق ① سادەتخان.
كۆزىمىزدىن كەتمەيدۇ،
رەڭگى ئىللىق سادەتخان.

سادەت خېنىم ساي كەچتى،②
ئاق بەتىنكىسىنى يەشتى.
بىزنى دەردكە سېپ قويۇپ،
ئەزىز جېنىمدىن كەچتى.

---

① قىرىق تال ئۆرۈلگەن چاچ.

② «سادەتخان ھەققىدە قوشاق»نىڭ ئەڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى خەلق قوشاقچىسى شازادىخان ئانا ئىجاد قىلغان. بۇ يەردە ئەينى يىللاردىكى ئۇرۇمچى سايى يولىنى دېمەكچى.

47 ـ باب
ئابدۇنىياز مىراب ھەققىدە قوشاق

ئابدۇنىياز مىراب ـــ قۇمۇلنىڭ ئاراتۇرۇك ناھىيىسى ئۆيلەر مەھەللىسىدىن بولۇپ، ئەينى يىللاردا ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ ئۈچ بېگى (سۇ بېگى، چارۋا بېگى، تېرىقچىلىق بېگى) بولغانىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ ئاۋام خەلققە ئالۋان ـ سەيسى چېچىپ، خەلقنى كۆپ قاقشاتقانىدى. 1932 ـ يىلى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى ما جۈڭيىڭنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىپ ئىچكىرىگە قېچىپ كېتىشى، شېڭ شىسەينىڭ ئۈستۈن ھەربىي كۈچ بىلەن قىلغان قايتۇرما ھۇجۇملىرىغا تەڭ كېلەلمەي، ۋاقىتلىق چېكىنگەن پەيتتە، ئابدۇنىياز مىراب ئەنشىگە قېچىپ بېرىپ، شۇ جايدا بىر مەزگىل تۇرغان. كېيىن، خوجىنىياز ھاجى قوشۇنىنى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىپ، قايتىدىن كۆتۈرۈلۈپ چىققاندا، ئۇ يەنە ئاراتۇرۇككە قايتىپ كەلگەن. بۇ قوشاقلار ئەنە شۇ مەزگىللەردىكى ۋەقەلەرگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان. مەلۇم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

ئابدۇنىياز بەگ بولۇپ،
ھەممە ئىشنى باشلىدى.
كۆڭلىدە ئوي، پەمى يوق،
قاملاشتۇرالماي تاشلىدى.

قاملاشمىغان نېمىشقا؟
خوتۇنى ئۇنى باشلىغان.
بىلىپ قېلىڭ خالايىق،
يۇمشاقباشنى قاشلىغان.

بېشىنى قاشلاپ يۇرۇپ،
قېچىپ كەتتى كېچىدە.
خالايىق بىلمەيدۇ دەپ،
خۇشال بولدى ئىچىدە.

ئابدۇنىياز دېگەن يۇمشاق،
مال ـ دۇنياغا تويمىدى.
ماڭمايمەن دېگەن چاغدا،
خوتۇنى قۇلاق تولغىدى.

نىياز بەگ تۇلۇمچاشقان،
ئالۋان ـ سەيسىنى چاچقان.
خەلق قوزغىلىپ چىقسا،
توشقاندەك بەدەر قاچقان.

48 ـ باب
مولا يا قۇپ هوشۇر دامولالام ھەققىدە قوشاق

مولا يا قۇپ هوشۇر دامولالام ـــ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان بىر ئاقكۆڭۈل زات بولۇپ، پەيـ
زىۋات ناھىيىسى تەۋەسىدە خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن ئۆلىمالارنىڭ بىرى. ئۇ ھاياتىدا مەكتەپ ئېچىپ
نۇرغۇن بالىلارنى ئوقۇتۇپ، كىشىلەرنى ساۋاتسىزلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، يېڭىچە پەن ـ مائارىپ يولىغا
باشلاپ، كەڭ ئاممىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ ۋاپات بولغاندا، پەيزىۋات خەلقى ئۇنىڭغا قاتـ
تىق ماتەم تۇتۇپ، چوڭقۇر ئەسلىگەنىدى.

پەيزىۋاتنىڭ ئىچىگە،
چىراغ ئىدىڭ دامولالام.
يېتىم ـ يېسىر، يوقسۇلغا،
ئامراق ئىدىڭ دامولالام.

ئۆزەڭ هايات چېغىڭدا،
بۇلبۇل ئىدىڭ دامولالام.
قاراڭغۇنى يورۇتقان،
يۇلتۇز ئىدىڭ دامولالام.

هويلاڭدىكى كۆچەتنى،
شامالالار قايرىۋەتكەنمۇ؟
ساڭا تەگكەن پىغانلار،
شۇنداق قاتتىق تەگكەنمۇ؟

تاشيولدىكى شوپۇرلار،
كابىنكىغا سالغانمۇ؟
ئوقتەك كەلدى شۇم خەۋەر،
راستى بارمۇ ـ يالغانمۇ؟

پەيزىۋاتلىق يىغلىدى،
خەۋەر ئاڭلاپ دەرھالالام.
ئۆتكەن ئۆمرۇڭ هەر ۋاقىت،
تەپسىر ئېيتىپ دامولالام.

خاتىرجەم يات قەبرەڭدە،
نۇرغۇن ئادەم قېشىڭدا.
قىلار دۇئا ـ تىلاۋەت،
يۇرتداشلىرىڭ بېشىڭدا.

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - IST.

49 ـ باب
ئايسخان ھەققىدە قوشاق

ئايسخان ـــ قۇمۇل ۋاڭلىرى دەۋرىدە ئۆتكەن. ئۇ كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ غەمـ خورلۇقى ئارقىسىدا ياخشى تەربىيە كۆرگەن. ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە زور ئىشتىياق باغلاپ، قوشاق، ناخشا ئېيتىش بىلەن خەلق ئارىسىدا كۆزگە كۆرۈنگەن. شەخسەن ئۆزى بىر راۋاب ياساپ، ئۆزى ئىجاد قىلغان ناخشا ـ قوشاقلارنى چېلىپ، جامائەتنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلغان. شۇ مەزگىلدە ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ توخۇلۇ يېزىسىدىكى خوجامبەردى مىراب دېگەن كىشى ئايسخاننى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇمۇ «گۈل شەـ خىدا ئايسخان» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ، ئۆز كۆڭلىنى ئىزھار قىلىدۇ. كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ ئىكـ كىيلەن ئېيتقان ناخشا ـ قوشاقلار خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ، بېيىپ، بۈگۈنكى دەۋرگە ئۇلاشقان. بۇ قـو ـ شاقلار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى.

ئايسخانۇ ـ ئايسخان،
ئۆيلىرىگە بارايلىمۇ؟
ئالتە سەرگە ئېشەك ئېلىپ،
مىنگىشىپ ماڭايلىمۇ؟

ئايسخان كېتىپ بارار،
ئوڭ قولىدا گۈللىرى.
ۋاي ئايسخان توختىسىلا،
بىزگە بارمۇ كۆڭۈللىرى؟

ئايسخانۇ ـ ئايسخان،
گۈل شېخىدا ئايسخان.
قۇرۇپ كېتەر بولدۇم مەن،
يار ئىشقىدا ئايسخان.

ئايسخانۇ ـ ئايسخان،
ئەتىدىن ھالىم خاراب.
كېچە بولسا ئۇيقۇ يوق،
باغ ئارا تام ياقىلاپ.

يارىمنىڭ ئېتى ئايسە،
خىيالىمدىن چىقمايسەن.
سېنىڭ بىر خىيالىڭ بار،
مەندىن ئايرىلاي دەمسەن؟

باغقا كىردىم كېچىلەپ،
ئايسىخاننى يېتىلەپ.
ئايسىخان ئارقىدا قالدى،
يول تاپالماي تەمتىرەپ.

ئايسىخانۇ – ئايسىخان،
ئەرگە چىققان ئايسىخان.
بالىلىرىنى تاشلاپ قويۇپ،
داڭقى چىققان ئايسىخان.

50 ـ باب
دۆلەتخان ھەققىدە قوشاق

دۆلەتخان ـــ ئەسلى قۇمۇلنىڭ تاغلىق يېزىسى بولغان تۆمۈرتى دېگەن جايدىن بولۇپ، ناھايىتى كىـ
لىشكەن، چىرايلىق ئايال ئىكەن. شۇڭا، نۇرغۇن يىگىتلەر ئۇنىڭغا مەپتۇن بولۇپ، ئۆز نىكاھىغا ئېلىشنى
تەلەپ قىلغانىكەن. لېكىن، دۆلەتخان قۇمۇلنىڭ ئىدىكى بىر كىشىگە ياتلىق بولۇپ كەتـ
كەن. شۇنىڭدىن كېيىن، كىشىلەر ئارىسىدا بۇ ئايالغا قارىتا ئوخشاش بولمىغان قاراشلار پەيدا بولۇپ، بە ـ
زىلەر ئۇنى كۆتۈرۈپ، بەزىلەر ئۇنى چۆكۈرۈپ قوشاقلارغا قاتقان.

قەدىم ئۆتكەن بىر دۆلەت،
ئەمدى ئۆتتۈم مەن دۆلەت.
تۆمۈرتىلىكنى يېسىر قىلىپ،
ئىدىرغا كەتكەن مەن دۆلەت.

دۆلەتخاننىڭ دەردىدە،
يىگىت بالىلار سەڭگىسەر.[1]
مەھەللىلەردە توپلىشىپ،
ئاچچىقىدا «خەپ!» دېيىشەر.

تۆمۈرتىگە چىقىپتۇ،
تەمە بىلەن بىر بەڭگى.
بۇ بەڭگىنى يېڭىپ قويغان،
دۆلەتخان دېگەن يەڭگى.

① سەڭگىسەر ـــ سەرسانلىق مەنىسىدە.

51 ـ باب
ئايۇپبەگ ھەققىدە قوشاق

ئايۇپبەگ ھەققىدىكى قوشاق چىرا ناھىيىسىدە خېلى كۆپ ئومۇملاشقان. ئايۇپبەگ ئەسلىدە ئاقسۇ ـ نىڭ باي ناھىيىسىلىك ئادەم. ئۇ «ئادارېن» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بولۇپ، 1928 ـ يىللىرىدىن 1930 ـ يىللىرىغا قەدەر چىرا ناھىيىسىگە ھاكىمبەگ بولغان. شۇ مەزگىللەردە ئۇ ھەرقايسى يېزا ـ كەنتلەردىكى قول ھۈنەرۋەنلەرگە خام، تالما، چەكمەن، ئەتلەس قاتارلىق ئالۋان ـ ياساقلارنى قويۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى زار ـ زار قاقشاتقان. زۇلۇمغا چىدىيالمىغان قول ھۈنەرۋەنلەر ناخشا ـ قوشاقلارنى توقۇپ، ئايۇپبەگنىڭ زۇلۇمغا نارازىلىق بىلدۈرگەن.

بۇ قوشاق ئەنە شۇ مەزگىللەردىكى چىرا ئەمگەكچى خەلقنىڭ زالىملار زۇلۇمىغا قارشى نارازىلىقى ۋە شىكايەتلىرىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

ئۈچ[1]نى ئەتتۈق پاختىدا،
ئۈننى يايدۇق تاختىدا.
خۇش ئېگىردۇق چاقنى بىز،
ئا دارېنىڭ ۋاقتىدا.

زورلۇق بىلەن يۈرت سورىغان،
ئا دارېن دېگەن ئامبال.
بىز توقۇغان تالمىدا،[2]
كىيگەن قاتمۇ قات تامبال.

ھۈنەرۋەنلەر جەم بولدۇق،
قاپقاراڭغۇ ئايۋانغا.
ماتا شايى توقىدۇق،
ئا دارېنغا، ئالۋانغا.

ئاسماندىكى ئۈكەر بىز،
ئا دارېنغا نىمكار بىز.
كۈندۈز بولسا ئارام يوق،
كېچىلىرى بىكار بىز.

ئا دارېنىڭ بېغىدا،
ئانار بىلەن ئەنجۈر بار.

---

① ئۈچ ـــ يىپ ئېگىرىشكە ئالدىن تەييارلاپ قويۇلىدىغان ئاق پاختا پىلتىسى.
② خام، تالما ـــ يەرلىك ئۈسۈلدا پاختىدىن ئىشلەپ چىقىرىلغان رەخت.

كەمبەغەللىكى بويىندا،
تاقاق① بىلەن زەنجىر بار.

ئا دارىنىڭ ۋاقتىدا،
خويمۇ تويدۇق زۇلۇمغا.
بايلار ئەيش ـ ئىشرەتتە،
ئوخشاپ كەتتى تۇلۇمغا.

كەمبەغەللىكى بېشىدا،
ئالۋان تولا، دەرد تولا.
ئا دارىنىڭ ئۈستىدە،
شىكايەتلىك گەپ تولا.

غىچىرلايدۇ ئايۇاندا،
ماتا شايى دۇكىنى.
قاچان تويار پاراخور،
ئا دارىنىڭ پوكىنى؟

① تاقاق ــ بىرخىل جازا قورالى، ئادەمنىڭ بوينىغا سېلىنىدۇ.

52 ـ باب
سادىق قۇرمال ھەققىدە قوشاق

سادىق قۇرمال ـــ قۇمۇلدىكى ئارا تۇرۇك ناھىيىسىنىڭ ئېرىنكىر يېزىسىدىن بولۇپ، ئەينى يىللاردا قۇرمال بولغان. ئۇ ھەققانىيەتنى قوللايدىغان توغرا پىكىرلىك، ئەقىللىق، پەم ـ دىتى بار ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان مەزگىللەردە، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ياخشى مەسلىھەتچىسىگە ئايلانغان.

سادىق قۇرمال كىچىك يېشى،
ھەممىدىن ئارتۇق بىلىشى.
ھەممە خەققە يېقىپ قالدى،
ئۇنىڭ قىلغان كېڭىشى.

سادىق قۇرمال ياخشى ئەر،
ھەممە ئىشنى ئويلىغان.
خاتۇنجاق ①نى ئايرىۋېلىپ،
بىرمۇ چېرىك قويمىغان.

① خاتۇنجاق ـــ قۇمۇلدىكى ھەربىي ئەمەلدار.

53 ـ باب
مۇھەممەت مىرزا ھەققىدە قوشاق

مۇھەممەت مىرزىنىڭ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەت سىدىق بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىش قاملاشتۇرىدىغان بىر مىرزىسى ئىكەن. ئۇ ۋاڭلىق ئوردىسىدا ئىشلەش جەريانىدا بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلغان. كېيىن، قۇمۇل ۋاڭلىرى بىلەن بىرلىكتە بېيجىڭغا بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشكەن ۋە ئۇ جايدا بىرنەچچە ئاي تۇرۇپ ئاندىن قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەن. ئۇ توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا ئىجاد قىلىنغان بەزى قوشاقلار ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئالا ئات كىمنىڭ ئېتى؟
مۇھەممەت سىدىقكامنىڭ ئېتى.
ئۆزى بېيجىڭدە تۇرۇپ،
ئالتۇن شىرىلەردە خېتى.

54 ـ باب
سەلىمە ھەققىدە قوشاق

«سەلىمە ھەققىدە قوشاق» ـــ خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىل ئىلگىرى خوتەننىڭ كېرىيە ناھىيىسىدە سەلىمە ئىسىملىك ناھايىتى گۈزەل بىر قىز ئۆتكەنىكەن. قىزنىڭ ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇپ، تۇل ئانىسى بىللەن بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. شۇ مەھەللىدىكى بايلارنىڭ بالىلىرى بۇ قىزنى تالىشىپ بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشۈپتۇ. لېكىن، ئادالەتسىز فېئودالىق قانۇن باي بالىلىرىنى جازالىماي، بەلكى گۇناھىنى بىگۇناھ، مەسۇم قىزغا ئارتىپ، ئۇنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈشكە پەرمان قىپتۇ، نۇرغۇن ئادەم ئارىغا چۈشۈپ ئارىلاشقان بولسىمۇ، ئىلاج قىلالماي ئاخىرى گۇناھسىز قىز ئۆلتۈرۈلۈپتۇ.

«سەلىمە ھەققىدە قوشاق» ـــ ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئورنىنى، باشلىرىدىن كەچۈرگەن رەھىمسىز قىسمەتلىرىنى بايان قىلىپ، فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمى ئۇستىدىن شىكايەت قىلغان.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت قىزنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، سەلىمەنىڭ ئانىسى يالغۇز قىزىنىڭ جىنازىسى ئالدىدا يىغلاپ تۇرۇپ ئېيتقان قوشىقى:

قارا كىگىز جىنازا،
ئۆزى ئېگىز جىنازا.
كۆرۈۋالاي قىزىمنى،
توختاپ تۇرغىن بىر ھازا!
ئاھ، ھەسرىتا، ھەسرىتا،
رەھىمىڭ يوقمۇ ئەي ئاللا.

ئۇزۇن ـ ئۇزۇن قارا چاچ،
جانغا پاتسا مەيلىمۇ؟
ئىسىت! قىزىم سەلىمە،
گۆردە ياتسا مەيلىمۇ؟

چىدىمايمەن بۇنىڭغا،
ئېسىلىمەن بوينۇڭغا.
مۇنداق ئازاب تارتقۇچە،
مېنىمۇ ئال قوينۇڭغا!

ئاھ ھەسرىتا، ۋاھ ھەسرەت،
بىزگە كەلدى ئەلەم ـ دەرد.
قاچان تۈگەر ئالەمدە؟
تۈگىمەيدىغان بۇ قىسمەت !

سېنى ئاسقان ئېگىز دار،
ئۆرۈلمىدى، قېپقالدى.
تەڭشەلمىگەن بۇ جاھان،
چۆرۈلمىدى، قېپقالدى.

قارا كىگىز جىنازا،
ئۆزى ئېگىز جىنازا.
مېنى بىللە سېلىپ كەت،
قىزىم بىلەن ئېلىپ كەت !
قانداق قىلاي ئىلاھىم !
رەھمىڭ يوقمۇ خۇدايىم؟

55 ـ باب
يۇنۇس خوجا ھەققىدە قوشاق

يۇنۇس خوجا ـــ قۇمۇلدا ئۆتكەن ۋاقتا ئەۋلادلىرىدىن بىرى. ئۇ مەمۇدىخان دېگەن بىر چوكان بىلەن ياخشى كۆرۈشۈپ قالىدۇ ۋە بۇ جەريانداتا ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر بەزى قوشاقلار خەلق ئارىسىدا تارقالغان.

بۇ دالاڭ ئېگىز دالاڭ،
مەمۇدىخان يۇرگەن دالاڭ.
قوينىدا يۇنۇس خوجا،
بېلىمدە زوچۇ پوتاڭ.①

بۇ دالاڭ ئېگىز دالاڭ،
ئەگىپ كېتەلمەيدۇ كىشى.
يېڭى تۇتقان يارىدىن،
ئۈمىد ئۈزەلمەيدۇ كىشى.

① زوچۇ پوتا ـــ شايى بەلۋاغ. يىپەكتىن ئىشلەنگەن بەلۋاغ مەنىسىدە.

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - IST.

ئون ئىككىنچى قىسىم خەلق قوشاقچىلىرى، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ قوشاقلىرى

1 ـ باب
سەلەي چاققان قوشاقلىرى

سەلەي چاققان ـــ بىر مەشھۇر تارىخىي شەخس بولۇپ، ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ چاقناپ تۇرغان يۇلتۇز ـ لىرىنىڭ بىرى. ئۇ داڭلىق لەتىپىچى، قىزىقچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تالانتلىق قوشاقچى، ئەلنەغمە ـ چىدۇر.

سەلەي چاققان 1790 ـ يىلى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدا ناۋاي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1850 ـ يىلى ئانا يۇرتىدا ۋاپات بولغان. ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مازىرىغا دەپنە قىلىنغان.

خەلق ئارىسىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، سەلەي چاقچان خۇش ئاۋاز دادىسىنىڭ ياخشى مىجەز ـ خاراكتېرىنى ئوبدان ئىگىلىگەن. ئۇ پۈتكۈل ھاياتىدا نۇرغۇن يۇرتلارغا بېرىپ، مۇڭلۇق راۋابىنى چېلىپ قوشاق ئېيتىپ، لەتىپىلەرنى سۆزلەپ، خەلق بىلەن ئىچقويۇن ـ تاشقويۇن بولغان. يۇرت كېزىپ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. ئەينى ۋاقىتتا ئۆز خەلقىنىڭ ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە يېڭىلىققا تەلپۈنۈش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى سەلەي چاققانىنىڭ خەلقپەرۋەر سەنئەتكار بولۇپ يېتىلىشىگە ئاساس سالغان. ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ پايدىسىغا كۈلۈپ، زىيىنىغا يىغلىغان. پۈتكۈل ھاياتىدا چىرىك، كونا ھاكىمىيەتنىڭ قولچوماقچىلىرىنىڭ راسا ئەدىپىنى بېرىپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قىساس ـ ئۆچىنى ئېلىپ بېرىدىغان يالقۇنلۇق قوشاقچى، ئۆتكۈر لەتىپىچى، قىزىقچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان. سەلەي چاققان گەرچە كۇن ئېلىش مەقسىتىدە، بىر مەزگىل خان ئوردا ـ سارايلىرىدا، كونا ھۆكۈمەت ۋە ھاكىم ـ بەگلەرنىڭ مەھكىمىلىرىدە ئىشلەپ يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن، بىر ئۆمۈر روھىي دۇنياسىنى ساپ تۇتۇپ، چىرىكلىك ۋە ئەيش ـ ئىشرەتتىن يىراق تۇرغان، پاك ۋىجدان بىلەن ياشىغان. سەلەي چاققان خۇش ئاۋاز، گەپ ـ سۆزدە ھازىر جاۋاب، ھەزىلكەتتە چېۋەر، چەبدەس بولغانلىقى، ئۇنىڭ لەتىپىسى، ناخشا ـ قوشاقلىرى ھېسسىياتقا باي بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنى ماختاپ «سەلەي چاققان» دەپ تەرىپلەشكەن. بۇ نام ھازىرغا قەدەر كىشىلەر ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە. سەلەي چاققان قوشاقلىرى خۇددى لەتىپىلىرىگە ئوخشاش جەڭگىۋار خاراكتېرگە ئىگە، مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى ئاممىباب، ھېسسىياتى كۈچلۈك، ئۇ ئەينى دەۋرنىڭ تېرمومېتىرىدۇر.

1

سەلەي چاققانىنىڭ ئۆزى ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

ئېتىمنى سورىساڭ سەلەي،
قەشقەر بېشى ئوپالدىن.

راۋاب چېلىپ ئويناپمەن،
قورقماي لويى، ئامبالدىن.

ئىشەنى سورىساڭ ناۋاي،
ھالىمنى سورىساڭ ھالۋاي.
ئۆزۈمنىڭ كارىغۇ چاغلىق،
يۈرتۇمدا بولمىسۇن ئاھ ! ۋاي !

لەقمەم سورىساڭ چاققان،
يۈرىكىمدە ئوتۇم بار.
ئەزىزانە قەشقەردەك،
قەدىم دەرگاھ يۈرتۇم بار.

2

سەلەي چاققانىنىڭ ئۆزى ياخشى كۆرگەن يارىغا ئېيتقان قوشىقى:

ئىشىكىڭدىن ئۆتسەم مەن،
راۋاب چالىدۇ دەمسەن؟
بەگلەر ئۆيىدىن كەتسەم،
يارسىز قالىدۇ دەمسەن؟

مېنىڭ ئالتۇن يارىم بار،
يۈزلىرى ئانارىم بار.
رەقىب قولىدىن ئامان،
بىر كۈنى يانارىم بار.

بەگلەر چۈشەر تۈزاققا،
ئۆزى قۇرغان دوزاخقا.
مېنىڭ يارىم قايتىدۇ،
ئانچە قالماي ئۇزاققا.

ئۆزۈمنىڭ ئۇ جانانىم،
يارىمغا پىدا جانىم.
ئېيتىشقىنىم ئېيتىشقان،
تامچە قالغۇچە قانىم.

3

قارا كۆچلەر زۇلۇمىغا قارشى ئېيتقان قوشىقى:

كەتمەن چاپىدۇ باللا[1]،
قوناق چاچىدۇ باللا.

① باللا ــ بالىلار مەنىسىدە.

ئالۋان، ياساق دەستىدىن،
نەگە قاچىدۇ باللا؟

كەتمەن چاپقان باللانىڭ،
ئەڭلى تۆكۈلۈپ كەتتى.
شە (ھەر) گە كىرسە سەيسىدىن،
قەددى پۈكۈلۈپ كەتتى.

مانجۇلارنىڭ ئەسكىرى،
خۇددى قاغا، چېكەتكە.
يامراپ، يالمىدى ئەلنى،
قانداق قىلىمىز دەردكە؟

مانجۇ چېرىكى دەيدۇ،
بەگنىڭ تىرىكى دەيدۇ.
گادايلارنى ئېزىشتە،
باينىڭ شېرىكى دەيدۇ.

باينىڭ شېرىكى مىراب،
ئالدى سۈيۈمنى توراپ.
ھەممىسىنىڭ گېپى بىر،
قانىنى ئىچىدۇ شوراپ.

ئوينىڭ دەردى بار باللا،
ئوينىڭ زەردى بار باللا.
بۇ دەردلەرنىڭ داۋاسى،
ئويلاڭ نەدە بار باللا؟

4

سەلەي چاققان ئاتۇشقا بارغاندا يۈرت خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارىتىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئاتۇش قىزلىرى ئوتقاش،
ئاشنىڭ يىلىكى چۆپ ئاش.
قول باغلىشىپ تۇرىدۇ،
چۆپ ئاش ئالدىدا كۆپ ئاش.

بەشكېرەم ئۇنى بولسا،
ئاۋاتنىڭ تۇزى بولسا،

زەپ ئوخشايدۇ چۆپ دېگەن،
ئاتۇشنىڭ قىزى بولسا.

سەلەيدەك يىگىت بولسا،
شۇنداق قىزغا جۈپ بولسا.
گۈلدەك ئېچىلىپ بەختى،
پەرزەنتىمۇ كۆپ بولسا.

چۆپ بولسايۇ - چۆپ بولسا،
يىلىك بىلەن چۆپ بولسا.

5

يۇمىلاق شەھەر سېپىلى ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

مەيلى سوقىلى سېپىل،
ئالۋان كەلمىسۇن ئەمدى.
شەھىرىمىزنىڭ قوينىغا،
ئەغيار كەلمىسۇن ئەمدى.

مەيلى سوقىلى سېپىل،
دۈشمەنلەرنىڭ يولىغا.
كىملەر بولىدۇ كېپىل،
ئىشلىگەنلەر پۇلىغا؟

مەيلى سوقىلى سېپىل،
بىز قىلمىغان ئىش بارمۇ؟
ئالۋان - سەيسە دەستىدىن،
قىينالمىغان كىشى بارمۇ؟

پاختا ئاتار پوچىغا،
كېرەك ئەمەسمىش زەيلىك.①
ئاغزى بىلەن شە (ھەر) سوقۇپ،
غادايغانغا نېمە دەيلىك؟

① زەيلىك — پاختا ئاتىدىغان تاراق.

مەيلى سوقىلى سېپىل،
بىز بارگاھقا يېتەيلى.
ئىشىكىڭ يولىنى تېپىپ،
دادخاھ① قا ئېيتايلى.

ئىشلە دەردى بار باللا،
ئىشلە زەردى بار باللا.
نەگىمۇ كېتەلەيتتىڭ،
پاتمان قەرزى بار باللا.

شە (ھەر) نىڭ ھاكىمى زوردۇن،
كىيىشى تاۋار ـ دۇردۇن.
بىر پەرمان بېرىپ قويسا،
نامراتنىڭ كۈنى سولغۇن.

بىزلەر سوققان سېپىلغا،
بەگلەر كىرىپ ئالماقچى.
شە (ھەر) نىڭ تېشىدا پۇقرا،
نېمە بىلەن قالماقچى؟

مەيلى سوقىلى سېپىل،
باللا، توپىغا يېپىل.
يۇرتنىڭ ئىشىغا ئاخىر،
ئەلنىڭ بالىلىرى كېپىل.

6

ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

بىز ئەمدى نېمە دەيلى،
بەگنىڭ شۇنچىمۇ مەيلى؟
قىش كەلگۈچە پۇل تېپىپ،
ئۆينىڭ غېمىنى يەيلى.

كۆپنىڭ ئەمدى بوپ قالدى،
كىيىمى يالاڭ، جۇل ـ جۇل.

① دادخاھ ـــ داد ـ شىكايەت قىلىدىغان ئورۇن. ئەرزخانا مەنىسىدە. بۇ قوشاقنى سەلەي چاقىقان قەشقەر شەھىرى ئىچىدىكى يۇمىلاق شەھەر سېپىلىنى سوققان مەزگىللەردە قوشقان.

ئىشلىگىنى ساپ نېسى،
يىل ئۆتتى، قېنى ئۇ پۇل؟

بىزلەر ئىشلىسەك تاڭدا،
سوغۇق تېگەر چۈشكۈرۈپ.
باي بالىلىرى يوتقاندا،
ياتامدىكىن چۈش كۆرۈپ.

بىز ئىشلىسەك كۆرەمدۇ،
باداڭ قورساق ئامبالىلار؟
ئىشلەۋېرىپ ئۆلەمدۇق،
تاسما قورساق قاقشالىلار؟

مەھبۇسلاردەك ئىشلەيمىز،
پۇل ئالالماي بىكارغا.
كىم «بەرمەڭلار پۇل» دەپتۇ،
دېھقانلارغا، نىمكارغا.

بەزەن كېلەر ئاتمىز،
ئۇستۇاش كىيىم ئېلىپ.
بەزەن كېلەر ئانمىز،
سۈيۈقئاش - قېيما ئېلىپ.

بىز ئەمدى نېمە دەيلى؟
بەگنىڭ شۇنچىمۇ مەيلى.
كىم ئىشلەيدۇ ئېتىزدا؟
ئاشلىق غېمىنى يەيلى.

مانجۇ چېرىكى دەيدۇ،
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ.
قانچە ناله قىلساقمۇ،
دەردىمىزگە يەتمەيدۇ.

چوماق بىلەن قۇتۇلماق،
ئادىتى بار غالجىردىن.
شۇنداق قىلىپ قۇتۇلساق،
ئەجەب ئەمەس مانجۇدىن① ...

① مانجۇدىن — چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زالىم ئەمەلدارلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

2 ـ باب
موللا زەيدىن قوشاقلىرى

موللا زەيدىن ـــ ئاتاقلىق تارىخىي شەخس، ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزلىرىنىڭ بىرى. ئۇ داڭلىق لەتىپچى، قىزىقچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە يالقۇنلۇق خەلق قوشاقچىسى، ئەلنەغمىچىدۇر.

موللا زەيدىن 1815 ـ يىلى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈندىكى باغرا يېزىسىدا نامرات دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى يىراق ـ يېقىندا خېلى زور نام چىقارغان قوغۇنچىلىق ئۇستىسى ئىدى. ئۇ ئالتە يېشىدا مەھەللىدىكى خۇسۇسىي مەكتەپتە ئوقۇپ، خەت ـ ساۋاتىنى چىقارغان. 11 يېشىدا مەدرىسكە كىرىپ ئوقۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلغان. 17 يېشىدا مەكتەپ پۈتتۈرگەندە، ئۇ بەزى ئەرەبچە كىتابلارغا مەنە ئېيتالايدىغان، ئەرەبچە شېئىر ـ نەزمىلەرنى رەسمىي يادلاپ بېرەلەيدىغان بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ ئەقىللىق بولغاچقا، جاپاغا چىداپ تىرىشىپ ئۆگەنگەن، ئۆگىنىش جەريانىدا ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىر ـ نەزمىلىرىنى كۆپ يادلاپ، پىششىق ئىگىلىگەن. ئاۋام خەلقنىڭ تىلى، ئۆرپ ـ ئادىتى، مەشرەپ، سەنەملىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئۆز ئىقتىدارىنى ئۆستۈرگەن. ئۇنىڭ لەتىپىلىرى پىچان، قۇمۇل، تۇرپان تەۋەسىدە توي ـ تۆكۈن، بەزمە ـ مەشرەپلەردە كەڭ ئېيتىلغان، ئۇ يالغۇز لەتىپە ـ چاقچاق ئېيتىش بىلەنلا داڭ چىقىرىپ قالماستىن، بەلكى يەنە قوشاق ئېيتىش بىلەنمۇ داڭ چىقارغان. ئۇنىڭ لەتىپە ـ قوشاقلىرى ناھايىتى ئۆتكۈر بولۇپ، ئەزگۈچى زالىملارنى راسا مەسخىرە قىلغان. شۇڭا تۇرپان ۋاڭلىرى ئۇنى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، سەككىز قېتىم ۋاڭ ئوردىسىدىن ھەيدەپ چىقارغان. ئەفسۇسكى ۋاڭ ئۇنىڭغا ئامراق بولۇپ، بېيجىڭگە چاقىرىش سۇلالىسى خانى بىلەن كۆرۈشكىلى بارغاندا ئۇنى قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش ئۈچۈن بىللە ئېلىپ بارغان.

موللا زەيدىن پۈتكۈل ھاياتىدا يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچىلەرنى لەتىپە، قوشاقلىرى ئارقىلىق مەسخىرە قىلغان. ئۇ تۇرپان ۋاڭلىرىنىڭ خەلققە سالغان زۇلۇمى، زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرى، نادانلىق، قاشاقلىق، خۇراپاتلىقنىڭ پۈقرالارغا كەلتۈرۈۋاتقان زىيانلىرى، باي، ئەمەلدار، مۇتەئەسسىپ روھانىيلارنىڭ ساختىپەز، ئالدامچىلىق قىلمىشلىرى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى، دەرد ـ ئەلەملىرى ۋە تەڭلىك ـ باراۋەرلىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەققانىي كۈرەشلىرىنى لەتىپە ۋە قوشاقلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. ئۇ ئوردىدىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىزچىل ھالدا قوغۇن تېرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كۈن ئۆتكۈزگەن ھەمدە 1880 ـ يىلى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

موللا زەيدىن قوشاقلىرىنىڭ تىلى ئاممىباب، تۇرمۇش پۇرىقى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

موللا زەيدىنىنىڭ لۈكچۈندە ئۆتكۈزۈلگەن بىر تويدا باي بالىلىرىنى مەسخىرە قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

شىلدىر ـ شىلدىر قومۇشقا،
ئوتنى ياقتىڭ نېمىشقا؟

سېنىڭ قىلغان ئىشىڭغا،
بىزغۇ ھەيران،
سەنمۇ ھەيران بۇ ئىشقا.
تۇيمۇدىڭغۇ ھىيلى① ئىشقا.

شىلدىر ـ شىلدىر قومۇشقا،
توينى بۇزدۇڭ نېمىشقا؟
ئىچىڭ يامان، ئۆزەڭ ئەسكى
كۆڭلۈڭ قارا بولغاچقا.

شىلدىر ـ شىلدىر قومۇشقا
چىدامىدىكەن بىر مۇشتقا؟
بۆرە، قاشقىر ئاق قاشقا،
يەر تىلغاپتۇ بىر چوشقا.

كالتەك، چوماق ئۇچلاشىپ،
ئەللەر چىقتى قوغلاشقا.
نەيزە، كالتەك تۇش ـ تۇشتىن،
ئادەم كەلدى قاش ـ قاشتىن،
قاپساپ كەلدى باغلاشقا،
قول، بوينىنى تولغاشقا.

مىس قازاننى قىزدۇرۇپ،
باش كۆزىنى داغلاشقا.
ئىت تېرىسىنى كىيدۇرۇپ،
رەھمى قىلدۇق ياغلاشقا.
خەلق بىلەن ئۆچلەشكەن،
باجگىر چۇشتى يىغلاشقا.

شىلدىر ـ شىلدىر قومۇشقا،
ئوتنى ياقتىڭ نېمىشقا؟
چاغلىماستىن ئۆزۈڭنى،
ئەمدى چىقتىڭ يانپاشقا.
ئاغزىڭ تەگدى ئاق تاشقا،
بېشىڭ تەگدى كۆك تاشقا.

چاغلىماستىن ئۆزۈڭنى،
توينى بۇزدۇڭ نېمىشقا؟
ئۆزۈڭ ئەسكى، ئىچىڭ يامان،
كۆڭلۈڭ قارا بولغاچقا.

① ھىيلى ـــ ھىيلە ـ مىكىر، سۆيقەست مەنىسىدە.

3 ـ باب
تاشۋاي قوشاقلىرى

تاشۋاي ـــ يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدىكى مەشھۇر مۇزىكا ئۇستازى، ئەلنەغمىچى، قوشاقچى. ئۇ 1880 ـ يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان، 1914 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

تاشۋاي ـــ ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان تالانتلىق سازەندە بولۇپ، ئۆمۈر بويى خەلق تەرەپتە تۇرۇپ، مىسكىن، يوقسۇل خەلق بىلەن مۇستەبىت كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشنى، ھەر خىل تەبىقە، گۇرۇھ، مەزھەپلەر ئارىسىدىكى جىددىي توقۇنۇشلارنى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئۇ-مىدلىرىنى ۋە يېڭى زامانغا تەلپۈنۈش روھىي ھالىتىنى راۋابى ئارقىلىق ئىپادىلەپ، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ ھەقىقىي ۋارىسلىرىدىن بولۇپ قالغان. ئۇ ئۆمرىدە «تاشۋاي»، «ساپئېرىق ناخشىسى» قاتارلىق مەشھۇر مۇ-زىكىلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىگە زور كۆچ قوشقان. ئۇ داڭلىق راۋابچى بولۇپلا قالماس-تىن، بەلكى راۋاب بىلەن قوشاق ئېيتالايدىغان ماھىر خەلق سەنئەتكارى. ئۇ ئېيتقان بىر قىسىم ناخشا ـ قوشاقلار ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ قۇلىقىدا جاراڭلايدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنى تەتقىق قى-لىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

تاشۋاينىڭ ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

يۇرت مېھرى

ھەر كۈندە چىقىپ كۆرگەن،
يەلپۈنگەن تېرىقلىقنى.
يىل ئۆتتى چىقالمىدىم،
نە قىلاي غېرىبلىقنى؟

راۋاب چالىمەن ئۆزۈم،
يىغلايدۇ قارا كۆزۈم.
كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ،
ئۆتمىدى مېنىڭ سۆزۈم.

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار،
غېرىبنىڭ يولىنى باغلار.
غېرىب ئۆلسە كىم يىغلار؟
غېرىبقا غېرىب يىغلار.

كاۋابى سەھرا، كاۋابى سەھرا،
يېنىپ كەلدۇق ئەي بالىلار.

4 ـ باب
نايخان قوشاقلىرى

داڭلىق قوشاقچى، خەلق سەنئەتكارى نايخان 1850 ـ يىلى پىچان لۇكچۇندە تۇغۇلۇپ، 1910 ـ يىل ـ لىرى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا چاقچاق ـ لەتىپىلەرگە ئامراق بولۇپ، بېشىدىن كەچۈرگەن ئىشلارنى بىرمۇ بىر چاقچاق قىلىپ ئېيتىشقا ئادەتلەنگەن. شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە بولغان ھېسداشلىقىنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ ھاياتىدا كۆپ قېتىم ۋاڭ ئوردىسىغا ئەرز قىلىپ بېرىپ، ئۆزد ـ نىڭ كەمبەغەل ـ يوقسۇللۇقتا ئۆتۈۋاتقان ئېچىنىشلىق ھاياتىنى قوشاق ئارقىلىق بايان قىلىپ، ئۇلارنى تەسىرلەندۈرۈپ، ئاز ـ تولا قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشقا يول ئاچقان. نايخاننىڭ بەزى لەتىپە، قوشاقلد ـ رى ھازىرغىچە تۇرپان ـ پىچانلاردا تىوي ـ تۆكۈن، جامائەت سورۇنلىرىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

نايخان قوشاقلىرى ـــ ئەينى يىللاردىكى تۇرپان ـ پىچاندىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ھاياتىنى چۈشىنىش ۋە جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى ئىگىلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

نايخاننىڭ سۇلتان مامۇت ۋاڭ بەرگەن قوناقنى ئېشىكىگە ئارتقاندىن كېيىن، ئوردىدىن چىقىۋېتىپ ئېيتقان قوشىقى:

ماڭ ئېشىكىم، ماڭ،
سۇلتان مامۇت ۋاڭ.
بىزلەر تېرىپ بۇغداينى،
كىم يەيدىكەنتاڭ؟ !
كىملەر تېرىپ قوناقنى،
بىز يەيمىزغۇ زاڭ !...

نايخاننىڭ ۋاڭ ئوردىسىدا ئەرز ـ ھالىنى بايان قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئەسكى تامنىڭ دەرى تولا،
قېرى ئۆچكىنىڭ بېزى تولا.
نايخاننىڭ قەرزى بولغاچ،
ۋاڭ خوجامغا ئەرزى تولا.

نايخانغا تەس بولدى،
قەرزدىن بېشىم پەس بولدى.
خوجام ئىلتىپات قىلار دەپ،
توغرا تۇرۇپ ئەرز بولدى.

نايخانىڭ چاپىنىنى گۆرۈگە قويۇپ ئېيتقان قوشقى:

رىزقىمنى ئاللا بېرىدۇ،
سەن توقلىمايسەن دوزىنى.①
بەرگەن نېمەڭ ئازغىنە،
قورقماي ئالۇرسەن زوزىنى.②

موللا توختى ئىسمىلىك بىر ئالدامچى تېۋىپنىڭ كېسەل كۆرۈش باھانىسى بىلەن كىشىلەرنى قاقتى ـ سوقتى قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، نايخانىنىڭ ئېيتقان قوشقى:

مارالبېشىدىن چىقىپتۇ موللا توختى،
ئېشكىنىڭ بېشىدا چىگىكلىك نوختى.

قوتۇر ئېشەك ماڭالمىسا داۋانلاردا،
«قىخ ھارىمى!» دەپ قامچا بىلەن بىرنى سوقتى.

موللا توختى بىر ئاقساقال، «ئۆلىما كىشى»،
موللىلىقتا بۇ جاھاندا يوق تەڭدىشى.

ئىلمىي نۇجۇم، تېبابەتتىن سۆز ئاچقاندا،
موللام بىلەن تەڭ تۇرالماس ھېچبىر كىشى.

كۆز تىكسە ئۇ ئاسمانغا ئەرشنى كۆرەر،
«سۈپكۆچ» قىلسا توخۇلاردىن بەشنى كۆرەر.

موللا توختى قانائەتتىن ئەسلى خالىي،
تومۇر تۇتسا خاماندىكى چەشنى كۆرەر.

موللا توختى ئەسلى تېببىي جاھىلى،③
ئىچ سۇرگىگە بېرەر ھېلىلى كابىلى.④

ئىسسىقى ئاشسا بېرەر توم زەنجىۋىل،⑤
سوغۇقى ئاشسا بېرەر ئىسكەنجىۋىل.⑥

① دوزا ـــ خەنزۇچە قورساق مەنىسىدە.
② زوزى ـــ ئۆسۈم مەنىسىدە.
③ ④ ⑤ ⑥ ئۇيغۇر تېبابىتىدە ئىشلىتىلىدىغان دورىلار ئىسمىلىكى.

5 ـ باب
روزەك باشى قوشاقلىرى

روزەك باشى ـــ يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا ئۆتكەن ئاتاقلىق راۋاب، ناغرا ئۇستىسى، خەلق سەنئەتكارى، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىڭ ژارسلىرىدىن بىرى.

روزەك باشى 1872 ـ يىلى قەشقەر ژىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر ناھىيە تازغۇن يېزىسىدا كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىن دادىسىغا ئەگىشىپ قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ، بۇ يەردە ئۆي ـ ماكانلىق بولۇپ قالغان. ئۇ گەرچە مەكتەپتە ئوقۇيالمىغان، ساۋاتسىز بولسىمۇ، لېكىن، ژۇجۇددىكى زېرەكلىك ۋە تالانت ئۇنى ئاخىرى تونۇلغان بىر راۋابچىغا، ناغرا ئۇستىسىغا ئايلاندۇرغان. ئۇ قەشقەر بويىچە ئۇستا سۇنايچى ئەمەت ئاكا بىلەن جور بولۇپ ناغرا چېلىپ، قەشقەر ھېيتگاھتىكى سامانى قىزىتقان. ھېيت ـ بايرام، ئايەم كۈنلىرى ئۇ چالغان ناغرا ھېيتگاھ مەيدانىنى چاك كەلتۈرۈپ، كەك جامائەتنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى ماختاپ «روزەك باشى» دەپ ئاتاش ئومۇملىشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ «ۋاك بەگنىڭ قىزى»، «كېلىڭ مەشۇقۇم دەيدۇ» قاتارلىق غەزەللىرى خەلق قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان.

روزەك باشى يەنە خەلقپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر ئادەم. 1934 ـ يىلى ئۇرۇمچىدىن چېكىنگەن ما جۇڭيىڭنىڭ قاچاق ئەسكەرلىرى ھېيتگاھ جامەسىنى ئىگىلەپ ئات ـ ئېشەكلىرىنى باغلاپ، سىيىپ ـ چېچەكان. ئۇلار جامە ئىچىدە ئەسكەرلەرنىڭ يوتقان ـ كۆرپىسىنى يۇيدۇرۇپ، مىللەتلەر ئارا زىددىيەت پەيدا قىلغاندا، روزەك باشى كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئەكسىيەتچىلەر بىلەن دەلمۇ دەل ئېلىشقان. چىدىيالمىغان ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بىرلىشىپ روزەك باشىنى «زىۋازا» دېگەن قالپاقنى كىيدۇرۇپ تاياققا باسقان ۋە ئىككى كۈنگىچە دەرەخكە باغلاپ ئاچ قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەھۋالى ناچارلىشىپ، بىرنەچچە يىل كېسەلدىن ساقىيالماي، 1942 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

روزەك باشى ھەققىدە خەلقنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

جاراڭلايدۇ جۇپ ناغرا،
روزەك باشى قولىدا.
چىن دىل بىلەن ئىشلىگەن،
ۋەتەن، خەلق يولىدا.

ناغرا چالسا، ئاسماندا،
گۈمبۈرلەيدۇ ئاۋازى.
ھېيتگاھ جامە، پەشتاقتا،
ساماچىلار پەرۋازى.

روزىكام ئۆزى ئۇستا،
بوم راۋابى سايرايدۇ.
ئوقۇغاندا ناخشىسىنى،
ھەممە ئادەم ئاڭلايدۇ.

روزەك باشىنىڭ قۇمرى ھەققىدە ئېيتقان قوشقىدىن نەمۇنە:

قۇمرى ھەققىدە

ھەق ئىگەمگە، ئادەمزات،
بەندىدۇر.
بارچە قۇشلار ئىچىدە ئۇ،
شاھىدۇر.
قۇمرى يايراپ ئېيتىدۇ:
يا دوست ھۇ، يا دوست ھۇ ! !

دوستلىرىم قومرىگە مەن،
ئاشىق ئۆزۈم.
شۇ سەۋەبتىن يىغلىغان،
قارا كۆزۈم.

قېنى ئاڭلاڭلار خالايىق،
بىر مەرتىزەم. ①
بارچىلارغا پەند ـ نەسىھەت،
بۇ سۆزۈم.

بىر كېچە ئويغاق ئىدىم،
ۋاقتى سەھەر.
كەلدى سايراپ قاشىمە،
بىر قۇش ـ پەدەر.

كىم؟ دېسەم سوئال بىلەن،
قۇمرى، ـــ دېدى.
بولدۇم مەن ھەيرانە ـ ھەس،
ھەم بىخەۋەر.
قۇمرى سايراپ ئېيتىدۇ،
يا دوستى ھۇ، يادوستى ھۇ ! !

دوستلىرىم ئاڭلاڭ شۇنى،
قۇمرى ئەجەب ئاگاھىدۇر.
قۇمرىنىڭ ئېيتقان سۆزى،
ئاللا ئۇلۇغ ـــ مەنەدىدۇر.

① بىر نۆۋەت، بىر مەرتىۋە دېمەكچى.

6 ـ باب
ئايۇپ سامساق قوشاقلىرى

ئايۇپ سامساق ــ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىلى، ئەڭ داڭلىق خەلق قوشاقچىسى. ئۇ 1908 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن ناھىيىسىگە قاراشلىق گەزلىك ئايمىقىدىكى كەمبەغەل كۆنچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە ئوقۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن. كىچىكىدىن باشلاپ ئاتىسىنىڭ ھۈنىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كۆنچىلىك كەسپىنى ئىگىلىگەن، كېيىن دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىن باشلاپ ناخشا ـ قوشاق، بېيىت ـ غەزەللەرگە ناھايىتى ئامراق ئىدى، ئاتىسىمۇ ماھىر قوشاقچى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇ جەريانىدا ئۇ ناھايىتى كۆپ مول مەزمۇنلۇق، تەسىرلىك قوشاقلارنى توقۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، كومپارتىيىنىڭ تۇرلۇك سىياسىي چاقىرىق، ئەمر ـ پەرمانلىرىغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، ئازاد زامان ھەقىقىدە نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلدى. 1953 ـ يىلى سابىق ئۆلكىلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر يىغىنىغا قاتنىشىپ، زور ئىلھام ئالدى، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئۇنىڭ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئەۋزەل شەرت ـ شارائىت بىلەن تەمىنلىگەنلىكى ئۈچۈن، گېزىت ـ ژۇرناللاردا نۇرغۇن قوشاقلىرى ئېلان قىلىنىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان ئەڭ مەشھۇر قوشاقچىغا ئايلاندى. ئۇ 1956 ـ يىلى 7 ـ ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

ئايۇپ سامساق قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەزمۇنى مول، تىلى ئاممىباب، يادلاشقا ئەپلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن خەلق قەلبىدىن ئورۇن ئالغان.

تۆۋەندىكىلىرى ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئىچىدىكى تارىخىيلىقى ئەڭ كۈچلۈك، مۇنەۋۋەر قوشاقلارنىڭ ئۈلگۈسىدۇر.

قۇربان ھېيت خاتىرىسى

ناھىيىمىز كەلپىندە
بىر نەچچىلەر باش بولدى.
قۇربان ھېيت كۈنىسى،
ناھايىتى بەلەن ئاش بولدى.

چاقىرىپتۇ چوڭلارنى،
خەتكە بىر ـ بىرلەپ سېلىپ.
«چوڭلار①» گۆشنى يەپ كەتتى،
«ئۇششاقلار②» قاراپ قېلىپ.

① چوڭلار ــ باي، پومېشچىك، يۇقىرى تەبىقە ۋەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ.
② ئۇششاقلار ــ يېتىم ـ يېسىر، كەمبەغەللەرنى كۆرسىتىدۇ.

گۆشلەر كەلسە ئالدىغا،
كۆزنى يۇمۇپ ھەدەپ يەر.
بۇگۈن مۇنداق يېگەن بىلەن،
ئاخىرەتتە نېمە دەر؟

گۆشنى توق - توق يېدۈق دەپ،
ئۆيىگە بېرىپ ئۇخلا.
سۈرۈشتۈرسە دۇنيادا،
ھەممىمىزلا تەڭ پۇقرا.

قىيانلار ئۇلۇغ كەلسە،
ئۇلاغلار ئۆتەلمەيدۇ.
«چوڭلار» مۇنداق قىلماڭلار،
خۇدايىم كۆتۈرمەيدۇ!

بۇ زامان شۇنداق زامان،
گۆشنى «چوڭلار» يەيدىغان.
«چوڭلار» مۇنداق قىلساڭلار،
ئاخىر ھالىڭلار يامان!

«چوڭلار» ھەدەپ گۆش يېسە،
«ئۇششاقلار» قاراپ قالدۇق.
ئاچچىققا بەس كېلەلمەي،
بۇ قوشاققىمۇ ئالدۇق.

پۇقرالارنى يامان دەپ،
ئامبىلىڭغا دېسەڭچۇ؟
قارىتىپ گۆش يېگۈچە،
ئىت تېزىكى يېسەڭچۇ؟

ئازادلىق

كېچە - كۈندۈز ئىشلىگەن،
كۆيۈك ناننى چىشلىگەن،
كۈن نۇرىنى كۆرمىگەن،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

پومپىچىككە قۇل بولۇپ،
دەرد ئىچىدە خۇن بولۇپ،
ھايۋان كەبى ئىشلىگەن،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

ئالۋان دېسە ھەم بەرگەن،
پاراق دېسە ھەم بەرگەن،
پومېشچىكنى سەمرىتكەن،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

دەرد ئىچىدە قاقشىغان،
بەگ ـ خوجامغا يالۋۇرغان،
قان ـ ياش تۆكۈپ يىغلىغان،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

قارا تۇمان پەردىدە،
پومېشچىكنىڭ دەردىدە،
ھېچبىر راھەت كۆرمىگەن،
كەمبەغەلگە ئازادلىق.

بەختسىزمۇ ئېچىلدى،
تاڭنىڭ نۇرى چېچىلدى،
پارتىيىمىز ئېلىپ كەلدى،
ئۆلكىمىزگە ئازادلىق.

7 ـ باب
شازادىخان ئانا قوشاقلىرى

ئاتاقلىق قوشاقچى شازادىخان 1901 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1982 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن.

شازادىخان كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئانىسى شەرىخانىنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرى ئاستىدا دۇتار چېلىشقا، ناخشا ـ قوشاق ئېيتىشقا ماھىر بولۇپ ئۆسكەن، ئەدەبىياتقا ناھايىتى قىزىقىپ، كونا مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان.

شازادىخان كونا جەمئىيەتنىڭ زۇلۇم ـ كۈلپەتلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن بىۋاستە كۆرگەن ۋە بېشىدىن كەچۈرگەن. ئۇنىڭ ئېرى ئۆمەر ھاجىم شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە تۇرمىگە قامىلىپ قالغاندا، شازادىخان چوڭ يۇرەكلىك بىلەن ئەرەنچە ياسىنىپ، ھارۇنكەش قىياپىتىدە تۇرمىگە كىرىپ، ئېرىنى قۇتۇلدۇرۇپ چىققان. شېڭ شىسەي ئالتۇن كولاش نامى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئەسكەر لىككە تۇتۇپ چىققان يېتىم ـ مۇساپىرلارغا ئىئانە توپلاپ ياردەم بېرىش، ئۇلارنى داۋالاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش، ۋاپات بولغانلىرىنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا قاتنىشىپ، خەلقپەرۋەرلىكىنى ئىپادىلىگەن.

«شازادىخان ئانا قوشاقلىرى» ـــ شىنجاڭدا ھۆكۈم سۈرگەن ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ياۋۇزلۇقى ۋە رەزىللىكىنى، خەلقنە قارىتا يولغا قويغان ئادالەتسىز سىياسەتلىرىنى ۋە ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ھىيلە ـ مىكىر بىلەن تولغان سۈيىقەستلىك پىلانلىرىنى، ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىنى، زالىملارغا بولغان غەزەپ ـ نەپرەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ئەركىن، ئازاد زامانغا بولغان تەلپۈنۈشىنى ئىپادىلىگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى قوشاقلىرىدا يېڭى زامانغا بولغان مۇھەببەت، ياش ئەۋلادلارغا بولغان سەمىمىي تەربىيە، ئەدەپ ـ ئەخلاق قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

«شازادىخان ئانا قوشاقلىرى» ـــ دەۋر روھى كۈچلۈك بولۇش، مول مەزمۇن، قويۇق ھېسسىيات، ئادەمىباب تىل، ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە بولۇش ئارقىلىق باشقا قوشاقلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقلىرىنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە خەلق قەلبىدىن ئورۇن ئالغان.

ياڭ زېڭشىن ۋە ئۇنىڭ قولچوماقچىلىرىنىڭ زالىملىقى ھەققىدە

قادىر بىلەن ئىمىن نىياز،
ياڭغا ھەمتاۋاق.
بولۇپ ئاڭا يۇرتنىڭ بېشى،
بولدى يانتاياق.

لويى بولدى ئىمىن نىياز،
شۆتاڭدا① ئوقۇپ.

① شۆتاڭ ـــ خەنزۇچە مەكتەپ.

ياراپ قالدى ياڭ زېڭشىنغا،
مەدھىيە توقۇپ.

ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە بەردى،
فۇشۇلۇق① مەنسەپ.
تەقدىم قىلدى ئۇزۇن چاڭفۇ،②
يان تايىقىم دەپ.

شۇندىن باشلاپ نەن فۇشۇ③ دەپ،
نامى ئاتالدى.
باشلىرىغا سالپا قۇلاق،④
تاجمۇ تاقالدى.

نەن فۇشۇنىڭ بىر غۇلاچ،
ئۆرۈمە چېچى بار.
قېنى، نەدە ئۇيغۇرنىڭ،
شۇنداق چېچى بار؟

ئۆرۈۋالار چېچىنى،
بېشىغا يۆگەپ.
ئىچىدىكەن قېتىقنىمۇ،
ئاۋايلاپ پۈۋلەپ.

ياڭغا سالام بېرىدىكەن،
چېچىنى چۈۋۈپ.
ئېگىدىكەن باشلىرىنى،
يەرگە ئۇچ ئۇرۇپ.

ياڭ زېڭشىنمۇ يېنىدىن ھەم،
بېرەركەن ئورۇن.
بىر تىنىقتا تىنىشىپ،
يالاركەن بۇرۇن.

دەيدىكەن ئۇ: «نەن فۇشۇ
ئەقىللىق ـ دانا.

---

① فۇشۇ ـــ ياردەمچى ئەمەلدار.
② چاڭفۇ ـــ ئۇزۇن چاپان، ئۇزۇن يەڭلىك چاپان.
③ نەن فۇشۇ ـــ ئىمىن نىيازنىڭ قىسقارتىلما ئىسمى.
④ سالپا قۇلاق تاج ـــ مەنسەپ بۆكى.

ئۇ بولمىسا خەق قانداق
بويسۇنار ماڭا.»

ياڭ زېڭشىنىڭ سول يېنىدا،
لى فۇشۇ① تەييار.
بۇمۇ تازا ئۆتۈپ كەتكەن،
بىر كەمەك ئەييار.

ياڭ زېڭشىنىڭ ئېغىلىدا،
جەرەن يورغىسى.
ئىشىكىدە چۆرگىلەيدۇ،
نەچچە دورغىسى.

خان بۇيرۇقى، خۇدا ھۆكمى،
دەيدىكەن قازى.
بويسۇنسىڭىز پەيغەمبەرمۇ،
بولارمىش رازى.

مۇشۇ داۋلى② ياڭ زېڭشىنىڭ،
ئەڭ چوڭ قارمىقى.
شۇ گەپ بىلەن باشلىنىدۇ،
ئۇنىڭ يارلىقى.

ھۆكۈمىنىڭ بىرىنچىسى،
ئالۋان ۋە ياساق.
غىڭ قىلدىڭمۇ قېرىندىشىم،
ئىشلىرىڭ چاتاق.

ھۆكۈمىنىڭ ئىككىنچىسى،
ئاڭلىمىساڭ گەپ.
يا ئامبالغا، يا لويىغا،
بېرەلمەسەڭ نەپ.

ئۆمرۈڭ ئۆتەر سېنىڭكى،
دائىم ئاۋاقتا.③
سۆڭەكلىرىڭ تالقان بولۇر،
دەررە ـ تاياقتا.

---

① لى فۇشۇ ـــ لى ياردەمچى ئەمەلدار، ياڭ زېڭشىنىڭ ياردەمچى ئەمەلدارى.
② داۋلى ـــ قائىدە، قائىدە سۆزلەش.
③ ئاۋاق ـــ تۈرمە، قاماقخانا، گۇندىخانا.

ساي مەھەللە ھەققىدە

ساي مەھەللە① ، ساي مەھەللە،
ئەتراپىدا بېدە بار.
جەبىر - زۇلۇم دەستىدىن،
يۇرەكلەردە زېدە بار.

ساي مەھەللىدە ئولتۇرساق،
قەلەندەر دېمەكتۇ بىزنى.
ئوتقا سالسا كۆيمىگەن،
سەمەندەر دېمەكتۇ بىزنى.

ساي مەھەللىدىن ئۆتكەندە،
ئېلاخۇننىڭ خۇمدىنى.②
ئۆلۈپ كەتتى بىمەھەل،
ئادەملەرنىڭ ئوبدىنى.③

چۇقان سالدى چوكانلار،
ساي مەھەللىگە ئۆتەلمەي.
ئۆلۈپ كەتتى ياش بالىلار،
مۇرادىغا يېتەلمەي.

قۇشقاچلارمۇ تونۇيدۇ،
ئۇۋا سالغان باراڭنى.
خەپ توختاپتۇر جاللاتلار،
بىر كۈن يەيسەن جاجاڭنى.

سوكۇلدايدۇ لويىلار،
شېكتۇ دۇبەننىڭ ئارقىدىن.
چىقىرايلى ھەممىمىز،
باشلارنى بىر ياقىدىن.

دۇتار چالسام گۇناھمۇ؟

توقاچ ياقتىم ماي بىلەن،
سىيادان سېلىپ.

---

① ساي مەھەللە — ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ھازىرقى ساي مەھەللىنى كۆرسىتىدۇ.

② خۇمدان — ئەينى يىللاردا ساي مەھەللىگە يېقىن جايدا ئېلاخۇن دېگەن بىر كىشىنىڭ خىش چىقىرىدىغان بىر خۇمدىنى بار ئىكەن.

③ 1935 - يىلى ئۇرۇمچى دەرياسىغا قاتتىق كەلكۈن كېلىپ، ساي مەھەللىسىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. ئەنە شۇ كەلكۈندە نۇرغۇن يېتىم - يېسىر، مۇساپىرلار ئۆلۈپ كەتكەنىدى. بۇ يەردە شۇ تارىخىي ھادىسە كۆزدە تۇتۇلغان.

يەدى قۇلاق ـ مېڭەمنى،
بىر نادان كېلىپ.

دۇتار دېگەن دوزاخنىڭ،
چۆمۈچى ئىمىش.
ناخشا دېگەن شەيتاننىڭ،
يېمىشى ئىمىش.

شامالالارمۇ شاخنى يەلپۈپ،
چالىدۇ نەغمە.
گۈل چېغىدا ئىرغاڭلىشىپ،
قىلىدۇ نەزمە.

ناخشا ئېيتىپ، دۇتار چالسام،
گۇناھ بۇ دېسە.
تۆت پۇتلۇقتىن زادى ئۇنىڭ،
پەرقىكىن نېمە؟

غۇنچىنى غازاڭ قىلماڭ

شاخنى كۆرۈپ ئەگ دېمەڭ،
كۆرۈنگەننى بەگ دېمەڭ.
ئون بەش ياشلىق قىزچاقنى،
كومۇڭ چالغا تەگ دېمەڭ.

بۇۋىم سىزنىڭ ئېتىڭىز،
نەگە كەتتى دېتىڭىز؟
نارەسىدىگە ئۇۋال قىپ،
قىزارمامدۇ بېتىڭىز؟

گۈل شېخىدا غۇنچىنى،
قىلماڭ غازاڭ توزۇتۇپ.
تەڭتۇشىنى تاپقاندا،
قويۇڭ ئۇنى ئۇزىتىپ.

تەشتەكتىكى گۈلىڭىز،
سۇ قۇيمىساڭ سارغايغان.
بۇۋىم، سىزنىڭ بېشىڭىز،
قانداق يەردە ئاقارغان؟

راست گەپ قىلسا نېمە بولار؟

سوپى، ئىشان، موللىلار،
راست گەپ قىلسا نېم بولار؟

ئۆي كىشىسى ئايال دەپ،
گەپ ساتىدۇ بەك تولا.

ئايال دېگەن قورچاقمۇ؟
ئويناپدىغان مونچاقمۇ؟
باشلىرىغا نوختا سېلىپ،
باغلاپدىغان تايچاقمۇ؟

نى - نى قىزلار، جۇۋانلار،
پەرەنجىگە ئورالغان.
«ئۆي كىشىسى ئايال» دەپ،
قارا ئۆيگە سولانغان.

سوپى، ئىشان، موللىلار،
راست گەپ قىلسا نېمە بولار؟
قىز - چوكانلار بولمىسا،
بۇ ئالەمدە كىم بولار؟

قانداق دەركىن «مەن ئاتا»

مەستۇرە بولۇپ قۇشناچىم،
ئولتۇرىدۇ كامىردا.
سوكۇلدايدۇ ئاخۇنۇم،
ھەر ئۆيگە مىڭ تەمەدە.

ئاق قىزى، ئاپئاق قىزى،
چىقمايدۇ ھېچ تالاغا.
بىلىم بەرمەي، ئوقۇتماي،
قالماسمىكىن گۇناھقا.

يېڭى مەھەللە، مەسچىتتە،
ئوغۇل - قىزلار ئوقۇيدۇ.
ئاخۇنۇمنىڭ بالىلىرى،
كۇندە ماتا توقۇيدۇ.

خوتەن مەسچىت ئىچىدە،
مەكتەپ بار شۇنداق كاتتا.
بالىسىنى ئوقۇتماي،
قانداق دەركىن «مەن ئاتا».

8 ـ باب
مۇھەممەت ناپىر قوشاقلىرى

ئاتاقلىق قوشاقچى مۇھەممەت ناپىر 1910 ـ يىلى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىنىڭ قايراق كەنتىدە ياللاڭ ما دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1928 ـ يىلىدىن باشلاپ تىرىكچىلىك تۇپەيلى دادىسى بىلەن بىللە باي ـ پومېشچىكلارغا ياللىنىپ، مەدىكارچىلىق، تامچىلىق قىلغان. بۇ جەريانىدا خەلق قىزىقىپ ئاڭلايدىغان بىر قىسىم قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان.

مۇھەممەت ناپىر يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقىگە ئوخشاش بەختىيار كۈنگە ئېرىشكەن. 1951 ـ يىلى ئۈنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان «غەللە ـ پاراق» ناملىق تۇنجى قوشىقى مەتبۇ ـ ئاتالاردا ئېلان قىلىنىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. 1957 ـ يىلى، ئۇ جۇڭگو يا ـ غۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسىنى تەسىس قىلىش يىغىنىغا خەلق قوشاقچىسى سۈپە ـ تىدە ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان. 1958 ـ يىلى «ئەمگەك نەمۇنچىسى» بولۇپ باھالىنىپ، مەملىكەتلىك قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنىغا، 1960 ـ يىلى مەملىكەتلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان. بۇ ئۇزاق جەريانىدا ئۈنىڭ بىر قىسىم قوشاقلىرى توپلام سۈپىتىدە نەشر قىلـ ـنىپ، جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. 1975 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

«مۇھەممەت ناپىر قوشاقلىرى» ـــ مول مەزمۇنى، كۆچلۈك ھېسسىياتى، ئاممىباب تىلى ئارقىلىق خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن. بۇ قوشاقلار ئۈنىڭ قوشاقلىرى ئىچىدىكى تارىخىي چىنلىقى بىر قەدەر كۆچلۈك ۋەكىللىك خاراكتېردىكى قوشاقلىرىنىڭ نەمۇنىسى.

مۇھەممەت ناپىرنىڭ يېڭى زامانىنى مەدھىيىلەپ ئېيتقان قوشىقى:

بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ

پارتىيىنىڭ يولى كەڭ،
ھەممىزدە ھوقۇق تەڭ.
ئېچىلدى گۈل رەڭمۇ رەڭ،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ھارماي ئىشلە دېھقانلار،
ياشا! ئەمگەك قىلغانلار.
تاپار ھۆرمەت ۋە شانلار،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ئىشچى ـ دېھقان غەيرەتلىك،
ئىشلە يەرگە جۇرئەتلىك.
ئوغۇتنى قۇي سۈپەتلىك،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ئىشتا تالماس قوللىرىڭ،
سولاشمايدۇ بويلىرىڭ،
پارلاق سېنىڭ يوللىرىڭ،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ئەمگەك سۆيسەڭ دىلىڭدا،
كەتمەن تۇتساڭ قولۇڭدا.
غەيرەت قىلساڭ يولۇڭدا،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

كېتەر سوغۇق قىشلىرى،
كېلەر ئېتىز ئىشلىرى.
ئىشلە دېھقان ياش، قېرى،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

ئىشلىسەڭلا سالامەت،
كېلەر كۈزدە دارامەت.
بولار ئاندىن ھالاۋەت،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

يۇرتىمىزدا كەڭ ئېتىز،
ۋاقتى ئۇشلا، ئىشلە تېز.
ئەر ۋە ئايال، ئوغۇل، قىز،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

پارتىيىنى دىلدا سۆيۈ،
ماۋ جۇشىنى بىللە سۆيۈ.
ئىش ـ ئەمگەكنى كۈندە سۆيۈ،
بەختىڭ كۈلگەن زامان بۇ.

كادىرلار ئىستىلى ھەققىدە

كادىر بولساڭ سىلىق بول،
سوغۇق بولماي ئىللىق بول.
خەلقىمىزنىڭ ئىچىدە،
سۇدا ئۈزگەن بېلىق بول.

بولدۇڭمىكىن سەن شۇنداق،
دادۇيجاڭ① ھەم شياۇدۇيجاڭ.②

① دادۇيجاڭ ــ كەنت باشلىقى.
② شياۇدۇيجاڭ ــ ئەترەت باشلىقى.

ئەگەر شۇنداق بولمىساڭ،
تەكشۈر، سەندىن كەتسۇن زاڭ.

ئەر ھەم ئايال دېھقانلار،
چىن كۆڭۈلدىن سۆزلەيمەن.
كۆپلەپ پىكىر بېرىڭلار،
توغرا يولنى كۆزلەيمەن.

تەلىم بەردى پارتىيە،
بول — دېدى ئەل چاكىرى.
شۇنداً سېنى ھۆرمەتلەپ،
دەيدۇ — خەلق كادىرى.

ئۇسساپ قالسا ئەمگەكچى،
بولغىن سۈزۈك بۇلىقى.
ھېرىپ قالسا يوللاردا،
بولغىن ياخشى ئۇلىغى.

ئەزرائىلنىڭ قولىدىن،
قۇتۇلدۇردى پارتىيە.
كادىرلارغا كۆيۈنۈپ،
بەردى ياخشى تەربىيە.

كادىر بولساڭ ئەگەردە،
ھەممە ئىشتا ماھىر بول.
بولغىن خەلق بېغىدا،
غۇنچىلىغان قىزىلگۈل.

سىياسەتنى تەشۋىق قىل،
ئالغا باسسۇن قەدىمىڭ.
خەلق ئۈچۈن ئىشلىگىن،
بولسۇن ئۇلاردا غېمىڭ.

كادىر بولساڭ قەيەردە،
بوشاڭ بولما، ھازىر بول.
ماۋجۇشىنىڭ گېپىنى،
ئۇقتۇرۇشقا ماھىر بول.

ئۇرۇق تاللاش ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى

ئۇرۇق ئالساڭ تاللاپ ئال،
يوغان باشنى خىللاپ ئال.
زىرىكمەستىن تىرىشىپ،
يوغانلارنى تېرىپ ئال.

دانلىق بۇغداي نەسىلىك،
قارىمۇقلىرى كېسەللىك.
تاللاپ ئالساڭ ئۇرۇقنى،
زىممىتىگە يېتەرلىك.

ئۇرۇق تاللاپ ئېلىشتا،
موما تۇۋىدىن ئالمىز.
باشنى تاللاپ ئېلىشتا،
قىر تۇۋىدىن ئالمىز.

ئۇرۇق تاللاپ ئالمىساق،
تۇرلۇك كېسەل يېتىدۇ.
ئوبدان ئۇرۇق سالمىساق،
كۆپلەپ زىيان يېتىدۇ.

كۈزلۈك بۇغداي تېرىشقا،
تاللاپ ئالساڭ ئۇرۇقلۇق.
كۆپ ئالارسەن مول ھوسۇل،
ھەم ئۆزۈڭگە ئوزۇقلۇق.

ئۇرۇق تاللاپ بولۇپلا،
بىز بىپەرۋا تۇرمايلى.
كۈزلۈك بۇغداي تېرىشقا،
يەرنى تەييار قىلايلى.

ناچار ئىستىلالارنى تۈزىتىش ھەققىدە

بۈگۈن بىزنىڭ ۋەزىيەت،
ھەممىمىزدە ھۆرىيەت.
ئارىمىزدىن تۈگىسۇن،
مەزھەپچىلىك زىددىيەت.

بىر - بىرىڭنى ھۆرمەتلە،
ئەلدە بارلىق مىللەتلەر.
بىر تۇغقاندەك بولايلى،
ئالغا باسسۇن خىزمەتلەر.

گەپنىڭ راستىنى سۆزلە،
ۋەتەن ئىقبالىنى كۆزلە.
ئىشنى قىلساڭ توغرا قىل،
ناچار ئىستىلنى تۈزلە.

شىرە ساقلاپ بۆلۈمدە،
بۈيرۇقچىلىق قىلمىغىن.
كىم گەپ قىلسا ئەگىشىپ،
قۇيرۇقچىلىق قىلمىغىن.

ئۆزۈمچىلىك، مەغرۇرلۇق،
بيۇروكراتلىق - خاتالىق.
ئىسراپچىلىق، چوڭچىلىق،
ھەم ئۆزۈڭگە جاپالىق.

پاناھ تىلەپ شەخستىن،
ھېچ قىلمىغىن خۇشامەت.
توغرا قىلساڭ ئىشىڭنى،
خەلقىمىز دۇر كاپالەت.

9 ـ باب
نساخان ئانا قوشاقلىرى

كۆچا خەلق ناخشىلىرىغا ژارىسلىق قىلىپ، راۋاجلاندۇرۇپ، بۈگۈنكى كۈنگە يەتكۈزگەن خەلق قوشاقچىسى، خەلق سەنئەتكارى نساخان ئانا 1902 ـ يىلى كۆچا ناھىيىسىنىڭ كونىشەھەر ئىچىدە بىر نامرات سازەندە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، 1987 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

نساخان ئانا كىچىك چېغىدىن باشلاپ سەنئەتكە قىزىققان. ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى سەنئەتسۆيەر كىشىلەر بولغاچقا، ناخشا ـ مۇزىكىغا قىزىقاتتى. ئانىسى پاتمىخان دۇتار، تەمبۇر ئۇستىسى بولۇپ، تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، تىككۈچىلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئايال نەغمىچىلەرگە قوشۇلۇپ، مەشرەپ، توي ـ مەرىكىلەردە، ئاشپۇزۇللاردا نەغمە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. نساخان ئانا يەتتە ـ سەككىز ياش چېغىدىن باشلاپلا ئۇسسۇل ئويناش، ناخشا ـ قوشاق ئېيتىش، دۇتار چېلىشنى ئۆگىنىۋالغان. 15 ـــ 16 ياشقا كىرگەندە ماھىر ناخشىچى ۋە ئۇستا دۇتارچى بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ بىر قوللۇق نەغمىنى بىر كىشى ئورۇندىشىنىڭ مۇمكىنچىلىكى ئۇستىدە باش قاتۇرۇپ، تەكرار ـ تەكرار سىناق قىلىش ئارقىلىق بىر قولدا داپ چېلىپ، يەنە بىر قولدا دۇتار چېلىپ، ئۆزى ناخشا ئوقۇپ، بىر قوللۇق نەغمىنى ئۆزى يالغۇز ئورۇندايدىغان ماھارەتنى يېتىلدۇرۇپ، يۇرت ئىچىدە داڭ چىقارغان. 1920 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، كۆچا ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارى مەخسۇت خوجىنى مازاق قىلىپ ناخشا ئوقۇغان. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىدە 300 دىن ئارتۇق ناخشا ۋە ئاھاڭلارنى ئىگىلەپ، كۆچا خەلق ناخشىلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىپ، كەڭ خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ئۆلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بەزى ناخشا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ ۋە ئاھاڭغا سېلىپ، ئازاد زاماننى مەدھىيىلىگەن. 1955 ـ يىلىدىن بۇيان كۆپ قېتىم قەشقەر، ئۇرۇمچى، بېيجىڭلاردىكى سەنئەت كۆرەكلىرىگە قاتنىشىپ، پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. ئۇ ھاياتىدا شاگىرت يېتىشتۇرۇشكە ۋە كۆچا خەلق ناخشىلىرىنى توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان.

ئۇنىڭ كۆچا كوناشەھەردىكى ساق ـ ساق ئۆستەڭ ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

ساق ـ ساق ئۆستەڭ بويىدا،
سېرىق قۇشقاچ ئەگىدۇ.
يارغا كۆيگەن بۇ يۈرەك،
قانداق قىلسام سەگىدۇ؟

ئۆستەڭ بويلاپ ماڭغىچە،
قاراپ تۇردۇم يانغۇچە.
غۇنچە بويلۇق يارىمنى،
بىر سۆيمىدىم قانغۇچە.

يارىم ماڭغان يولىدىن،
كەينىگە يانارمىكىن؟

بىر جام سوغۇق سۇ بەرسە،
يۈرىكىم قانارمىكىن؟

ناخشا ئېيتىمدۇ دەيدۇ،
ناخشامنىڭ قازاسى يوق.
مەن مۇنداق يۈرگەن بىلەن،
يۈرەكنىڭ تازاسى يوق.

قارا تاشلىق تۇماقمنى،
قارا مەخمەلدە تاشلايمەن.
سەن ماڭا كۆڭۈل بەرسەڭ،
ئەزىز جانىمنى ساقلايمەن.

ساق ـ ساق ئۆستەڭ بويىدىن،
تېرىۋالدىم مارجاننى،
قاش ـ كۆزۈڭنى ئويىنىتىپ،
سەن ئالامسەن بۇ جاننى.

سەنمۇ ئۆستەڭ بويىدا،
مەنمۇ ئۆستەڭ بويىدا.
ئۆلمىسەك تەڭ كۆرۈشەرمىز.
ساق ـ ساق ئۆستەڭ بويىدا.

ئۇنىڭ ئەركىن مۇھەببەت هەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

يۈرىكىم چاك ـ چاك

يۈرىكىم چاك ـ چاك بولدى،
لېۋىڭدىن سۇ ئىچەي ياردىم.
كېتەر يولۇڭغا باش قويۇپ،
ئەجەل كەلسە ئۆلەي ياردىم.

غېرىب ـ ئاۋارىدۇر كۆڭلۈم،
ئۆتەر يولۇم ماكان بولماس.
ئوتۇڭدا ئۆلۈپ كەتسەم،
خۇنۇم ئەلگە راۋا بولماس.

يار دەپ مەن ئادا بولدۇم،
غەمگە مۇپتىلا بولدۇم.

بىر كۆرۈپ جامالىڭنى،
ئاشىق بىقارار بولدۇم.

ئۇچلىماڭ بىلىكىمنى،
كۆيدۈرمەڭ يۈرەكىمنى.

ئاقتۇر بىلەكىم، ئاقتۇر،
ياردىن تەلىيىم يوقتۇر.
ياردىن تەلىيىم بولسا،
ئۆلسەم ئارمىنىم يوقتۇر.

ئاقتۇر بىلەكىم ئاقتۇر،
بېرىپ رەمچىگە باقتۇر.
رەمچى ئېيتىدۇ يالغان،
دەردىڭگە داۋا يوقتۇر.

بالىخان دادەي

بالىخان دادەي، ئۆيۈڭ نەدە؟
شايار دېكى لەنگەردە.
چۈشۈمگە كىرىپ قاپسەن،
چارشەنبە، سەھەرلەردە.

تېرەكسىز هويلىغا كىرسەم،
بېشىمدىن ئاپتاپ ئۆتتى.
بويۇڭدىن ئۆرگىلەي ياريم،
سېنىڭ قەدرىڭ ماڭا يەتتى.

بۈلبۈل سايراپ ئۆتەرمۇ؟
يار ناخشا ئېيتىپ كېلەرمۇ؟
ئىككى ياخشى بىر بولۇپ،
مۇرادىغا يېتەرمۇ؟

ئاشنام بۇدوڭتەي

ئاشنام بۇدوڭتەي،[1]
چىقسۇن چىنارغا.

① بۇدوڭتەي — ئېگىلمەسلىك، تەۋرىمەسلىك، ئىككىلەنمەسلىك مەنىسىدە.

ئالسۇن ماباڭنى،[1]
سالسۇن پاچاققا.
(ۋاي شېرىنجان)

ياڕىم ئويناپدۇ،
ياۋاغ داۋزىسىدا.
كۆرگىلى بولمايدىكەن،
شاخنىڭ دالدىسىدا.
(ۋاي شېرىنجان)

ئالمىنىڭ ئاقى،
بادامنىڭ شاخى،
مىڭ تىللاغا ئەرزىيدۇ،
لەۋزىنىڭ نازى.
(ۋاي شېرىنجان)

شەلىرىڭ ئامان

1

ئاۋاتى يەي، ئاۋاتى،
بەشكېرەمنىڭ ناۋاتى.

يۇرىكىمنى كۆيدۈرگەن، (شەلىرىڭ ئامان)
لەۋزەن يار خاراۋاتى.

ئاللا ـ ئاللا لەيلىگىلار،
ئويىنىمىساڭلار مەيلىگىلار.

2

بۇغداي باغلىغان باغلىق،
يۇرەكنى داغلىغان ياغلىق.
قىلىقىڭنى دېمىسەم (شەلىرىڭ ئامان)
چىرايلىقلىقىڭ چاغلىق.

كىچىككىنە قارا كۆز،
سەن كۈرەگە بارغانمۇ؟
ئاخشىمى قاراڭغۇدا (شەلىرىڭ ئامان)
راست سۆيگەنمۇ يالغانمۇ؟

① ماباڭ ــ تاياق مەنىسىدە.

10 ـ باب
ئېلاخۇن كۆككۆز قوشاقلىرى

ئېلاخۇن كۆككۆز ـــ ئاتاقلىق خەلق قوشاقچىسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇ 1866 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ قازانچى مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ناخشا ـ سازغا خۇشتار بولۇپ، سادىر پالۋاننىڭ قوشاقلىرىنى يادقا ئېلىپ يۇرۇپ، مەشرەپ، توي، مىلىسلاردا ئېيتىپ، خەلق كۆڭلىنى خۇشال قىلىپ، جامائەتكە تونۇلغان. ئۇ كەمبەغەل ـ يوقسۇللۇق تۇرمۇشىنى كۆپ باشتىن كەچۈرگەچكە، قوشاقلىرىدا ئەزگۈچى ـ زالىملارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ قولچوماق-چىلىرىنىڭ ئەپت ـ بەشىرىسىنى قاتتىق پاش قىلىپ، ئەركىنلىككە ـ ئازادلىققا تەلپۈنگەن خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ، خەلق ئارىسىدا ھازىر جاۋاب قوشاقچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن. ئۇ پۈتۈن ھاياتىدا ئەزگۈچى سىنىپلارغا ئۆچمەنلىك نەزەرى بىلەن قاراپ، خەلقتە ناخشا ـ قوشاقلىرى ئارقىلىق ھېسداشلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، كۆپ قېتىم ئىلى يامۇلىغا سولانغان، ئۇرۇمچى تەرەپلەرگە پالانغان، خەلق ئاممىسى ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىپ، ئۇنى قوللىغىنى ئۈچۈن، بەگ ـ زالىملار ئىلاج قىلالماي، ئۇنى سولاقتىن بوشىتىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ 1933 ـ يىلى يامۇلدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، بالا ـ چاقىلىرى بىلەن جەم بولۇپ، تېكەسكە بېرىپ شۇ يەردە ماكانلىشىپ، باغۇەنچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 1950 ـ يىللاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىپ، 1970 ـ يىلى 104 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

«ئېلاخۇن كۆككۆز قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەينى دەۋردىكى تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى سۈپىتىدە خەلق قەلبىدە مەڭگۈ ساقلانغۇسى.

ئۇچۇپ يۇرگەن قارلىغاچلار
بالىسىغا دان بەرگەن.
مېنىڭ ئاتام رەھمەتلىك،
بىر يېشىمدا جان بەرگەن.

تىلىۋالدى دەر دادامنى،
مەن كۆرمىگەن ئاتامنى.
كىچىك قېلىپ ئانامدا،
كىر قىلمىغان ياقامنى.

بىز بۇياقتا كەلگەندە،
ئانامنىڭ مىنگىنى ئۆكۈز.
ئۆزۈمنىڭ ئېتىم يوقتەك،
ئەللەر دەيدىكەن كۆككۆز.

جىرغىلاڭدا باغ تولا،
ئىلىخودا بەگ تولا.
بۇ بەگلەرنىڭ زۇلمىدىن،
يۇرىكىمدە دەرد تولا.

ئىلىخودا ئاۋرال تاغ،
ئوتتۇرىسىدىن قاش ئاقۇر.
زامانە شۇنداق بولسا،
بەگلىرىڭگە كىم باقۇر.

قاش بويىدا بار ئىكەن،
بەگ، تۆرەمنىڭ جاڭزىسى.
بەگ سۆزىگە ئىشەنمە،
باردۇر ھىيلە - ياڭزىسى.

يۇقىرىدىن چىقىپ كەلسەم،
بەشئون بىلەن ئۇچئون بار.
يامۇلغا سولاپ قويسا،
بۇرگە بىلەن چۇچۇن بار.

شەھەردە ئېتىم يامان،
سەھرادا بەتتەر ئاندىن.
نېمە قىلسا قىلمامدۇ،
قورقۇپ يۇرمىدىم خاندىن.

يامۇلۇڭغا چۇشكەن بىز،
تاملىرىنى تەشكەن بىز.
مەن - مەن دېگەن بەگلەرنىڭ،
ئەدىپىنى بەرگەن بىز.

ئەجەبمۇ بېشىم قاتتى،
دەردىنىڭ ئۇستىگە دەردتىن.
ئالدىمدا سالام قىلىپ،
ماراپ يۇرىدۇ چەتتىن.

مەن نەگە بارالايمەن.
بوينۇم قىلدا باغلاقلىق.
ھەر باسقان قەدىمىمۇ،
مىڭ كۆز بىلەن پايلاقلىق.

قەشقەردىن ئادەم چىقسا،
تۇتىدۇ چىقىپ چېرىك.
ئۇقماستىن يېنىپ قويسا،
كۆمىدۇ گۆرگە تىرىك.

بۇ ھالنى كۆرۈپ ھەركىم،
ئېچىنار يېتىمچىغا.
ئىچىم قاينىدى بىر كۈن،
مۇشت ئاتتىم چىقىمچىغا.

چىقىمچى مېنى چاقتى،
ئالدىمغۇ ياماق ئاتاق.
پۈتمىدى شۇندىن بېرى،
ئېلاخۇنغا سوئال ـ سوراق.

يېتىمچىنى تۇتماقتا،
چېرىك چىقتى ئېتىلىپ.
ئاتقا سوقتۇرۇپ ئۆتتۈم،
چېرىكلەرنى يىقىتىپ.

ياخشى ئاتتىن ئايرىدى،
قالدىمغۇ بولۇپ ياياق.
ئىچىمگە گۇمان چۈشتى،
ئېلىپ يۈردۈم چوماق ـ تاياق.

چەككىم كەلدى ئەجەبمۇ،
ئۆيده بارمىكىن غاڭزا.①
ئەمدى مېنى تۇتقۇدەك،
شەھەرگە چىقىرىپ داڭزا.②

زامانەڭنىڭ ھالى شۇ،
كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى.
ياخشى ـ ياماق دېسە،
تىرىك ئۆلمەمدۇ كىشى.

مىنگەن تورۇقۇم قاشقا،
تەگمەس تۇيىقى تاشقا.

---

① غاڭزا ـــ چىلىم مەنىسىدە.
② داڭزا ـــ شەھەر دەرۋازىسىغا چاپلىنىدىغان ئادەم تۇتۇش بۇيرۇقى ئېلانى.

سەن مېنى يامان دەيسەن،
سېنىڭ قورسقىڭ باشقا.

ئېلاخۇن دەپ ئېتىم بار،
شەنگەنلەردە ئۆچۈم بار.
نېمە قىلسىڭ قىل شەنگەن،
ساڭا تېتار كۈچۈم بار.

مېنى تۇنقان بەگلەرنىڭ،
قەستى ئېتىمدا قالغان.
جاننى ئالساڭ ئال زالىم،
قىلغان تۆھمىتىڭ يالغان.

غۇلام، ئەختەم ئەمەسمۇ،
مېنى باققان توقايلىق.[1]
ياخشى ئات ئاستىمدا تۇرسا،
كىمدىن شۇنچە قورقايلۇق.

ئوڭ قولۇمدا مالخىيىم،
چەپ قولۇمدا چاقمىقىم.
بالىلىرىمنى دېمىسەم،
يوقتۇر شەھەرگە بارمىقىم.

ئېلىپ كەلدى قولۇم باغلاپ،
ئاتىنىڭ ئالدىدا.
ئامان بولسام، چېقىمچىلار،
قالماس دالدىدا.

زىندان تېمى ئېگىز ئىكەن،
چىققىلى بولماس.
كۆككۆز جېنىم ئامان بولسا،
بەگلەر قۇتۇلماس.

تاغدا كەكلىك غەلەت بولمايۇ،
قەپەسكە چۈشمەس.

① يۇرت ئىسمى.

قىلغان ئىشىم ھەقتۇر مېنىڭ،
چىرىغىم ئۆچمەس.

سەكسەن بەگلەر بىر بولۇشۇپ،
ھەددىدىن ئاشتى.
ئەلنىڭ ئاققان كۆز ياشلىرى،
سەل بولۇپ تاشتى.

بۇگۈنمىكىن، ئەتىمىكىن،
سوراقنىڭ ۋاقتى.
مەن تۇتۇلدۇم، بەرمەس قويۇپ،
چوڭ يەرگە چاقتى.

قەپەسكە سولاپ قويدى،
نەگە بېقىپ سايرايمەن.
ئۇرۇمچىگە پالىدى،
كىمگە بېقىپ قارايمەن.

بىز ئىلىدىن چىققاندا،
دەريا ياقىلاپ ماڭدۇق.
ئامان بولغىن دوستلار، دەپ،
كۆزىمىزگە ياش ئالدۇق.

بىر قەپەستە ئېلاخۇن،
ئارا قەپەستە سۇلايمان.
يىغلىماڭلار يارەنلەر،
كېلەرمىز ئېسەن ـ ئامان.

قەپەسكە سولاپ قويۇپ،
بىزنى قورقۇتاي دەمسەن؟ !
زۇلۇمنى تولا قىلىپ،
ئۆزۈڭ يوقىلاي دەمسەن؟ !

ئۇرۇمچىدىن خەت كەلسە،
يالغانمىكىن دەپتىمەن.
قەپەسكە سولاپ قويسا،
يامۇل چېغى دەپتىمەن.

ئالاردا ئۆزۈڭ ئالغان،
باقماي ئۆز قارارىڭغا.
بىز ئادەم، كەكلىك ئەمەس،
قەپەسكە سولارىڭغا.

تار قەپەستە مەن ياتقان،
ئارا قەپەستە سۈلايمان.
بىزنى بۇ كۈنگە قويغان،
ياڭتوڭ[1] ژاقتى ـ شۇم زامان.

قەپەسكە سولاپ قويدى،
ھەر تەرەپكە قارايمەن.
ئامان بولغىن دوستلار، دەپ،
بىر خۇدادىن تىلەيمەن.

قول ـ پۇتتا كىشەن، كويزا،
سۆڭەككە پېتىپ كەتتى.
زالىملارنىڭ قىلمىشى،
جېنىمدىن ئۆتتۈپ كەتتى.

خوش ـ خوش، ئىلى باغلىرىم،
مەن يايلىغان تاغلىرىم.
مەندىن رازى بولۇڭلار،
يىغلاپ قالغان بالىلىرىم.

ئارىدا تۇنەپ ئىككى،
تەلكىگە پېتىپ كەلدۇق.
چېرىك تىللىسا مەيلى،
ناخشىنى ئېيتىپ كەلدۇق.

تەلكە دېگەن داۋاننىڭ،
مەنزىلى خويمۇ يىراق.
چېرىكلەرگە سۇ دېسەك،
بىزدىن قاچىدۇ نېراق.

تەلكىنىڭ داۋانىدىن،
كارۋان توختىمايۋ ئۆتتى.

---

① ياڭتوڭ ـــ ھەربىي ئەمەلدار.

سۈلايمان يىغلىغان بىلەن،
ئىلاخۇن يىغلىماي ئۆتتى.

تەلكىدىن ئۆتۈپ كەتتۇق،
ئىلىدىن چىقىپ كەتتۇق.
باشقا چۈشكەن كۈنلەرنى،
قوشاققا قېتىپ كەتتۇق.

تەلكىدىن چىقىپ كەلسەك،
سايرام كۆلى كۆرۈندى.
ئايرىلىش يامان ئىكەن،
يۈرەك ئىككى بۆلۈندى.

سايرامنىڭ كۆلى دەيدۇ،
قىش كىرگەندە توڭلايدۇ.
غەم قىلماڭلار يارەنلەر،
خۇدايىم باشنى ئوڭشايدۇ.

ئوڭ يېنىمدىمۇ چېرىك،
سول يېنىمدىمۇ چېرىك.
بىزنى تۈتۈپ ئېلىپ ماڭغان،
ماناپ توك ① بىلەن شېرىك.

چۆل ـ ئېدىردىن ئۆتكەندە،
ماناپ ئىلىغا ياندى.
ئالتە قاغا بىر بولۇپ،
بىزنى ئارىغا ئالدى.

ئۇرۇمچىگە پالاندۇق،
قوغۇن پىششىقى كۈزدە.
جانغا پاتتى غېرىبلىق،
ئۇرۇمچى يولىدا تۈزدە.

ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدۇق،
يامۇلغا ئېلىپ كىردى.
سۈرى يامان ئەبلەخلەر،
قاقشىتىپ ئۇرۇپ كىردى.

① ئادەم ئىسمى.

يامۇلغا سولاپ قويدى،
ئەتراپنى كۆرەلمەيمەن.
بۇرگە، چۈچۈن دەستىدىن،
تولغىنىپ ياتالمايمەن.

ئاستىمغا سېلىپ ياتقان،
كالا يۈڭى تېكىمەت.
تۆھمەت بىلەن سولىدى،
بۇ قارا يۈز ھۆكۈمەت.

دېھقان بولمىغان بەگلەر،
تارتمايدۇ مۇشەققەتنى.
سوراق سورىدى قانچە،
سۆزلىدىم ھەقىقەتنى.

نۇرمەمەت ①بالام كەلسۇن،
تۇرسۇنمۇھەممەت ②بالام كەلسۇن.
مەن ئۆلسەم ئۆلۈپ كېتەي،
ئەل - يۇرتۇم ئامان قالسۇن.

يامۇلدا بولار سوراق،
بىرى بىرىدىن يامان.
تارتماسقا نېمە چارە،
باقمىسا بىزگە زامان.

بۇگۈن نەچچە كۈن بولدى،
كۆرمەيدۇ مېنىڭ كۆزۈم.
كۆرۈپ يۈرگەن ئىشلارغا،
ئۆتمەيدۇ مېنىڭ سۆزۈم.

ئۇرۇمچىدىن يانغاندا،
ئىلىغا قاراپ ماڭدۇق.
يامۇلدىكى زۇلۇمنى،
بىر - بىرلەپ ساناپ ماڭدۇق.

قانچە يىل ئۆتۈپ كەتتى،
تالا - تۇزنى كۆرمەستىن.

① ② ئادەم ئىسىملىرى.

جەبرىنى تولا تارتىپ،
ئاخىر ياندۇق ئۆلمەستىن.

تاغنىڭ ئارقىسى تىكەن،
يېرى زەپ بولۇق ئىكەن.
دەريانىڭ ئېقىپ ئۆتەر،
قۇرىماس سۇلۇق ئىكەن.

ئېلاخۇن سارىڭ ئەمەس،
چۈجىنى ساناڭ كۆزدە.
باغلارنى بىنا قىلدىم،
دەرەخسىز مۇشۇ كۆزدە.

بېغىم ئالمىسى تاتلىق،
ھەركىم كېلىپ ئاشايدۇ.①
ئۇلار رەھمەت ئېيتقاندا،
ئېلاخۇن كۆڭلى ياشنايدۇ.

① ئاشاش — يېيىش، ئىرغىتىش مەنىسىدە.

11 ـ باب
سېلىم بوۋا قوشاقلىرى

داڭلىق قوشاقچى سېلىم بوۋانىڭ نامى قاراماي ناھىيلىك بىلەن باغلىنىشلىق. ئۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن.

سېلىم بوۋا قوشاقلىرى ئىلى، قاراماي، شىخولاردا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى بولۇپ، مەلۇم خاسلىق ۋە تارىخىيلىققا ئىگە.

سېلىم بوۋا ئەسلىدە جەنۇبىي شىنجاڭلىق بولۇپ، قارامايغا چېقىپ تۇرۇپ قالغان. ئۇ قارامايدا تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، 30 نەچچە يىل يەككە ـ يېگانە تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ياشلىق دەۋرلىرىدە ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ، ئېشىكىنى مىنىپ، بىپايان چۆل ئىچىنى ئارىلاپ يۈرۈپ، ھەممە ئەتراپقا زەن سېلىپ قاراپ ماي ئىزدىگەن. ئۇ، قارامايدا نېفىت بارلىقىنى كەڭ دەسلەپ تاپقان تۇنجى ئىگىلىك يارانقۇچى بولۇپ، قارامايدىكى يەرلىك ماي بۇلاقلىرىدىن ئەڭ دەسلەپ ماي ـ نېفىت ئېلىپ، شىخو، جىڭ بازارلىرىغا ئاپىرىپ سېتىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سېلىم بوۋا نېفىت قىدىرىپ تەكشۈرگۈچىلەرنى باشلاپ يۈرۈپ، ئۆزى ئىلگىرى ماڭغان ـ تۇرغان جايلارنىڭ ئىزىنى بويلاپ، ماي بۇلاقلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، قاراماي نېفىتلىكىنىڭ ئېچىلىشى ئۈچۈن بىر كىشىلىك تۆھپە قوشقان.

سېلىم بوۋا دۇتار، راۋاب چېلىشنى بىلىدىغان قىزىقچى ئادەم بولۇپ، ئۆز دەمەتلىكلىرى ئارىسىدا ناخشا ئېيتىش، قوشاق توقۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئالاھىدە ھۆرمەتكە ئىگە ئىكەن. ماي بۇلاقلىرىنى ئىزدەپ تېپىش جەريانىدا، بىر قىسىم قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ ۋە ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، ئۆزىنى ۋە دوست ـ بۇرادەرلىرىنى خۇشال قىلغان. بۇ قوشاقلار قارامايدىكى قوشاقچى ـ ئەلنەغمىچىلەرنىڭ تارقىتىشى بىلەن بۈگۈنكى كۈنگىچە يېتىپ كەلگەن.

«سېلىم بوۋا قوشاقلىرى» ـــ قاراماينى ئېچىش يولىدا جاپا ـ مۇشەققەت چېكىپ تەر ئاققۇزغان تۇنجى ئەۋلاد نېفىت ئىشچىلىرىنىڭ تۇرمۇش ـ ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، زور تارىخىي ۋە رېئال قىممەتكە ئىگە.

ماكانىمدۇر ماي بۇلاق،
جەرەن بۇلاق، ئاق بۇلاق.
تۆھمەت، ئالۋان ـ ياساقتىن،
باغرى تازا، ساق بۇلاق.

جەرەن تۈتۈپ يېدىم مەن،
كېيىك تۈتۈپ يېدىم مەن.
تېرىسىنى ئۆشنەمگە،
ئېگىن ئېتىپ كىيدىم مەن.

قۇشلار بولدى مۇڭدىشىم،
ئېشەك بولدى قولدىشىم.
چۆلنى كېزىپ يۈرمىشىم،
يالغۇزلۇقنى گولدىشىم.

قاپتاللارغا قۇش قوندى،
سايرىمايدۇ نە بولدى؟
توختا ئېشەك، ئوتلىغىن،
كۈن ئولتۇردى، كەچ بولدى.

چۆلنى كېزىپ يۈرگەندە،
سۆكسۆكلەر ئوتۇن بولدى.
كۈن قەيەردە كەچ كىرسە،
ئاشۇ يەر ماكان بولدى.

راۋابىمنى چېلىپ مەن،
باياۋاننى كەزدىم مەن.
ماي بۇلاقنى يىراقتىن،
پۈرىقىدىن سەزدىم مەن.

ماڭا ھەمراھ، ئەتىۋار،
ئىككى قاپاق، بىر ئېشەك.
ماي ئېلىشقا ئەپلىككەن،
ئېلىۋالغان بەل، گۈرجەك.

قۇشلار ئۆتسە تىزىلىپ،
يانغا كەل دەپ چىللىدىم.
يۈرۈپ چۆلدە يېگانە،
جان ئامان دەپ تىلىدىم.

نەلىك سەن؟ دېگەنلەرگە،
قارامايلىق دەپ قويدۇم.
تاپسام يېڭى ماي بۇلاق،
دۇرۇت ئوقۇپ، ئات قويدۇم.

ئوت ـ چۆپى بار بۇ يەرنىڭ،
سۈيى يوقكەن بۇ يەرنىڭ.
قارامای دەپ ئات قويدۇم،
مېيى باركەن بۇ يەرنىڭ.

نەچچە ئۆتەك، قونالغۇ،
شىخو، قاراماي يوللىرى.
ماڭا تونۇش بۇ يەرنىڭ،
گۈل ـ گىياھ، تاش ـ قۇملىرى.

ماينى ئېلىپ شىخوغا،
نەچچە قونۇپ يېتىمەن.
تەشنالىق يېتىپ قالسا،
ھال ـ ھوشۇمدىن كېتىمەن.

شىخونىڭ بازاردا،
ساتتىم قاپاقتا ماينى.
خۇدايىم بېرەر بىر كۈن،
باي مىنگەن سېمىز تايىنى.

ئىلىدىن ھارۋا كەلسە،
ماي تۇگەيدۇ قاپاقتا.
ئۇ مۇساپىر، مەن غېرىب،
ئوتسىنىمىز ئوچاقتا.

جورام يانتقان قەبرىنى،
كۈندە يۇزمىڭ ئايلاندىم.
لەھەت كولاپ يېنىغا،
بۇ چۆللۈككە باغلاندىم.

قارا چېچىم ئاقاردى،
ماداريمدىن كەتتىم مەن.
ئەل ـ يۇرتۇمنىڭ قەدرىگە،
قېرىغاندا يەتتىم مەن.

ئۆردەك، غازنىڭ بالىلىرى،
ئۇزۇپ ئوينار كۆللەردە.
ئۆلۈپ قالسام قالىدۇ،
باسقان ئىزىم چۆللەردە.

12 ـ باب
ئىسمايىل كاككۇك قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ئىسمايىل كاككۇك 1890 ـ يىلى ئىلىدىكى بىر خاك ئىشچىسى ئائىلىسىدە تۇ-غۇلغان. ئۇ كىچىكىدىلا ئاتىسىدىن يېتىم قېلىپ، 12 يېشىدىن تارتىپلا خاڭدا ئىشلەشكە مەجبۇر بولغان. خاڭدا ئىشلەۋاتقان مۇساپىرلار ئىچىدە ئاجايىپ ناخشىچىلار، ھېكايە ـ چۆچەك، لەتىپە ـ يۇمۇر ئېيتىدىغان خەلق سەنئەتكارلىرى بار ئىدى. ئىسمايىل مۇشۇلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە ئىشتىياق باغلايدۇ. ئىشتىن چۈشكەن چاغلاردا ياكى ئەتىگەن ـ ئاخشامقى بوش ۋاقىتلاردا يېقىملىق ئاۋازى بىلەن ناخشا ئوقۇپ، قوشاق ئېيتىپ، مۇساپىرلارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇ-نىڭغا «كاككۇك» دەپ نام قويۇپ، ناھايىتى ھۆرمەتلەيدۇ. ئىسمايىل كاككۇك ئانىسى ۋاپات بولغاندىن كې-يىن، ئېغىر ئەمگەك ۋە چېكىدىن ئاشقان زۇلۇم دەستىدىن خاڭنى تاشلاپ، غۇلجا ناھىيىسى ئەتراپىدىكى يېزىلاردا بىر مەزگىل سەرگەردان بولۇپ يۈرىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىسمايىل كاككۇك مىليونلىغان كىشىلەر قاتارىدا بەختكە ئېرىشىپ، ئازاد زامانىنى كۈيلەپ، بىر مۇنچە قىزىق، تەسىرلىك قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر قوشاقلىرى ئارقىلىق ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى ئادالەت-سىز، تەڭسىز زامانىنى پاش قىلىپ، باي ـ پومېشچىك، خاك خوجايىنلىرىنىڭ يىرگىنچلىك قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، مۇساپىرلارنىڭ دەردىنى ئېيلىپ بەرگەن، تۇرمۇش سەرگۈزەشتلىرىنى قىزىق لەتىپە ـ يۇ-مۇرلارغا ئايلاندۇرۇپ سۆزلەپ بېرىپ، ئەزگۈچىلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلغان.

«ئىسمايىل كاككۇك قوشاقلىرى» ـــ ئىلى رايونىدا خېلى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ھەرقايسى جەھەت-لەردىن بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇ 1966 ـ يىلى غۇلجىنىڭ تۇرپانيۇزى يېزىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

زالىملار زامانىدا

ئىسمايىل كاككۇك دەيدۇ،
مېنى تونۇغان ئەللەر.
يىل بويى بىكار ئىشلەپ،
مۇكچەيدى قاۋۇل بەللەر.

ياري يوق، نىگارى يوق،
بايغا ئىشلىگەن كاككۇك.
خەق ئۇچۇن كەتمەن چېپىپ،
لېۋىنى چىشلىگەن كاككۇك.

زالىملار چىقىپ كەلدى،
مىنگىنى تورۇق قاشقا.

زەھەر تىللىق قامچىسى،
ئويناپدۇ بىزنىڭ باشتا.

دودۇشاڭ، كۆرەلەردە،[1]
ئىشلىدۇق جاللات ئۈچۈن.
زۇلۇمنىڭ چېكى بارمۇ؟
بىز يوقسۇل، نامرات ئۈچۈن.

دودۇشاڭ، كۆرە دەيدۇ،
مەن كۆرمىگەن يەر ئەمەس.
سەن رەھىمسىز بايلارغا،
تېتىمىسام ئەر ئەمەس.

شاللىقتا تولا ئىشلەپ،
پاشا چاقتى بۇ تەننى.
بىردەملىك ئارام ئۈچۈن،
قامچا تىلدى بەدەننى.

ئىلى دەريا ئاقىدۇ،
كۆنىپېتىشقا ئۆركەشلەپ.
زالىم توقمىقى بوتۇڭ،[2]
نېرى كەتمەس دۇشكەلەپ.

---

① ئىلىدىكى جاي ئىسىملىرى.
② بوتۇڭ ــ خاڭ خوجايىنلىرى.

13 ـ باب
ئىمىر ھېزىم قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ئىمىر ھېزىم 1923 ـ يىلى كۇچا ناھىيىسىنىڭ قوشئاۋات يېزىسىدا تۇغۇلغان، 1985 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

ئىمىر ھېزىم كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە قىزىققان. خەلق ئارىسىدىكى داستان، چۆچەك، رىۋايەتلەرنى، خەلق قوشاقلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە شۇ ئاساستا قوشاقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1953 ـ يىلىدىن باشلاپ تۇرلۇك مەزمۇن، تېمىلاردا يازغان قوشاقلىرىنى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. 1984 ـ يىلى ئۇنىڭ «ئۆچمەس تىلەكلەر» ناملىق بىرلەشمە توپلىمى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

ئىمىر ھېزىم قوشاقلىرىدا ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە خەلقنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ئېچىنىشلىق كۈنلىرى، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ زوراۋانلىقى، خەلقنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتكە بولغان تەلپۈنۈشى قاتارلىق مەزمۇنلار ۋە يېڭى جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك يېڭى ئۆزگىرىشلەر، يېڭى زامانغا بولغان مۇھەببەت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئىمىر ھېزىمنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئۆتمۈش جەمئىيەتتىن شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشقى:

ئۆتمۈشكە لەنەت

جېنىمىز تويۇپ كەتكەن،
قارا زۇلۇم، ئۆتمۈشتىن.
ئاپەت ياغقان خەلقتە،
شۇم گومىنداڭ ئىبلىستىن.

بەگلەر ئۇرۇپ سوققاندا،
زۇلمەت باشقا ياغقاندا.
ئاڭلىمايتتى زالىملار،
خەلق غەم ـ دەرد تارتقاندا.

بايلار يېگەن ياغ توقاچ،
كەمبەغەلگە ساپ ئۇماچ.
تۇغۇلغانغا مىڭ تويۇپ،
ئادەم ئۆلگەن قورساق ئاچ.

ئەمەلدارلار ئاقسۆڭەك،
كىيىملىرى ساپ يىپەك.
كەمبەغەللەر بېشىغا،
قويۇپ يانقان تاش ـ كېسەك.

باي - پومېشچىك بازارچى،
بالىلىرى تاماشاچى.
كەمبەغەلگە شۇم زامان،
ئاتاق بەرگەن «ھاشارچى».

باينىڭ نامى بەگزادە،
خوتۇن - قىزى خانزادە.
بىزنى ئاشۇ زاماندا،
ئاتىشاتتى قەلەندەر.

باي - پومېشچىك ئات مىنگەن،
ئوغۇل - قىزى شاد يۈرگەن.
ئۆلۈپ قالسا كەمبەغەل،
ئەھۋالىنى كىم كۆرگەن؟

باينىڭ ئىدى خوپ تۇرمۇش،
كۈندە يەيتتى پولۇ، گۆش.
بىلمەيسىلەر ئۆتمۈشتە،
ئىسمىم ئىدى «يالاڭ تۆش».

پومېشچىك ئىش قىلمايتتى،
بىزنى بىكار قويمايتتى.
بەرگەن ئازراق ئېشىغا،
ھەرگىز قورساق تويمايتتى.

باي قىلاتتى جازانى،
كۈندە ئېلىپ بازارنى.
ئىتقا بەرسە يېمەيتتى،
بىزگە بەرگەن «غىزا»نى.

ئانام ئېغىر ئەمگەكتىن،
مېنى ئايرىپ ئەمچەكتىن.
تاپالمىسا ئىچەتتى،
ئۇماچ چېلىپ كېپەكتىن.

باينى بەگ، خوجام دەيتتۇق،
زاغرىنى غاجاپ يەيتتۇق.
ئۆتمۈش كونا زاماندا،
ئاق ئاشنى بىز بىلمەيتتۇق.

پومېشچىك يەپ كاۋابنى،
چىلاپ ئىچىپ ناۋاتنى.

ھەركۈن خۇشال ئويناپتتى،
چالدۇرۇپ داپ، راۋابنى.

قۇياش چىقىپ شەرقتىن،
ھال سورالدى خەلقتىن.
شۇندىن بۇيان قۇتۇلدۇق،
بويۇنتۇرۇق سېلىقتىن.

ھۆر زامانغا مۇھەببەت،
قەد كۆتۈردۇق ھەرمىللەت.
ئادالەتنى ئورناتقان،
پارتىيىگە مىڭ رەھمەت.

ئازادلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن ئېيتقان قوشىقى:

يېڭى زامان ھەققىدە

كۈرەش قىلىپ خەلقىمىز،
ئوت ياقتۇق تۈن تەختىگە.
خۇشال كۈلۈپ ئېرىشتۇق،
ئازاد زامان بەختىگە.

تەڭسىزلىكنى يوقىتىپ،
چىقتۇق ئادالەت سەھنىگە.
جازا بەردۇق ئەجەللىك،
باي ـ پومېشچىك، ۋەھىمىگە.

جۇت ـ زىمىستان يوقىلىپ،
يەتتۇق باھار پەسلىگە.
يېڭى زامان يەتكۈزدى،
بىزنى بەخت ۋەسلىگە.

گۈللەر ئۇنۇپ بۇ يۇرتتا،
تولدى چۆللەر كەشتىگە.
يېڭى قوشاق توقۇدۇم،
يېڭى زامان شەنىگە.

تۈنۈگۈنكى يوقسۇللار،
ئېرىشتۇق زور غەلىبىگە.

قاتتىق ئىشلەپ تەر تۆكۈپ،
يېتىمسز شان ـ پەللىگە.

پاختا تېرىش ھەققىدە

پاختا تېرىش بەك مۇھىم،
بۇ يۇرتىمىز شىنجاڭدا.
يەرگە ئوبدان ئىشلەيلى،
تېرىش ۋاقتى بولغاندا.

پاختىنى كۆپ تېرىساق،
ئەرزان بولۇر گەزلىمە.
راسا ئىشلەپ پاختىغا،
كىيىمدىن سەن غەم يېمە.

كېۋەز تېرىغان يەرگە،
كەتمىنىڭنى تازا چاپ.
مول ھوسۇلنى ئېلىشقا،
يېڭى ـ يېڭى چارە تاپ.

كېۋەزلىكتىن بۇ ئىمىر،
بىر ياخشى گۈل ئۈزۈپتۇ.
خۇشاللىقتا پاختىغا،
شۇنداق قوشاق توقۇپتۇ.

خۇراپاتلىقنى قامچىلاش ھەققىدە

مەن ئېيتىمەن ھېكايەت،
خۇراپاتتىن شىكايەت.
شىللىمىزدىن باسقان ئۇ،
قىلىپ سانسىز جىنايەت.

ئادالەت دەپ قۇللۇقنى،
ماختاپ ئون خوتۇنلۇقنى.
ئۆزى ئوڭدا يېتىپ يەپ،
بىزگە تاڭغان خورلۇقنى.

ياتسا، قوپسا «ئىنساپ» دەپ،
ئەمگەك قىلماي يېتىپ يەپ.
قېنىمىزنى شورىغان،
كەسپى ئۇنىڭ قۇرۇق گەپ.

«ئەۋلىيا» دەپ ئۆزىنى،
پەردازلىغان كۆزىنى.
ئەلگە تاڭغان «قانۇن» دەپ،
ئەمر ـ پەرمان سۆزىنى.

سېپىق نامى پۇر كەتكەن،
جىن ـ شەيتانغا دەرس ئۆتكەن.
ئەل قېنىنى شوراشقا،
ياۋۇزلۇقنى ئىشلەتكەن.

يوق گەپلەرنى ئويدۇرۇپ،
پىتنە ـ پاسات تۇغدۇرۇپ.
پۇلغا ساتقان قىزلارنى،
ئاسارەتكە بوغدۇرۇپ.

ئاياللارنى «ئىش بىلمەس»،
كەمسىتىپ «قولىدىن ئىش كەلمەس».
تەقدىر دېگەن ئەنە شۇ،
دېگەن «ئايال ئەردىن پەس.»

ئەمەلدارلار چىشلەيدۇ،
پۇقرا دېگەن ئىشلەيدۇ.
بويسۇنماقمۇ ۋاجىپتۇر،
خەلق بۇ ئىشنى ئۇقمايدۇ.

قۇلدۇر بۇ، دەپ ساتقۇزغان،
بويسۇنمىسا ئاتقۇزغان.
«شۇنداق قىلماق دۇرۇس» دەپ،
قۇلنى قوشقا قاتقۇزغان.

دىندا ئالداپ خەلقنى،
كۆپەيتتۇرۇپ سېلىقنى،
پەيدا قىلغان خۇراپات،
ئادەم قىلماس قىلىقنى.

تېگىپ ئەلنىڭ پەشۋاسى،
چىقتى ئۇنىڭ رەسۋاسى.
يەكسان بولدى يەر بىلەن،
ئۆتمەس بولۇپ پەتىۋاسى !

14 ـ باب
تاشپولات قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، سازەندە تاشپولات قۇمۇلنىڭ ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىن، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلغان.

تاشپولات كىچىك چېغىدىن باشلاپ، خەلق ئەدەبىياتىغا قىزىققان، خەلق ئارىسىدىكى داستان، چۆچەك، شېئىر ـ قوشاقلارنى يادلاپ ئۆگىنىپ، قوشاقچىلىققا ئاساس سالغان. ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسى نامراتلىق ئىچىدە ئۆتكەن، قۇمۇل، ئاراتۇرۇكلەردىكى باي ـ پومېشچىكلارنىڭ ئۆيىدە چاكار بولۇپ ئىشلەپ كۈن ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئۆمرىدە نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان بولۇپ، ھەربىر قوشىقى بىرەر تارىخىي ۋەقەنىڭ شاھىتى، گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا تارقالغان.

تاشپولات ياش ۋاقتىدا قۇمۇلنىڭ باي يېزىسىدىكى پاتمىخان دېگەن قىزنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، توي قىلماقچى بولىدۇ، بىراق، پاتمىخاننىڭ ئاتا ـ ئانىسى بۇ نامرات يىگىتنىڭ توي تەلىپىگە قوشۇلمايدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ ئىككى ياش گېپىنى بىر قىلىپ، بىر كېچىسى باي يېزىسىدىن توخۇلا يېزىسىغا قېچىپ بېرىپ، دەپتەرى دېگەن يەردە بىر مەزگىل كۈن كەچۈرىدۇ. 1922 ـ يىلى تاشپولات مىراب-لىقىغا يىللىقچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. لېكىن، ئۇ چېكىدىن ئاشقان ئېغىر ئەمگەك ۋە خورلۇقلارغا چىدىيالماستىن قېچىپ كېتىپ بورالىق، سىرلىق تالا ۋە ئاراسالا قاتارلىق تاغلاردا بىر مەزگىل مۇساپىر بولۇپ ياشايدۇ. مىراب تاشپولاتنى دادىسى ئارقىلىق نەسىھەت قىلىپ قايتۇرۇپ ئەكەلگەن بولسىمۇ، ئۇنى كەچۈرۈم قىلىش ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي، ئۇرۇپ ـ تىللاپ قىينايدۇ. ئاخىرىدا ئۇ ئۆمرىنى تۆھمەت، ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ئۆتكۈزۈپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

«تاشپولات قوشاقلىرى» ـــ چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇن، ئاممىباب گۈزەل تىل، يەرلىك شېۋىگە ئىگە، قۇمۇلنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يېڭى ئوچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

تاشپولاتنىڭ پاتمىخان بىلەن قېچىپ چىققان ۋاقىتتا ئېيتقان قوشىقى:

بايلاردىمۇ خوش تۇردۇق،
ئاتىمىزنىڭ مىراسىدەك.
ئېشەكلەرنى ئەپقاچتۇق،
تۇرغانىنىڭ جازاسىدەك.

ئۇلارنىڭ دەپتەرى دېگەن جايدا ئالچۇق تۇتۇپ تۇرغان كۈنلەردە ئېيتقان قوشىقى:

تاشپولاتنىڭ پوتىسى،
قارا باسما پوتىدۇر.

دەپتەری دېگەن يەردە،
زانۇڭلە دەپ ياتىدۇ.

ئۇلارنىڭ مۇساپىر بولۇپ تاغلاردا يۇرگەن ۋاقىتتا ئېيتقان قوشىقى:

مەن يۇرگەن قارا تاغلار،
قۇيرۇق بىلەن قول ياغلا.
بورا بىلەن ئېغىل قىلىپ،
تورۇق بايتالنى باغلا!

تاغ تۇۋىدىن سۇ چىقتى،
مېنى قوغلاپ دادام چىقتى.
قۇيرۇقلارنى پىشۇرۇۋىدىم،
بەرمەي، قارىنىغا تىقتى.

مىراب تاشپولاتنى «قايتىپ كەلسۇن، كەچۇردۇم» دەپ ۋەدە قىلغان بولسىمۇ، ۋەدىسىگە ئەمەل قىلمىغان. تاشپولاتنىڭ بۇ ئىشلارغا قارىتا ئېيتقان قوشىقى:

چوكتىن①چىقسام چىلبۆرە،
تاغقا چىقسام باش تۆرەر.②
بەگ دادامنى دەپ كەلسەم،
قىرىقنى ئۇرۇپ، مېنى سۆرەر.

ئەرزىم بارغۇ، ئەرزىم بار،
بەگ دادامغا ئەرزىم بار.
ئەرزىمنى ئېيتاي دېسەم،
يۈرىكىمدە دەردىم بار.

مىراب بەگنىڭ چاكارلارغا بېرىدىغان ئاش ـ تامىقى ناچار بولغانلىقتىن، ئۇلار ناھايىتى نارازى بولىدىكەن. تاشپولاتنىڭ بۇ ئەھۋاللارنى كۆرگەندىن كېيىن ئېيتقان قوشىقى:

چورۇق كىيىسەم تۇرمايدۇ،
ئالا ئۇيىنىڭ تېرىسى.
مەيدىلەردە قاينىغان،
مىراب بەگنىڭ جېرىسى.

① چوك ــ چۆللۈك، باياۋان.
② تۆرەر ــ نىشاندىن ئېزىپ قېلىش.

بىز يۇرگەن بۇ تاغلارنى،
بەسىپ كەتكەن كۈدىلەر.①
مىراب بەگىم قانداقمۇ،
يېتىملەرگە كۆيۈنەر.

سەپلەرنى قىڭغىر قىلغان،
توختىكامنىڭ پەيتۈسى.
دۇمبىنى يېغىر قىلغان،
مىراب بەگنىڭ گەيتۈسى.②

تاشپولاتنىڭ ئېغىر ئەمگەك تۈپەيلىدىن پۈت ـ قوللىرى يېرىلىپ كەتكەندە، مىراب بەگنىڭ ئاغىچىسىغا مۇراجىئەت قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئۆزلىرىنى ئاغىچا دېگۈزگەن،
ئول خۇدانىڭ بۇيرۇقى.
قولۇم ھاڭدەك يېرىلدى،
بېرەمدىلا قۇي قۇيرۇقى.

تاشپولاتنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

مىراب بەگ ياماق ئىكەن،
بىزنى خوش ـ خوش دېگۈزدى.
ئۇنى ياماق خەلىچىخان،
قىرىق پالاق ئۇرغۇزدى.

خەلىچەمۇ – خەلىچە،
ئوتى ياماق خەلىچە.
مىراب بەگىم توۋلايدۇ،
توختاپ تۇرۇڭ ھېلىمچە.

تاشپولاتنىڭ گۈندىسىنى،
جۇمە كۈنى بوشىتىدۇ.
خانغا چاي قۇيۇپ قويسام،
ناننى ئۆزى ئوشتۇدۇ.

① كۈدە ـــ ئوت ـ چۆپ.
② گەيتۇ ـــ يەر ئاغدۇرغاندا كالىنىڭ بوينىغا سالىدىغان ياغاچتىن ياسالغان بويۇنتۇرۇق.

كالا سولىغان دەپسەكتە،①
ياش بالىلارنىڭ ئىزلىرى.
ئەدىپسمنى بەرمەكچى،
مىراب بەگنىڭ قىزلىرى.

كەڭ ئېرىقنى ئاتلايدۇ،
تار ئېرىقنى ئاتلايدۇ.
بەلگە بەرسەم كۆڭلەككە،
مىراب بەگكە دادلايدۇ.

دەپتەرىيۇ - دەپتەرى،
باي كېچىكنىڭ دەپتەرى.
ئۇرۇمچىدىن مەن كەلسەم،
مېھرىبانىنىڭ گەپلەرى.

تاشپولاتنىڭ شوپۇل تېغىنىڭ ئۆرە ئۆتەڭ دېگەن يېرىدە پادا بېقىپ جاپالىق كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقاندا ئېيتقان قوشىقى:

ئولتۇرغىنىم ئۆرە ئۆتەڭ،②
قالىغىنىم شىلۈە كۆتەك.
سېمىز ئاتلار مەندە يوق،
ھەيدىگىنىم قوتۇر ئېشەك.

تاشپولات نوم توراي چۆلىدە ئېتى قېچىپ كېتىپ، پىيادە ئېگەر - جابدۇقنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ ناھايىتى قىيىنچىلىقتا قالىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئېيتقان قوشىقى:

مېنىڭ ئېتىم تاشپولات،
مىنگەن ئېتىم ئايغىر ئات.
مەندىن ساڭا پەندىيات،
ئايغىر مىنمەي ئاختىلات!

تاشپولاتنىڭ ئاراتۇرۇكنىڭ قاراتاش دېگەن يېرىدىكى باتۇر - ئەزىمەتلەرگە قول قويۇپ ئېيتقان قوشىقى:

كالا سولىغان دەپسەكتە،
توقسۇن ئاكام پاڭ قىلدى.
توخۇ ئېتىپ قارا تاشتا،
پۈت - قولىنى قان قىلدى.

① دەپسەك ــ تاغ ئارىسىدىكى تۈز يەر.
② ئۆرە ئۆتەڭ ــ قۇمۇلدىكى بىر جاي ئىسمى.

15 ـ باب
تاش قارىم قوشاقلىرى

تاش قارىم ــ پىشقان خەلق قوشاقچىسى ۋە قىزىقچىسى. ئۇ 1882 ـ يىلى يېڭسار ناھىيىسىنىڭ ساغان يېزىسىدىكى بىر نامرات دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1960 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ تاغىسىنىڭ تەربىيىسىدە بولغان، 15 ياشقا كىرگەندە، يۇرتىدىن قېچىپ چىقىپ، بايلارنىڭ ئۆيىدە چاكار بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ جەريانداا ئۇ كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، مۇزىكىتېپ قارىي بولۇپ يېتىشكەن ۋە دىنىي مەكتەپ ئېچىپ بالا تەربىيىلىگەن. گەرچە ئۇ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئاتۇش مەشھەت، يېڭىشەھەر يامانيار، كونا شەھەر ئاققاش قاتارلىق جايلاردا مۇسىقىچى بولۇپ كۆن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن، ياشلىقىدىن باشلاپ ئىلىم ـ مەرىپەتكە ئىشتىياق باغلاپ، مول تارىخىي، ئەدەبىي، مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ، ئۆزىدە سۆزمەن، ئۆتكۈر پىكىرلىك، يۇمۇرلۇق خاراكتېر يېتىلدۈرگەن، ئۆز قوشاق ـ نەزمىلىرىدە رەزىللىك، ساختىلىق، ئاچ كۆزلۈك، خۇراپاتلىق، نادانلىق قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى قامچىلاپ، جاپاكەش، ئاق كۆڭۈل دېھقانلارغا ھەمدەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. يەرلىك مۇتەئەسسىپ، زالىم پومېشچىك ـ بەگلەر ئۇنىڭغا «جەدىت» دەپ بەتنام چاپلاپ، ئۆزىنىڭ سەللىسى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزىنى باغلاپ، كوچا ـ مەھەللىلەردە ئۇنى سازايى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، تاش قارىم بۇ ئىشلارغا پىسەنت قىلماستىن، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن.

«تاش قارىم قوشاقلىرى» ــ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ باشتىن كەچۈرگەن ئېچىنىشلىق ھاياتىنى ئىگىلىگەن ۋە تەقىق قىلىشتا بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئۇنىڭ قوشاقلىرىمۇ كۆپ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئەينى يىللاردا تاش قارىم كونا شەھەر ئاققاشتا ئولتۇراقلىشىپ قالغاندا، بىر پارچە ئۇنۇمسىز، شور يەرنى سېتىۋېلىپ ئالدىنىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىشتىن نارازى بولۇپ ئېيتقان قوشىقى:

ئۇنۇمسىز شور يەر ھەققىدە

يەر دەپ ساتتى ئىمىن ئۇستام،
بىر جاڭگالنى ئامالداپ.
كۈندە چاپسام ئېرىقنى،
تىنىپ قالدى شامالداپ.

«تىم[1] تۆۋى»نىڭ ئېرىقى،
باشتىن ـ ئاياغ ئەن بولدى.

---

① تىم ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مۇنار دېگەن مەنىدە. تىم تۆۋى ــ بىر جاينىڭ ئىسمى.

ئاۋۋال ئاخشام سۇ ئاچسام،
ئىككى كاندۇك نەم بولدى.

«تىم تۇۋى»نىڭ ئېرىقى،
«بايتوقاي①»غا داڭ كەتتى.
پاچىقمەدەك سۇ ئاچسام،
تەڭ تولىسى يار كەتتى.

«تىم تۇۋى» دە يەر تۇتۇپ،
بىزگە بەك زۇلۇم بولدى.
ئېرىقنى تولا چېپىپ،
ئاياغلار تۇلۇم بولدى.

تاش قارىم بىر يىلى ئۇنۇمسىز يېرىگە ئارپا تېرىپ، ھېچقانداق ھوسۇلغا ئېرىشەلمىگەن. ئۇنىڭ چەككەن جاپاسىنى ئويلاپ، ئاغرىنىپ ئېيتقان قوشىقى:

تاش قارىمدۇر شاھ غېرىب،
شاھ غېرىب ئارپا تېرىپ.
ئالتە چاشقاننى يېغىپ،
لاي ـ لاي ئېيتقان شاھ غېرىب.

بىر قېتىملىق داستىخاندا، تاش قارىمنىڭ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان پولۇغا قاراپ ئېيتقان قوشىقى:

ئەي پولۇ، ئوبدان پولۇ،
ھەزرىتى شاھ، خان پولۇ.
پىشۇرۇپ داستىخاندا قويسا،
پارقىراپ تۇرغان پولۇ.

گۆش ـ يېغى جايىدا بولسا،
ئوخشاپتۇ ـ بولغان پولۇ.
گۆش، يېغى كەم دەملىسە،
كۆرۈك توخۇغا دان پولۇ.

بىر قېتىم تاش قارىم تۇگمەنگە بېرىپ ئۇن تارتماقچى بولۇپتۇ. لېكىن، ئويلىغاندەك ئىش بولماپتۇ. ئىككى ئادەم كۆتۈرەلمىگۈدەك ھالدا ئېشەككە ئاران ئارتقان بىر تاغار بۇغدايدىن چىقىقان ئازغىنە ئۇنغا قاراپ ئېيتقان قوشىقى:

«چوڭ بولوك②» تۇگمەنلىرى،
ئەجدىھاكەن ھەربىرى.

---

① بايتوقاي ـــ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاققاش يېزىسىدىكى يەر نامى.

② چوڭ بولوك ـــ قەشقەر يېڭىشەھەر يامانيار يېزىسىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەريا سىدىكى تۇگمەن جايلاشقان جاينىڭ ئىسمى.

بىر تاغار بۇغداينى تۆكسەم،
قاپتۇ ماڭا ئۇچنىڭ بىرى.

زالىم بەگلەرنىڭ ئالۋان ـ ياساق، غەللە ـ پاراقنى قاتلاپ سېلىپ، پۇقرالارنى جان باققۇسىز ھالغا كەلتۈرگەنلىكىنى، دورغا ـ يايىلارنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، نارازى بولغاندا ئېيتقان قوشىقى:

بەگ ئالدىدىن چىقتى پاراق،
ئۇنى ھەيدەپ چىقتى بايراق.
پاراقنى بېرەلمىگەنلەر،
باش ـ كۆزىگە يەيدۇ تايراق.

تاش قارىم بىر قېتىم تۇغمەنگە بارغاندا، ئۇگۇت كۆپ، تۇغمەن بېسىق ئىكەن. ئۇ بەش كۈن ساقلاپ، يەيدىغان نانلىرى تۈگەپتۇ. تۇغمەنچىگە كۆمەچ پىشۇرۇش ئۈچۈن ئازراق قوناق بېرىپتۇ. بىراق، تۇغمەنچى كۆمەچنى پىشۇرۇپ، چوڭراق پارچىسىنى ئۆزى يەپ، كۆيۈپ كەتكەن قاسىراقلىرىنى تاش قارىمغا بېرىپ-تۇ. بۇنىڭغا چىشى ئۆتمەي، ئاچ قالغان تاش قارىمنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

تۇغمەنچىنىڭ پىرى نوھ پەيغەمبەر،
كۆمگەن كۆمەچلىرى زور پەيغەمبەر.

تۇغمەنچىنىڭ كۆمىچى تۇۋاقتەك،
ئۇگۇتچىنىڭ كۆمىچى قۇلاقتەك.

تاش قارىم بىر كۈنى تۇغمەنچىلەر بىلەن بىر ئۇگۇتچىنىڭ جېدىلى ئۇستىگە بېرىپ قاپتۇ. ئۇ ئوت-تۇرىدىكى ئېيتىلمۇاتقان گەپ ـ سۆزلەرگە قۇلاق سېلىپ، پوستەكچىگە نارازى بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

پوستەكچىگە

بىر ـ بىرىنى باشلىشىپ،
سۇئىگۈچىنى قاشلىشىپ،
«چوكانيار①» غا قاتىرىشىپ،
ئۇگۇت توسقان پوستەكچى.

دەريا تولۇپ سۇ كەلسە،
تاغارلاپ ئۇگۇت كەلسە.
نامراز شام قىستاپ كەلسە،
پەيت مارىغان پوستەكچى.

① چوكانيار ـــ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە ياندۇرما يېزىسى يېنىدىكى جاي.

ناس قاپقى بويندا،
بەل باغلىغان شويندا.
ئۇن خالتىسى قويندا،
ئەجەب چاققان پوستەكچى.

خامپا كولاپ چىقالماس،
ئۇن ئوغرىلاپ تۇتۇلماس.
پوستەك يالاپ يا تويماس،
نەپسى يامان پوستەكچى.

رىسالىدە بۇيرۇدى،
دەپ ھالال ئوندىن بىرى.
ئاڭا تويمىغان ئوغرى،
ئاچ كۆز قاۋان پوستەكچى.

ھېسابى يوق ئۇننى يەپ،
كۆنگەن يالغان گەپنى دەپ.
ئۇگۇتچىنى قاقشاتقان،
تۇلۇمچاشقان پوستەكچى.

كىرسە ئۇنىڭ تويلۇقى يوق،
چىقىپ كەتسە ھەققى يوق.
نەپسى بالا كەيندىن،
مۇشتقا قالغان پوستەكچى.

يۇرتتىكى بەزى مۇتەئەسسىپ، زالىم بەگلەر تاش قارىمنى «جەدىت» دەپ قارىلاپ، سازايى قىلغاندا، ئاق كۆڭۈل دېھقانلار ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىپ، «قارىم، نېمە گۇناھ قىلغانتىلە؟» دەپ سورىغاندا، تاش قا-رىمنىڭ جاۋاب بېرىپ ئېيتقان قوشىقى:

يېڭىساردىن كەلگەندۇر،
ئۇشبۇ يۇرتقا تاش قارىم.
يېيىشلىرى نان بىلەن،
ئىچىشلىرى ئاش قارىم.

ئوڭدا ياتقان باي، بېگىم،
گىرە يېسە كېكىرىپ.
ئىشلەپ، ھېرىپ جىگدە يەپ،
قورساق باققان تاش قارىم.

بىر يىلى ئاتۇش ئوڭئېر بقلىق مۇھەممەت سىدىق ھاجى باشلىق سودىگەرلەر مەكىت ــ دولاندىن يېنىپ ئاققاشقا كەلگەندە، ئات ـ ئۇلاغلىرىنى توختىتىپ، بىر بەگنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈپ، تاڭ ئاتقۇچە نەغمە ـ ناۋا قىلىپ، كۆڭۈل ئېچىپتۇ. سورۇندا تاش قارىمۇ بار ئىكەن. بىراق، سورۇندىكى قىزىقچىلىقتا تاش قا ـ رىم بىلەن ھېچ كىشىنىڭ كارى بولماپتۇ. باي ـ سودىگەرلەر يەنە قىزىقچىلىق تەلەپ قىلىۋېرىپتۇ. قور ـ سىقى ئېچىپ، ھالىدىن كەتكەن تاش قارىم بۇ چاغدا بايلارغا نارازى بولۇپ بۇ قوشاقنى ئېيتىدۇ:

ئەجەب يامان بايلىرىم

يېتىشلىرى كەڭ ساراي،
مىنىشلىرى بوغۇلتاي.
سودىگەرلىك ئالتە ئاي،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

يۇرۇشلىرى يۇرتمۇ يۇرت،
كىيىشلىرى چىبەرقۇت.
كۈلۈشلىرى توڭ ئامۇت،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

ئېلىشلىرى ئالمىدەك،
بېرىشلىرى چالمىدەك.
ماراشلىرى سالمىدەك،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

ئېشىكىنى ئانام ــ دەر،
قېچىرىنى دادام ــ دەر.
يۈزنى يۇماي ناننى يەر،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

تۆرده بايلار ئولتۇرار،
ئاش كەلسە يالماپ سالار.
غىت قىلىپ گالغا ئۇرار،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

يوقسۇللارغا پولۇ يوق،
ئىسسىنغۇدەك ھولۇ يوق.
دالدا تېمى، قورۇ يوق،
ئەجەب يامان بايلىرىم.

تاش قارمىنىڭ خەلق ئازاد بولۇپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندا ئېيتقان قوشىقى:

ئۆتمۈشتە بار ئىدى،
ھەر يەردە ئوشۇق.
ئەمدى بىز قوللاردا،
چىلىڭ تۇتتۇق ھوقۇق.

پارتىيە كەلگەندە،
قاچتى ئۇ ئىتلار.
دەسسىدۇق يەلكىگە،
ئۇزۇلدى قۇيرۇق.

16 ـ باب
موللا تۇردى شات ئېلى قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى موللا تۇردى شات ئېلى 1892 ـ يىلى كۇچا ناھىيىسىنىڭ ئاقبۇيا كەنتى (ھازىر ـ قى ياقا يېزىسى ئاقبۇيا كەنتى)دە بىر كەمبەغەل چارۋىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1970 ـ يىلى ۋاپات بولـ غان.

موللا تۇردى شات ئېلى كىچىك چېغىدىن باشلاپ، فولكلورغا ناھايىتى ئىشتىياق باغلىغان. ئۇ ياش ۋاقىتلىرىدا توقسۇ، كۇچانىڭ داڭلىق مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ، بىلىم تەھسىل قىلغان، كېيىنچە ئائىلىسىدە قول ھۈنىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ ئۇزاق جەريانىدا ئۇ ئىلىم ئىگىلەشنى باشتىن ـ ئاخىر چىڭ تۇتـۇپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەرخىل مەزمۇن، ھەرخىل شەكىللەردە بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى يېزىپ، گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىپ، جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرگەن. 1956 ـ يىلى ئاپتو ـ نوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان. ئۆزى يازغان بارلىق شېئىر ـ قوشاقلارنى توپلاپ، رەتلەپ، نەشرگە تەييارلىغان بولسىمۇ، ئاپەتلىك يىللاردا بۇ ئىشنى باشقا ئەپچىقىشقا ئىمكانىيەت بولمىغان. بىر قىسىم ئەسەرلىرىنى كۆمۈپ ساقلىغان بولسىمۇ، ۋاپاتىدىن كېيىن ئىزدىگەندە تېپىلمىغان.

موللا تۇردى شات ئېلى قوشاقلىرىدا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى، خەلقنىڭ ئەركىن، بەختىيار زامانغا بولغان تەلپۈنۈشى، ئىلىم ـ مەرىپەت ئېلىش يولىدىكى قىزغىنلىقى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرى خەلق قوشاقلىرىنى تەتقىق قىلىش جە ـ ھەتتە مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەجەب ئازاد زامان كەلدى

زەپ خۇش دۆلەت بۇ شىنجاڭغا،
ئادالەتلىك ئاتا كەلدى.
غېرىبلارنىڭ سىلاپ باشىن،
تامام كادىر قاتار كەلدى.

قىلىندى بىزگە غەمخورلۇق،
بۇ ئۆلكە بولدى گۈلزارلىق.
كېڭەيدى، قالمىدى تارلىق،
ئەجەب ئازاد زامان كەلدى.

خەلقنى ئەيلىگەن سەرسان،
قاراقچى، ئەسكى گومىنداڭ.
بولۇپ يىلتىزىدىن گۇمران،
يوروق ئالەم جاھان كەلدى.

كومپارتىيە غەمگۇزار بولدى،
قاراقچىلار تارمار بولدى.
يالاقچى خارۇ زار بولدى،
بۇگۈن ئەلگە زۇۋان كەلدى.

خۇشاللىق قوينىدا بىزلەر،
قېرى - ياش، ئوغۇل - قىزلار.
ئېزىلگەنىڭ دىلىن ئىزدەر،
قوشاق شۇڭا راۋان كەلدى.

پومېشچىك، زومىگەر، جاسۇس،
قېنى ئەمدى يېگەننى قۇس.
سېنى تۇتماس خەلقلەر دوست،
ساڭا ئۆمۈر خازان كەلدى.

كېلىڭ دوستلار بولۇپ سەپ - سەپ،
كۆڭۈللەرنى روشەن ئەيلەپ.
زامانىڭ سازىنى كۈيلەپ،
دېگەن جانلىق چۇقان كەلدى.

ئازاد زامان بىزلەرگە،
يېڭى نۇر بەردى كۆزلەرگە.
پۈتۈن ھەققانىي سۆزلەرگە،
بۇگۈن كەڭرى زامان كەلدى.

بىلىم ئېلىڭ تۇغقانلار

يوقتۇر شەرەپ ئوقۇشتەك،
مۆكۈپ يۈرمەڭ ھۇۋاقۇشتەك.
ساۋاتسىزغا تاڭ ئاتماس،
ئويغىنايلى دېھقانلار.

قەلەم كەلدى كېرەككە،
ناخشا ئۆرلەپ پەلەككە.
ئاتلاندى ئاي ئەتراپى،
ئىلىم مېغىزىنى چاققانلار.

يالغان ئەمەس ماقالىم،
بولۇڭ بالام پەن ئالىم.
ئاخىر بارماق چىشلەيدۇ،
غەپلەت ئىچرە ياتقانلار.

ساۋاتسىزلىق بالادۇر،
دىلغا ئازاب سالادۇر.
نادامەتتە قالادۇر،
ئۆگىنىشتىن قاچقانلار.

ساۋاتسىزلار ئىشلەيدۇ،
كۆيۈك كۆمەچ چىشلەيدۇ.
بىلمەسلىكنىڭ لېيىغا،
بېلىگىچە پاتقانلار.

پەن ئوقۇشتىن باش تارتىپ،
قالماقلىق كېيىن ئاھ تارتىپ.
پايدا كۆرمەس زەررىچە،
ئۆيدە ئۇخلاپ ياتقانلار.

ساۋاتسىزلار پىيادە،
تارتتى ئەلەم زىيادە.
ئوقۇپ بىلىم ئېلىڭلار،
يارۇ دوستلار، تۇغقانلار.

قاراڭغۇ ـ زۇلمەتلىك ئۆتمۈش ھەققىدە

كەمبەغەللەر ئۆتمۈشتە،
دەرد ئاستىدا ئېزىلدى.
تارتىپ ئۆتكەن ئېغىر كۈن،
گېزىتلەرگە يېزىلدى.

زالىملارنىڭ ۋاقتىدا،
يېتەلمىدۇق چاپانغا.
ئېغىر سېلىپ ئالۋاننى،
ئېسىپ ئۇردى تاپانغا.

ھاشار سېلىپ تاغلارغا،
ئوتۇن سېلىپ باغلارغا.
قارشى چىققان ئادەمنى،
باستى قاينىق ياغلارغا.

زالىم شاڭجاڭ، بوجاڭلار،
تەڭگە ئالدى قوناقتا.
«ئەتە بېرەي، يوق» دېسە،
تۇتۇپ بەردى قاماقتا.

پومپشچىك هەم بەگ، مىراب،
يېيىشى پاقلان كاۋاپ.
ئەيش ـ ئىشرەت قىلاتتى،
چالدۇرۇپ قالۇن، راۋاب.

كەمبەغەلنى باغلىتىپ،
جانجىگەرنى داغلىتىپ.
زورلۇق بىلەن قورقۇتقان،
بۇلىغان قان يىغلىتىپ.

زومىگەردە تۆت خوتۇن،
ئۆگزىدە سۆكسۆك ئوتۇن.
كەمبەغەلنىڭ مۇلكىنى،
يېدى زالىملار پۈتۈن.

زومىگەر هەم پومپشچىك،
پۇلنى قىلغان جازانى.
دېھقانلارغا پۇل بېرىپ،
كۈندە ئالغان بازارنى.

خوتۇننىنى خان دېگەن،
ئوڭدا يېتىپ نان يېگەن.
دۇمبە ـ قۇيرۇق قويلارى،
ئالدىدا پولۇ، لېگەن.

هاشار، سەيسى، «ياردەم» دەپ،
كۈندە ئالۋان غوۋغىسى.
ئىشكىلەردىن كەتمىگەن،
لالما ئىتتەك دورغىسى.

ئازاد بولۇپ ئۆلكىمىز،
كىيدۇق يېڭى چاپاننى.
تاغار ـ تاغار ئۈن تارتىپ،
تولغاپ يېدۇق ئاق نانىنى.

ئەمگەك ـــ دېدى پارتىيە،
ئۆستەڭ چاپتى ئارمىيە.
شۇنداق ماڭساق، كۆپ ئۆتمەي،
گۈلزار بولۇر هەممە يەر.

17 ـ باب
يەھيا ئەينىدىن قوشاقلىرى

داڭلىق ئەلنەغمىچى، داستانچى، خەلق قوشاقچىسى يەھيا ئەينىدىن 1921 ـ يىلى ئاراتۆرۈك ناھىيـ ـسىنىڭ باي يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

يەھيا ئەينىدىن تۇغۇلۇپ ئىككى ياشقا توشمايلا كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئىككى كۆزى ئەما بولـۇپ قالغان. شۇنداقتىمۇ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن بىر ئامالالارنى قىلىپ دىنـي مەكتـەپتە ئوقـۇپ قۇرئان ساۋاتىنى چىقارغان، كلاسسىك ئەدەبىياتقا تەۋە بەزى قىسسە، جەڭنامىلەرنى يادقا ئالغان. گەرچە ئۇ ئەما بولسىمۇ، لېكىن، زېھنى ئوچۇق، تۇتۇۋېلىش قابىلىيـىتى يۇقـىرى بولغـاچ، بىر قېـتىملا ئـاڭلىغـان ھەرقانداق نەرسىنى ئۇنتۇپ قالماي يادقا ئېلىپ ماڭغان. ئۇنىڭ ئاۋاز پـەرق ئېتىـش ئىقتـىدارى كۈچلـۈك بولۇپ، ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھەرقانداق كىشىنى ئون يىلدىن كېيىنمۇ ئازماي تونۇيالايدىكەن. يەھيا ئەينىدىن كىچىك چېغىدىن تارتىپلا ھېكايە ـ چۆچەك ئېيتىشقا ئامراق بولۇپ، باي يېزىسىدىكى خىدىسخان قاتارلىق نەغمىكەشلەردىن كەمتەرلىك بىلەن قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى ئۆگەنگەن. قۇمۇل خەلـقىنىـڭ قەدىمكى تارىخي قوشاقلىرىنى، داستانلىرىنى ئوقۇپ بېرىپ، كەڭ جامائەتنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ، تىرىك «ئۇنـ ئالغۇ» دەپ نام ئالغان.

يەھيا ئەينىدىن ھازىر جاۋاب، ماھىر قوشاقچى بولۇپ، تىل، ھېسسىيات، تەسەۋۋۇر جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭا ئۇنىڭ نۇرغۇن قوشاقلىرى خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن.

1

ھاشىماخۇن ئاكا ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

جالدىرجاقۇ ـ جالدىرجاق،
قوشاق قوشاي ھەممە ۋاق.

بەر دېسەڭمۇ ئاتىمەن،
بەرمىسەڭمۇ ئاتىمەن.

روزىخانىنىڭ دەردىدە،
يۇلغۇن تۇۋىدە ياتىمەن.

مېنىڭ ئاكام رەۋەندە،
ئۇن تاسقايدۇ جاۋەندە.

ئەنجان دېگىنىڭ نېمە دېگىنىڭ؟
تۇرپان دېگىنىڭ نېمە دېگىنىڭ؟

ئەنجانلىقنىڭ نېمىسى بار؟
چىن تەخسىدە پىستەسى بار.

پىستىسىنى كىم چاقىدۇ؟
ھاشىم ئاكام ئۇستىسى بار.

ھاشىم ئاكام ئۆلۈپتۇ،
ئاقتارمىغا كۆمۈپتۇ...

2

چارۋا مالدىكى مەكرولار توغرىسىدا ئېيتقان قوشىقى:

ئەرزى ئېيتتى بىر ئەلى،
بەردى بىلەن يايسىلا.
سىلىدىن قارىم سورايمىز،
قويدا مەكرو قايسىلار؟

ئەردى ئەتتى مەستەبەر،
ئەررە بىلەن ئەستىدۇر.
سىلى مەندىن سورىسىلا،
قويدا مەكرو يەتتىدۇر.

ھارىرى بىلەن ئىسەدى،
بەردى بىلەن ئەسىلە.
سىلىدىن مەن سورىدىم،
ماڭا جاۋاب بەرسىلە.

قويدا مەكرو يەتتىدۇر،
ئىككى چاتنىڭ ئارىسى.
بىرى يۇلۇن، بىرى ئۆت،
بىرى قامچا، بىرى كۆت.

بۇ قوشاق خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىۋېرىپ، مۇنداق ژارىيانتىلارمۇ پەيدا بولغان:

ئىككى كۆزنىڭ قارىسى،
بىرى يۇلۇن، بىرى ئۆت.

ئىككى چاتنىڭ ئارىسى،
بىرى چۈچاق، بىرى كۆت.

3

يار ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

ئەرگە تەگسەڭ ماڭا تەگ،
كىمخاب كۆڭلەك كىيىسەن.
پەشلىرىڭنى قىستۇرۇپ،
سايدا تېزەك تېرىسەن.

ئولتۇرۇپسەن تۆشەكتە،
قېرى مۇشۇكتەك مۇگدەپ.
كۆزۈڭ ماڭا قارايدۇ،
تۆشۈكتە يانقان بۇرگىدەك.

بۇ يولدىن ئۆتۈپ كەتكەن،
قىزىل تاجلىق چۈجىكەن.
سالمىغان كويغا سالغان،
قەلەمقاشنىڭ ئۆزىكەن.

يارنىڭ ئېتى نېمىدۇر؟
يارنىڭ ئېتى ماريە.
قارا پاقلان شورپىسى،
ئاغرىق تەنگە دورا يە.

ھارۇننى قېتىپ قويدۇق،
بەدىنى بېسىپ قويدۇق.
چوڭ سۆزلىمەڭ بۇ يۇرتتا،
سىزنىمۇ بىلىپ قويدۇق.

مەن سېنىيۇ - مەن سېنى،
ئاكامغا ئېيتايمۇ سېنى؟
ئۇستىخىنىڭنى ئۇن قىلىپ،
تۇگمەندە تارتايمۇ سېنى؟

18 ـ باب
ئۇزۇن مۇھەممەت قوشاقلىرى

ئۇزۇن مۇھەممەت ـــ ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە قوشاقچىلارنىڭ بىرى. ئۇ 1884 ـ يىلى لوپنۇر ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، 1983 ـ يىلى 99 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ كىچىك ۋاقتىلىرىدىن تارتىپ قوشاق ئېيتىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، لوپنۇر خەلقى ئارىسىدا داڭ چىقارغان. ئۇ ئۆز قوشاقلىرىدا لوپنۇردىكى ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ قولچوماقچىلىرى، زالىم باي ـ بەگلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ كەمبەغەل ـ يوقسۇللارنى ئېزىشتىكى سۇيىقەست، ھىيلە ـ مىكىرلىرىنى ھەمدە باي ـ پومېشچىكلارنىڭ بېخىل، ئاچ كۆزلۈكىنى يۇمۇرىستىك تىل بىلەن قامچىلاپ، ئەمگەكچى خەلقىنىڭ دەردىنى ئېلىپ بېرىپ، كەڭ ئاۋامنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى لوپنۇرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى ئىگىلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇزۇن مۇھەممەت 1933 ـ يىلى ئەسكەر بولۇپ توقسۇنغا بېرىپ بىر مەزگىل تۇرغان. ئۇ بۇ جەريانداۋ مۇساپىرلىق كۈنلىرىنى ئەسلەپ مۇنداق قوشاق توقۇغان:

1

بىر غەپلەتتىن ھېلى قوپتۇم
سەھەر ۋاقتى ـ ئەزاندا.
قورساق ئېچىپ پايلىماي،
ئاش ئەتتۇق قالماق قازاندا.

ئول قازاننىڭ چۆمۈچى يوق،
كۆتۈرۈپ ئىچتۇق ئاشنى.
خۇدايىم سىلىمامدۇ؟
مۇساپىرنىڭ باشىنى.

دەردى ـ ھالىم كۆپ مېنىڭ،
تۇغقانى يوق مەن يېتىمنى.
كىشى يۇرتىدا غېرىبتۇرمەن،
سويۇپ ساتتىم بوز ئېتىمنى.

كىشى يۇرتىدا يىغلاپ،
كۆزۈمدە قالمادى ياشىم.
مەن كېلىپ ئۇندا قالدى،
ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداشىم.

مېنى غېرىب ياراتىپسەن،
ئاھ خۇدا، خۇداۋەندە.

پىشانەمگە پۈتۈلگەنمۇ؟
مەن دۇنياغا كەلگەندە.

كۈمۈشتىنمۇ ئۆتتۈم مەن،
سەن قەيەردە توقسۇن، دەپ.
مۇساپىر قىپتۇ مېنى،
يۇرت قەدرىنى ئۇقسۇن، دەپ.

ئەسكەرمۇ بولۇپ باقتىم،
زالىمنى ئۇرارمەن دەپ.
پاناھلىققا جاي چىقسا،
ئۆمۈرلۈك تۇرارمەن دەپ.

ئۇرۇمچىدىن ئەسكەر كېلىپ،
توقسۇننى خاراب قىلدى.
كىملەر ئەسكەر بولغان دەپ،
پۇقراغا ئازاب قىلدى.

كۇن ئالمىقىم تەس بولدى،
قايتىپ ماڭدىم يۇرتۇمغا.
مىنەي دېسەم ئۇلاغ يوق،
زۇلۇم قىلدىم پۇتۇمغا.

2

ئۇزۇن مۇھەممەت 1930 ـ يىلى لوپنۇر دۆڭقوتان يېزا غوداي كەنتىدىكى ئەيسا بايغا ئون نەچچە كۇن ئىشلەپ قويلىرىنى قىرقىپ بەرگەن. پىخسىق باي ئۇنىڭ ھەققى ئۇچۇن بىر تېرە ۋە ئازراقلا يۇڭ بېرىپ، يولغا سالماقچى بولغان. ئۇزۇن مۇھەممەت ئۇنىڭ نەرسىلىرىگە كۆز قىرىنمۇ سېلىپ قويماي، ئېشىكىگە مىنىپ يولغا چىقىپ بۇ قوشاقنى توقۇغان:

دۇنيا ئۇچۇن جان بەرگەن،
پىخسىق، نامەرد ئەيسا باي.
سېنىڭ تويماس نەپسىڭگە،
يەم بولۇپتۇ بۇ غوداي.

ئەلى ئوغلى ئىمامغا،
زەھەر بەرگەن يېزىتلار① .

① يېزىت ـــ ئەسلى يەزىد بولۇپ، سۇننىي مەزھىپىنى قوغدىغۇچى خەلىپە يەزىدنىڭ ئىسمى. سۇننىي مەزھىپى بىلەن شىئە مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتا يەزىد ئەلىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىمام ھۈسەينىنى بوغۇزلىۋەتكەن. بۇ ئىسلام تارىخىدا «كەربالا ۋەقەسى» دەپىلەنىدۇ. قوشاقچى بۇ يەردە لوپنۇردىكى يەزىد لەقەملىك بايلار جەمەتىگە كىنايە قىلغان.

كەر بالانىڭ چۆلىدە،
قويمەك سويغان يېزىتلار.

ساڭا بەردىم تېرەڭنى،
جۇۋا قىلىپ كىيىۋال !
پالاس توقۇپ يۈگۈڭدا،
تۆر ـ تېمىڭغا تارتىۋال !

يېزىت پۈشتى ئەيسا باي،
سېنى قاتاي قوشاققا.
كىملىكىڭنى ـــ ئەپتىڭنى،
قوشقىمدىن بىلىۋال.

3

كۆچادىكى خوجىلار ئەۋلادىدىن بولغان ئۆمەر خوجا دېگەن كىشى شايار ئارقىلىق لوپنۇرغا تىجارەت قىلغىلى كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىكەن، ئۇزۇن مۇھەممەت ئۇ كىشىدىن بىر ماتانى نېسىگە ئېلىپ، كېيىن ئۇنىڭ پۇلىنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن، تىزىمدىن ئۆچۈرۈلمەپتۇ. 1928 ـ يىلى ئۆمەر خوجىنىڭ لوپ-نۇرنىڭ غوداي دېگەن يېرىگە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇزۇن مۇھەممەت كۆرۈشكىلى بېرىپ سالام بەرسە، ئۆمەر خوجا جاۋاب سالام ئورنىغا مۇنداق قوشاق توقۇپتۇ:

قوناق سېلىپ توشقۇزالماي،
ئايغىر ئاتنىڭ توغرىسىغا.
بىرشاڭ① ساتسام پۇلنى بەرمەيدۇ،
ئۇزۇن ھەسەننىڭ ئوغرىسىغا.

قوشاقچى ئۇزۇن مۇھەممەت «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» دېگەندەك، دەرھال بۇ قوشاقنى توقۇپ ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىپتۇ:

بەزىلەر مالامەت قىلىدۇ،
بىلمىدىم تاڭ.
ئۆمەر خوجامدىن ئالغانىدىم،
بىر ئاق شاڭ.

تۇغامدىكىن، تۇغامدىكىن،
بەرسەم ـ بەرسەم تۇگىمەيدۇ.

① شاڭ ـــ بۇز، ماتا، خام مەنىسىدە.

قىيامەتتە قايتۇرارسەن،
يەنە ئالساڭ.

كۇچادا خوجام تولا،
ساڭا ئوخشاش يوغان قورساق.
يارانقان ئاللا تۇرۇپ،
نە خوجامدىن قورقماق؟

ئاناڭ سېنى تاشلاپتىكەن،
مەسچىت ساياق.
ئۆلگىنىڭدە جازايىڭنى،
بېرەر دوزاخ !

مەن ئۆزۈم — دۇردۇن ئەمەس،
مەن دۇردۇندىن كەم ئەمەس.
قىلغانىڭنى ئايان قىلسام،
سۇندۇرىمەن، دام ئەمەس.

مېنى ئۇزۇن دەپ ۋايسايسەن،
ئاتامنى چىشلەپ چاينايسەن.
سەن ئۆزۈڭ پەتەك خوجا،
هارامىلىقتىن تانالمايسەن !

لەت بولغان ئۆمەر خوجا ئىلاجسىز ئۇزۇن مۇھەممەتتىن ئەپۇ سوراپ، ئۇنى ئالاهىدە مېهمان قىلغا-نىكەن.

4

ئۇزۇن مۇھەممەت ئۆزىنىڭ يوقسۇللۇق هاياتىنى ئەسلەپ مۇنداق قوشاقلارنى توقۇغان:

دۇنيا ئۇچۇن بەل باغلاپ،
بايلار قىلۇر يىلقىنى.
بۇ گېپىمنى ئاڭلىسا،
ئاقىل كېرەك بىلگىلى.

تېرىپ پېمەي ئىلاج يوق،
چۇنكى، ئاجىز بەندىمەن.
نېمەت - رىزىق ماڭا كەم،
كىيىم جۇل - جۇل جەندىمەن.

هايات ئۇچۇن خار بولدۇم،
يىل بويى كېمە تاياپ.①
ئۆلۈم بەرگىن خۇدايىم،
مەن تارتاي گۆرده ئازاب.

بىزدەكلەرگە بۇ دۇنيا،
ئەجەب قىسكەن، بەكمۇ تار.
قىسچىلىقتا ياشايمەن،
هالىم مېنىڭ بەكمۇ خار.

بايلارغا قوش بېرەركەن،
تۇمەنلەپ نازۇ نېمەت.
پەرۋەردىگار تىلەيمەن،
مەن غېرىبقا قىل رەھمەت.

بۇ دۇنياغا كۆز ئېچىپ،
ياخشى كۇن كۆرمىدىم پەقەت.
ئىسمى كىمكىن؟ دېسەڭلار،
مېنىڭ ئېتىم غېرىب مەمەت.

① كېمە ھەيدەش مەنىسىدە.

19 ـ باب
ئابدۇسۇبھان قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ئابدۇسۇبھان (ئاۋۇسمان) 1886 ـ يىلى چاپچال ناھىيىسى كىچىك بۇغرا يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1947 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئابدۇسۇبھاننىڭ ئائىلىسى كەمبەغەل بولغانلىقتىن، ياش ۋاقتىدا مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇيالمىغان. لېكىن، ئاتا ـ ئانىسىغا ئەگىشىپ يۇرۇپ، ئۆز يۇرتىدىكى قوشاقچى، ناخشىچى، داستانچىلارغا ئارىلىشىپ، ئۇلاردىن خەلق قوشاقلىرىنى ئۆگەنگەن، خەلق چۆچەكلىرىنى ئاڭلاپ، تىل ئىشلىتىش ماھارىتىنى يېتىلدۇرگەن. شۇنداق قىلىپ، ئۆزىمۇ قوشاق ئېيتىش ۋە قوشاق ئىجاد قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىپ، جامائەت ئارىسىدا تونۇلغان. قوشاقلىرىدا يۇرت ئىچىدىكى ياخشى ئادەم، ياخشى ئىشلارنى مەدھىيىلەپ، جەمئىيەتتىكى ھەرخىل يامان ئىللەتلەرنى پاش قىلغان، كىشىلەرنى پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت ئۆگىنىشكە، ئۆم ـ ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلغان. ئايالالار ۋە بالىلارنى خارلايدىغانلارنى قوشاقلىرى ئارقىلىق قامچىلاپ، توۋا قىلدۇرغان، قىزىقچىلىق قىلىپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئالغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئابدۇسۇبھاننىڭ ئەينى ۋاقىتلاردا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى توغرىسىدا ئېيتقان قوشاقلىرى:

ئۇيۇلتاشتەك ئۇيۇشۇپ

ھەيۋەت بىلەن باشلىدۇق،
ئىنقىلابنى نىلقىدىن.
تېز يۇرۇشكە يارەنلەر،
ئات مىنەيلى يىلقىدىن.

توشقان يۇرەك گومىنداڭ،
قاچتى سېپىلنى بويلاپ.
بۇ ھېيلىگەر تۇلكىنى،
يوقىتايلى تېز قوغلاپ.

قاچۇرمايلى ئۇلارنى،
چوڭ سېپىلنىڭ ئىچىدىن.
قاچسا ئۆزۈڭ قۇش بولۇپ،
مۇجۇۋالغىن گېلىدىن.

كۆرەڭلىگەن دۇشمەننى،
بىلىۋالدۇق ئېتىدىن.

كۆرەش قىلىپ، قان كېچىپ،
ئاغدۇرايلى تەكتىدىن.

تەگدۇق زەھەر يىلانغا،
بىز يېتىمىز پىلانغا.
ئۇخلىغانلار ئويغىنىپ،
يېزىلىڭلار چىلىنغا.①

شۆبر ـ شۆبر پاراڭچى،
ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىزلار.
ئاتلاندى جەڭ مەيدانىغا،
قولدا قورال، بىگىزلار.

ئورۇسلارمۇ قوزغالدى،
ئىنقىلابتا غەيرەت قىپ.
شىبەلەرمۇ قوشۇلدى،②
بولغان ئىشقا ھەيران قېپ.

غەيرەت قىلدى نوغايلار،③
ۋاقىت يەتسە ئوڭايلا.
بىز ئېزىلگەن پۇقراغا،
زادى شۇنداق بولغايلا.

ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتارغا،
تۇغقان دەيدۇ قالماقنى.
تۇغقانلىقى راست ئىكەن،
كۆتەردىغۇ سالماقنى.

چەتتە ئەمەس خۇيزۇلار،
سەپكە كېلىپ قېتىلدى.
بىزگە ئوخشاش خەنزۇمۇ،
گومىنداڭدىن ئېزىلدى.

بىزگە ھەمراھ تۇڭگانلار،
نۇسرەت بەردى بىر ئاللا.

---

① چىلىن ـــ تىزىم.
② ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى شىبە پولكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
③ تاتارلار مەنسىدە.

بىللە ئىكەن سوقۇشتا،
مانجۇ بىلەن سولۇنلار.

ئۇيۇلتاشتەك ئۇيۇشۇپ،
شەھەرلەرنى ئالايلى.
گومىنداڭنى يوق قىلىپ،
يېڭى ھايات قۇرايلى.

كۆپ تەسۋىرىي قىلىشقا،
تاپالمىدىم چولامنى.
جەڭچىلەرگە يوللاڭلار،
مەندىن مۇشۇ سالامنى.

بەڭگىلىكنى تاشلىغىن

ئىزدەپ تاپتىم بازاردىن،
تۆت بۇرجەكلىك تەڭگىنى.
قوشقىمغا قوشايچۇ؟
ناسىر دېگەن بەڭگىنى.

سەن ئۆزۈڭنى خارلىغان،
ئىچ - باغرىڭنى خارلىغان.
كەندىر ئۇۋىلاپ ياز بويى،
خالىي جاينى ئارىلىغان.

بازارلارغا كىرگەندە،
بوزا، ھاراق ماركىلىغان.
ئىچىپ، چېكىپ ئالغاندا،
ئۆزىنى پالۋان چاغلىغان.

ئېرىق كۆرسە ھەيرانە،
ئۇنى دەريا چاغلىغان.
ئىس - تۈتەككە بولۇشچە،
يۇرەك - باغرىنى داغلىغان.

مەستخۇش كەلسە ئۆيىگە،
خوتۇن - بالىسىنى زارلىغان.
شۇ گۇناھسىز خوتۇننى،
بىكاردىنلا خارلىغان.

نەسىھەتىم بۇ مېنىڭ،
ناسىر دېگەن بەڭگىگە.
توۋا ! قىلىپ ئېگىلگىن،
تونۇشلۇق يۇرت ئەھلىگە.

چوڭ ـ كىچىكنى ھۆرمەتلەپ،
بەڭگىلىكنى تاشلىغىن،
ياخشىلارنى سەن دوراپ،
ياخشى ئىشنى باشلىغىن.

كىشى سەندەك بولامدۇ؟

ئىگىچەم بار مازاردا،
ئېرى ئۇستا جازاغا،
پاتەم چىقماي يۇرگەندەك،
قورۇسىدىن تالاغا.

جاھانزە جان ئىكەن،
پاتەمگىلا خان ئىكەن.
باشقا ئىشى بولمىسىلا،
مازارغا باقسا بوپتىكەن.

ئەرمۇ شۇنداق بولامدۇ؟
ئاجىزەنى ئۇرامدۇ؟
قىلغۇلۇقنى ئۆزى قىپ،
گۇناھنى ئاڭا قويامدۇ؟

كەچمىشىڭنى ئويلىغىن،
خۇي ـ پەيلىڭنى تاشلىغىن.
ناماقۇل بولۇپ پاتەمگە،①
ياخشى تۇرمۇش باشلىغىن.

لەت قىلمەن

بېرەرىڭ بار ئۆچكە،
پىچاقنى ئۇر تۆشكە.
تېرىسىنى داپ قىلمەن،
يۇڭنى ئېشىپ قاپ قىلمەن.

① ئابدۇسۇبھاننىڭ يۇرتلۇقى پاتەمخان خۇنقايلىق جاھانزە دېگەن كىشىگە تۇرمۇشلۇق بولغانىكەن، جاھانزە پاتەمخاننى خارلاپ ئۇرۇپ قويۇپتۇ. بۇنى ئۇققان ئابدۇسۇبھان خاپا بولۇپ بۇ قوشاقنى توقۇپتۇ.

تۆتتىده توقۇپ ياغلىق،
پاچىقىنى ساپ قىلىمەن.
مۇڭگۇزىنى قىلىپ چاخچا
گۆشلىرىنى ھام قىلىمەن.

بەرمىسەڭ گەر ئۆچكەمنى،
ئەل ئالدىدا گەپ قىلىمەن.
باش سورىساڭ يېنىشلاپ،
سۆزۈم بىلەن لەت قىلىمەن.①

جەمىلە خانغا ②

ئىلىپ چىقتىم بازاردىن،
ئىككى قەۋەت قاسقانىنى.
ئەمدى سەپلەپ ئېتىۋەر،
ساندۇقىڭغا باسقانىنى.

ئارىلاپ ئاشاپ تۇرايلى،
شورپىلىرى تاشقانىنى.
سىلىپ تۇرغىن قىش كۈنى،
تورۇسلارغا ئاسقانىنى.

ئىلىپ چىقتىم كۆرگىنە،
سىم توقۇلغان چويلىنى.
چويلا تۇتقان بىلىدۇ،
ئۆز ئىشىنىڭ يولىنى.

كەم بولمىسۇن ھەر كۈنى،
خام قايماقلىق ئەتكەن چاي،
چېيىڭ تۇگمىسە پېقىر بار،
چاينى جىق سال، جەمىلەي.

تۆشۈكتىكى ئىشىكدا،
يوقسۇزلۇقنى ئويلىغىن،

---

① ھەمرا شائىيۇ ئابدۇسۇبھاندىن بىر ئۆچكە قەرز ئىلىپ بەرمەپتۇ، سورىسىمۇ پۇل بەرمەپتۇ. ئۇ بىرقانچە كىشى بىلەن كېتىۋاتقاندا، ئابدۇسۇبھان كۆرۈپ قىلىپ بۇ قوشاقنى توقۇپ مات قىلغان.
② جەمىلەخان — ئابدۇسۇبھاننىڭ ئايالى.

بىر ژاق تاماق كەينىدىن،
توقسىزلىقنى ئويلىغىن.

قۇدىلىقنى چىكىتىك ①

قۇدامنىڭ ئىسمى «ئازى» ئىدى،
باللىرىدىن رازى ئىدى.
تەڭ بولۇپ ئولتۇرساقلا،
ھەممىمىزگە قازى ئىدى.

ئانامنىڭ ئىسمى «دىلى» ئىدى،
ئادەمگەرچىلىكى تىلى ئىدى.
مەناغا باي سۆزى بىلەن،
ياخشىلارنىڭ خىلى ئىدى.

دىلى ئانام سۆزى بىلەن،
كۆلكە كەتمەس يۈزى بىلەن.
قۇدىلىقنى چىڭ چىكىتقان،
سۈتتەك ئاپئاق دىلى بىلەن.

① ئابدۇسۇبھان ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى تۇرسۇن قۇدىلىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتەتتى. ئۇ قۇدىلىرىنىڭ ياخشى پەزىلىتىنى ماختاپ بۇ قوشاقنى توقۇغان.

20 ـ باب
ئاۋۇت راۋاب قوشاقلىرى

ئاتاقلىق قوشاقچى، راۋابچى، ئۇستا داستانچى ئاۋۇت راۋاب ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋەز ـ مەدداھلىق تۈرى بويىچە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ بىرى. ئۇ 1896 ـ يىلى قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ تاشمىلىق يېزىسىدىكى تېتىر مەھەللىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1977 ـ يىلى 24 ـ فېۋرال ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ كىچىك ۋاقتىدىلا ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ، يېتىمسىراپ ساغاندىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ يېنىدا چوڭ بولغان. ئۇنىڭ چوڭ بوۋىلىرىدىن تارتىپ دادىسىغىچە بىرقانچە ئەۋلاد راۋاب چېلىپ، قوشاق قوشۇپ، داستان ئېيتىپ، مەدداھ ـ ۋائىزلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكتىن، يۇرت ئىچىدە «مەدداھ»، «راۋابچىلار» دەپ نام ئالغان. ئاۋۇت ئاكا مۇشۇنداق بىر سەنئەتكار ئائىلىسىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ساز چېلىشقا، راۋابلىق قوشاق ۋە داستان ئېيتىشقا ئىشتىياق باغلاپ، داڭلىق راۋابچى بولۇپ يېتىشكەن ھەمدە ئوغلى داۋۇت راۋابنى ۋە باشقا كىچىك شاگىرتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يۇرۇپ تەربىيىلەپ قاتارغا قوشقان. ئۇ قەشقەر شەھىرى ھېيتگاھتا، توققۇزاق، يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت قاتارلىق جايلارنىڭ ئازنا بازارلىرىدا سورۇن تۈزەپ راۋابنى سايرىتىپ قوشاق ئېيتقان، ئۇ يەنە «يۈسۈپ ئەھمەد»، «غېرىب ـ سەنەم»، «ئىسكەندەر ـ ھۆرلىقا»، «تاھىر ـ زۆھرە»، «ئابدۇراخمان خان خوجا»، «قەمەر شاھ»، «چاھار دەرۋىش»، «سىيىت نوچى» قاتارلىق خەلق داستانلىرى، قىسسە، جەڭنامە ـ رىۋايەتلەرنى شېرىن تىل، گۈزەل ئوبراز، جەلپكار ھەرىكەتلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلىپ، يېتىم ـ يېسىر، كەمبەغەللەرنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىپ، خەلق ئارىسىدا «مەدداھ»، «راۋاب پىرى» دەپ نام ئالغان.

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ مىليونلىغان كەمبەغەللەر قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ، ئىجارە كىمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەرئىسلاھاتى، كوللېكتىپلىشىش قاتارلىق ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئازاد زاماننى، بەختلىك تۇرمۇشنى، ئەمگەكچى خەلقنى ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى راۋابى ئارقىلىق كۈيلەپ، يېزا ـ قىشلاق، تاغ ـ تۇرالارغا بېرىپ ئاممىدىن ھال سوراش ئويۇنى قويۇپ، ياخشى تەشۋىقاتچىغا ئايلانغان. گەرچە ئۇ ئاپەتلىك يىللاردا «كونىلىقنى تەرغىپ قىلغۇچى»، «سېرىق قوشاق توقۇغۇچى» دېگەندەك تۆھمەتكە ئۇچراپ، راۋابى سۇندۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، قىلىچە ئۆمىدسىزلەنمەستىن، يەنە يېڭى راۋاب ئېلىپ سايرىتىپ، ئاقسۇ، كورلا، ئۈرۈمچى، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا سەييارە ئويۇن قويۇپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. ھايات ۋاقتىدا ئۇ سەپەر ھۇسەيىن، يولۋاسخان قاتارلىق ئەلنەغمە ئارتىسلىرى بىلەن بىرلىكتە، ئۆزى ئېيتقان داستان، خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىدىن 90 پارچىدەك ئەسەرنى ئۇنىڭلىغۇغا ئالدۇرغان. ناھىيە، ۋىلايەت دائىرىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن كۆپ قېتىملىق خەلق سەنئەتكارلىرى كۆرىكىدە مۇكاپاتلانغان. ئۇيغۇر فولكلورىغا ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق تۆھپە قوشقان. ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدداھ ـ ۋائىزلىق ئەدەبىياتى ساھەسىدە ھەتتا چەت ئەللەرگىچە نامى تارالغان. ئۇ ئېيتقان راۋابلىق ناخشا ـ قوشاقلار، قىسسە ـ داستانلار خەلقىمىز قەلبىدە چاقناپ تۇرىدۇ.

ئاۋۇت راۋاب ئۆتمۇش كونا جەمئىيەتتە راۋاب چېلىپ قوشاق توقۇپ، مەدداھ ـ ۋائىزلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن ۋاقىتلىرىدا ناھايىتى كۆپ ناخشا ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ غېرىبلىق ـ يوقسۇللۇق

ھەققىدە توقۇغان قوشاقلىرى خېلى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ.

غېرىبلىق ـ مۇساپىرلىق ھەققىدە قوشاق

ئانامنىڭ خارلىقى كەلدى،
دادامنىڭ خارلىقى كەلدى.
يىغلىماڭ جېنىم ئانا،
مۇساپىر بالاڭ كەلدى.①

ئۆگزەڭگە چىقىپ باقسام،
ئۆگزەڭ تۆشۈك ئەمەسمۇ؟
كۆڭلۈمگە ئازار بەرمە،
دىلىم ئۈزۈك ئەمەسمۇ؟

غېرىبتۇر مېنىڭ باشىم،
كۆزۈمدىن ئاقار ياشىم،
يوق مېنىڭ بۇ ئالەمدە،
جان كۆيەر قېرىنداشىم.

ئۆگزەڭگە چىقىپ باقسام،
تەڭدىن تولىسى مورا.
باشقا كۈن چۈشۈپ قالدى،
غېرىبقا نېمە دورا؟

ئاۋۇت راۋاب ئۆمرىدە نۇرغۇن خەلق داستانلىرىنى راۋاب بىلەن ۋائىزلىق قىلىپ ئورۇنداپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇ ئالاھىدە ماھارەت بىلەن ئېيتقان «يۈسۈپ ئەھمەد» داستانىدىكى تۆۋەندىكى پارچە يۈسۈپبەگنىڭ ئۆز خەلقى ۋە يۇرتىنى سېغىنىپ، مەدھىيىلەپ ئېيتقان قوشاقلىرىدىن نەمۇنە بولۇپ قالغان:

شاھىم، بىزنىڭ ئەل ۋە يۇرتىڭ،
خۇش ئۆتىدۇ ياز ۋە قىشلىرى،
باغىمىزنى باغۋەن باقۇر،
مېۋىلىكتۇر دەرەخلىرى.

قىزلىرى ئۆيدە ياتۇر،
يىگىتلىرى ئوقيا ئاتۇر،
قىز ـ جۈۋانلار سۆھبەت قىلۇر،
زەۋقى ـ ساپادۇر ئىشلىرى.

① بۇ قوشاقنى ئاۋۇت راۋاب ئاتا ـ ئانىسىنى يوقلاپ بارغاندا ئېيتقان.

ناز بىلەن باقار قايرىلىپ،
يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىنى ئالىپ،
باغقا كىرەر قولىنى سالىپ،
بىزنىڭ ئەلنىڭ بۇ ئىشلىرى.

كۆرگەننىڭ جېنىنى داغلىغان،
گويا پەرى دەپ چاغلىغان،
تىللا كەمەرلەر باغلىغان،
ئاياغىدا كېپىشلىرى.

تايۇ ئاتلار شوخ ئويناقلار،
ھەر چاپقاندا كۆكتىن ئۆتەر.
دەبول قايتىپ ئۆردەك ئۇچار،
بەلەن پەرۋازدۇر قۇشلىرى.

ئاپئاق قاردۇر تاغ باشلىرى،
ياقۇت ـ مارجان ھەر تاشلىرى.
باغ ـ ئېتىزدۇر ھەم قاشلىرى،
بۇغداي، گۈرۈچتۇر ئاشلىرى.

ئورگەنچتە① ئەسكەر تاغى،
يىگىتلەرنىڭ چاھار باغى.
خۇش ئۆتىدۇ ھەربىر چاغى،
ئويناپ كۈلۈشتۇر ئىشلىرى.

خەۋەر بەرسەم بۇگۈن مۇندىن،
لەشكەر كېلۈر بىلگىنى ئاندىن.
ئالتە پاتمان گۈرزە تۇتۇپ،
ھايا يوقتۇر كېلىشلىرى.

قۇلاق سال، گۈزەلشاھ خۇمپەر،
قايتىپ ساڭا قىلسام سەپەر.
ھەر يىگىتىم مىڭنى قىرار،
ئىسپاھانىڭ② قىلىچلىرى.

① ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جاي ئىسمى.
② ئىراندىكى مەشھۇر شەھەر.

كۆڭۈل ئىچىدە ئارمان بىسيار،
كەتتى بىزلەردىن ئىختىيار.
مەيدان ئىچىدە رۇستەمچە① بار
يىگىتلىرىمنىڭ تۇرۇشلىرى.

ھېچكىم مېنىڭ ھالىم بىلمەس،
بۇ زالىملار كۆزگە ئىلماس.
ئەجەل يەتمەي كىشى ئۆلمەس،
ئاقتۇرما كۆزۈمنىڭ ياشلىرى.

بىر توققۇزدىن ياراغدۇر،
جانىدا يۈز مىڭ داغدۇر.
مېنىڭ ئۈچۈن قان يىغلايدۇ،
خاھى قېرى، خاھ ياشلىرى.

يۈسۈپبەگ دەر: شۇدۇر ئىشىم،
خۇداغا يەتكەي نالىشىم،
ئازاد بولسا بەندە باشىم،
ھاسىل بولۇر ئارمانلىرى.

① رۇستەمى داستان خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان خەلق داستانى، باتۇر ـ قەھرىمانلار سىمۋولى.

21 ـ باب
قۇربان راۋاب قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى قۇربان (قۇۋان) راۋاب تەخمىنەن 1890 ـ يىللىرى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسىدىكى باشاقچى دېگەن جايدا تۇغۇلغان، 1970 ـ يىللاردا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئائىلىسى ئىنتايىن نامرات تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكتىن، مەكتەپلەردە ئوقۇيالمىغان ۋە ئىنتايىن جەبر ـ جاپالىق كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ چوڭ بولغان. ئۇ ياش چېغىدىن باشلاپلا كلاسسىك ئەدەبىلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى، خەلق ئارىسىدىكى ھېكايە، قوشاق، چۆچەك، رىۋايەتلەرنى زېھىن بىلەن ئاڭلاپ،ئەدەبىياتقا ھەۋەس قىلغان ۋە بىر مۇنچە شېئىر ـ قوشاقلارنى ئۆزى تۇزۇپ، ئاھاڭ ئىشلەپ، راۋاب بىلەن ئوقۇپ، خەلق ئارىسىدا نام چىقارغان. ئۇ ـ نىڭ مۇھەببەت ـ نەپرىتى ناھايىتى روشەن بولۇپ، قوشاقلىرىدا ئەزگۈچى زالىم، باي ـ بېگىملەرنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى مەسخىرە قىلىپ، خەلقنىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بەرگەن. خەلقتە ئىلھام بېرىپ، بۇ زۇلمەتلىك كۈنلەرنىڭ ھامان ئاياغلىشىدىغانلىقىنى، باي ـ زالىملارنىڭ ئاخىرى جاجىسىنى يەيدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

قۇربان راۋاب قوشاقلىرى تىل، بەدىئىيلىك جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بولۇپمۇ ئۇ ئۆز قوشاقلىرىدا خەلق تىلىنى ئوبدان ئىشلىتىپ، ئەزگۈچىلەرنىڭ ئاچ كۆز ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئوبراز ـ لىق، كۆلكىلىك دەرىجىدە سۈرەتلىگەن. بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى ۋە ئىپادە ـ لەش ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسىنىڭ باشاقچى دېگەن يېرىدە سادىقباي دېگەن بىر زالىم بەگ ئۆتكەن بو ـ لۇپ، ھەر پەيشەنبە كۈنى ئۆستەڭنىڭ كۆۋرۈكى ئۈستىدە ئولتۇرۇۋېلىپ، يۇرتتىكىلەردىن ئالۋان ـ سېلىق يىغدىكەن. شۇ سەۋەبتىن كۈنلەر ئۆتكەنسېرى كۆۋرۈك ئەتراپى پەيشەنبە بازارغا ئايلىنىپ قاپتۇ.

يۇرت خەلقى بۇ ئىشتىن نارازى بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، قوشاقچى قۇۋان راۋاب باينىڭ بىر ئەدىپىنى بېرىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، بەگنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىن راۋاب چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ ئۆتۈپتۇ. بۇنى كۆر ـ گەن سادىقبەگ قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇنى چاقىرتىپ:

«ھەي قۇۋان، بىزنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىن بىھايالىق بىلەن ئۆتۈشكە نېمە ھەددىڭ؟» دەپ ۋارقىراپتۇ ۋە قول چوماقچىلىرىنى ئۇنى ئۇرۇپ ـ دۈمبالاشقا بۇيرۇپتۇ. قۇۋان راۋاب بۇ خورلۇققا چىدىمايى، خەلقنىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بېرىشنى مەقسەت قىلىپ، بۇ قوشاقنى ئېيتقانىكەن:

باشاقچى كۆۋرۈكى،
پەيشەنبە بازاردۇر.
سادىق تۇيتەللە،①
جاننى ئالادۇر.
ئىدىرىس باقى ھەم،②
باشقا بالادۇر.

① تۇيتەللە ـــ سادىق بەگكە قويۇلغان لەقەم.
② بۇ قوشاقتا ئىسمى ئېيتىلغان يەر نامىلىرى ۋە ئادەملەر ئىسمى ئەينەن تىلغا ئېلىنغان.

ئەمەت بەگ دېگەن،
كۆڭلى قارادۇر.
قولىدا قامچا،
قاپاق يارادۇر.
سارەم خېنىمنىڭ،
قاشى قارادۇر.
كۆتەكتە ئولتۇرۇپ،
دۇتار چالادۇر.
ئايشەم ھەم تاجەك،
ئۇسسۇل سالادۇر.
دېدەكلەر ئۇنى،
ئوراپ ئالادۇر.
ئويۇن - مەشرەپلەر،
كۇندە بولادۇر.
خەقنىڭ كىيىشى،
جەندە - كۇلاھتۇر.
سادىق تۇيتەللە،
ھەممىنىڭ چوڭى،
ئالۋان - سەيسى دەپ،
بېسىلماس ئۇنى.
يۇلۇپ تۇگىدى،
قولتۇقنىڭ يۇڭى.
ۋاسالغۇ، گۇلە،
شاپتۇلنىڭ توڭى.
بەش بالاڭ چىقىپ،
موللاقفا تۇردى.
ئات مىنىشىڭ،
جالالىدىن خاندەك.
قارچىغا ئويىنىشىڭ،
غوجىۋللا خاندەك.
ئۆستەڭ بويىدا،
بۇشۇ مىرابتەك.
كۆۋرۇك بېشىدا،
مەمتىلىخاندەك.
كېپىش كىيىشىڭ،
شەمشىت كۆكەيدەك.
سىپەچ يۆگىشىڭ،
قازى كالاندەك.

يوغان گەپ قىلىشىڭ،
رەخىم دوككاندەك.
ئاتتا ئولتۇرۇشۇڭ،
راخمان پوكاندەك.
پەرداز قىلىشىڭ،
خېنىم چوكاندەك.
ياغلىق باغلىشىڭ،
ناسىر چىغچىدەك.
چاپان كىيىشىڭ،
ئاسىم دورغىدەك.
تامبال كىيىشىڭ،
ھاشىم يورغىدەك.
تەلپەك كىيىشىڭ،
تۇردى ھاجىدەك.
ھاسا تۇتۇشۇڭ،
ھەسەن قازىدەك.
يولدا مېڭىشىڭ،
قاسىم گاچىدەك.
قورسىقىڭ تاغار ،
پۇتۇڭ ئاچىدەك.
سالام قىلىشىڭ،
ئۆرە خادىدەك.
قارنىڭ تويمايدۇ،
قېرى كالىدەك.
قىلغان قىلىقىڭ،
كىچىك بالىدەك.
پوتا باغلىشىڭ،
تۇرسۇن يايىدەك.
بويۇن تولغىشىڭ،
خېنىم سەتەڭدەك.
نەپسىڭ تويماس،
خۇددى لەھەڭدەك.

*　　*　　*

جامائەت كۆرسە،
موللامچى بېگىم.
زاغرىغا خۇشى يوق،

توم نانچى بېگىم.
مال ـ دۇنيا ئۇچۇن،
جان ساتقان بېگىم.
تويماس قارىنىڭنى،
قومۇشلۇق مازارغا،
كۆمۈپ قويغۇزار.

ئەينى يىللاردا سادىقبەگ ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ، ئامبالنى كەمسىتىپ كۆزگە ئىلمايدىغان گەپ ـ سۆز ـ لەرنى قىلىپ قويغانلىقتىن، ئامبال ئۇنى زىندانغا سولىتىپ قويۇپتۇ. بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغان قۇۋان راۋاب باشاقچى كۆۋرۈكىدە ئولتۇرۇۋېلىپ، سادىق بەگنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا ئاڭلىتىپ تۇرۇپ مۇنداق قوشاق ئېيتقانىكەن:

ئامبال پالىدى،
سادىق داداڭنى.
مىنگەچ كەلمەپسەن،
قارا ماداڭنى.
بېشىڭغا تىكلىدۇق،
بولجا ـ خاداڭنى.
خۇدايىم بەردى،
سېنىڭ جاجاڭنى.

سادىق بەگنىڭ ئەتىۋارلىق ئادىمى موللايى خاتىپ بۇ مەسخىرىنى ئاڭلاپ، ئىچى پۇشۇپ، ئۆزىنى قويغىلى يەر تاپالماي، ئاخىرى قىڭغىر يولغا مېڭىپتۇ. موللايى خاتىپنىڭ بۇ رەسۋالىقى جامائەت ئارىسىغا پۇر كېتىپتۇ. قۇۋان راۋاب جامائەتنىڭ خۇشاللىقىغا شېرىك بولۇپ، بۇ قوشاقنى ئېيتقانىكەن:

سادىق تۈيتەللە،
ياتتى يامۇلدا.
موللايى خاتىپ،
قالدى ئارغۇلدا.
شۇ زامانلاردا،
موللايى خاتىپ.
سەللىنى تاشلاپ،
نەشنى تارتىپ.
تۇگمەنگە باراي دەپ،
باشلىرى قاتىپ.
شۇنداق تۇرغاندا،
ئېشىكى قېچىپ كەتىپ،
ئېشەكنى تاپالماي،
توقۇمغا ئارتىپ،

تۇگمەنگە بارغۇچە،
قىلدى كېڭەشنى،
تۇگمەنگە بېرىپ،
سالدى كۆمەچنى.
كۆمەچنى يەپ بولۇپ،
ئوسۇرۇپتۇ بەشنى.
موللا دېمەيمىز،
سەندەك كېكەچنى.
يۆگىمەس ئەمدى،
يوغان سېپەچنى.
قونچاڭغا كەپلىدۇق،
چىڭداپ بۇ كەشنى.①

شۇندىن كېيىن، سادىقبەگ ياۋاشلىشىپ، جامائەت بىلەن قارشىلاشمايدىغان بولۇپتۇ.

① «قۇۋان راۋاب قوشاقلىرى» قاراقاش ناھىيىسىدە خېلى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان سورۇنلاردا ئېيتىلىپ كەلگەن. بۇ قوشاقنى ئەڭ بۇرۇن قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسى باشاقچى كەنتىدىن مۇھەممەت توخا ئېيتىپ بەرگەن. شائىر مۇھەممەتئىمىن قۇربان ئىجادىي رەتلىگەن. بۇ قوشاق ئېيتىلىپ يۇرۇپ، ئەڭ ئاخىردا خەلقنىڭ ئومۇمىي بايلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

22 ـ باب
هاجى ئەلنەغمە قوشاقلىرى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، خەلق قوشاقلىرىنى، ئۇيغۇر خەلق مۇزىكا ئاھاڭلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن ئاتاقلىق قوشاقچى، داستانچى، ئەلنەغمىچى هاجى خىزمەت ئا ـ خۇن 1885 ـ يىلى ئاقتۇ ناهىيىسى پىلال يېزىسىغا تەۋە يېڭىۋاپ كەنتىدە تۇغۇلغان، 1949 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

هاجى ئەلنەغمىنىڭ بوۋىسى موللا تۆلەندى هاجى ئۆز دەۋرىدە يۇرت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان، جامائەت ئىچىدە تەسىرى ناھايىتى چوڭ كىشى ئىكەن. شۇڭا هاجى ئەلنەغمە كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ بوۋىسىدىن ۋە يۇرتىدىكى ئېلاخۇن موللام دېگەن كىشىدىن دەرس ـ ساۋات ئېلىپ، خەلق ئارىسىدىكى داستان، رىۋا ـ يەت، شېئىر ـ قوشاقلارنى ئاڭلاپ ۋە يادلىۋېلىپ، بۇ جەھەتتىكى قابىلىيىتىنى ئۆستۈرىدۇ. ئۇ 15 ياشقا كىرگەندە، «يۇسۇپ ئەھمەد»، «تاھىر ـ زۆھرە»، «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان»، «سەئىد ـ ئەنسارە» قاتارلىق داستان، قىسسەلەرنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىدۇ. ئۇ دەسلەپتە دۇتارغا تەڭ ـ كەش قىلىپ داپ چېلىشنى ئۆگىنىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ساز چېلىشتا، ناخشا ـ داستان ئوقۇشتا يۇقىرى ماھارەتنى ئىگىلەپ، يۇرت ئىچىدە داڭ چىقىرىدۇ. ئۇ 20 ياشلارغا كىرگەندە، يۇرتىدىكى بىرنەچچەيلەن بـ ـ لەن بىللە ئەنجانغا چىقىپ كېتىپ، ئۇ يەردىكى غېرىب، مۇساپىرلارنىڭ قاتارغا قوشۇلۇپ، باي ـ پومېش ـ چىكلارنىڭ ئۆيلىرىدە چاكار بولۇپ ئىشلەپ كۈنلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. ئىش ـ ئەمگەكتىن بوشىغان چاغلـ ـ رىدا، دۇتار چېلىپ ناخشا ئېيتىپ، مۇساپىر ئىشلەمچىلەرنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇ خوجايىن بىلەن تىركىشىپ قېلىپ، تۇرۇشقا ئامال قىلالماي، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ يۇرتىدىكى توي ـ تۆكۈن، بەزمە ـ مەشرەپلەرگە تەكلىپ بىلەن قاتنىشىپ، چەت ئەللەردە ئۆگەنگەن مەدەنىيەت بـ ـ لىملىرىنى تارقىتىپ، تېزلا كۆزگە كۆرۈنۈپ ئاقتۇ بويىچە داڭ چىقارغان سازەندىگە ئايلىنىدۇ. يېڭىسار، يەكەن، يوپۇرغا، پەيزىۋات، ئاتۇش، قەشقەر شەھىرى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئېيتقان ناخشا ـ قوشاق، داستانلار خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياققىنى ئۈچۈن، ئۇ خەلق ئارىسىدا «هاجى ئەل ـ نەغمە» دېگەن نامغا ئېرىشىدۇ. ئۇ هاياتىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ، نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، كۆلپەتلىك زامانىنى سۆكۈپ قامچىلاپ، خەلقنىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بەرگەن، ئۇ هاياتىدا يەنە نۇرغۇن ياخشى كىتابلارنى يىغىپ توپلىغان. ئەنجاندىن ئېلىپ كەلگەن بىر خۇر ـ جۇن كىتابنى چىڭ ساقلاپ، توي ـ تۆكۈن، سورۇنلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېڭىلىقلارنى، مائارىپنى قىز ـ غىن تەشۋىق قىلىپ، خەلقنى ئويغاتقان، ئۇ ئۆمرىدە يەنە ئون نەچچە نەپەر ئەلنەغمىچى شاگىرت يېتىشتۇ ـ رۇپ، قوشاقچىلىق، ئەلنەغمىچىلىك ئىشلىرىغا تۆھپە قوشقان.

هاجى ئەلنەغمىنىڭ قوشاق، داستان ئىجادىيىتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ بىرلا كۆرگەن ۋە ئۆزىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئىشلارنى هازىرلا قوشاقا قوشۇپ، ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، كىشـ ـ لەرنى تەربىيىلەيدىغان ماھارەتكە ئىگە. ئەينى يىللاردا، هاجى ئەلنەغمە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى ناھايـ ـ تى زور ماھارەت بىلەن ئېيتقانلىقى ئۈچۈن، ياقا يۇرتلاردىن ئاقتۇغا مەخسۇس كېلىپ ئاڭلاپ كەتكەنلەر ئاز ئەمەس ئىدى.

تۆۋەندە ئۇ ئېيتقان «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان» داستانىدىن پارچە:

«ھۆرلىقا ھەمراجاننىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ، دەرھال شۇڭقارغا ئايلىنىپ، كۆككە پەرۋاز قىلدى. كۆردى-كى، ھەمراجان يەرگە قاراپ مۇئەللەق چۈشۈپ كېتىپ بارغىدەك. ھۆرلىقا چەبدەسلىك بىلەن ھەمراجاننى تۇتۇۋېلىپ خەتەردىن قۇتقازدى. ھەمراجان تېخىچە بىھوش ئىدى. ھۆرلىقا نەچچە ـ نەچچە دورىلارنى ئىشلەتتى، ھېچقايسىسى شىپا بەرمىدى، ئاخىرى خاسىيەتلىك رومالىنى ھەمراجاننىڭ يۈزىگە يېپىپ قويۇپ، خۇن ـ جىگىرىدىن ئېسىنلىك تىلەپ مۇناجات ئېيتتى:

قارا كۈنلەر چۈشتى مېنىڭ بېشىمغا،
نەزەر ئەيلەپ قۇتقازغىن دەپ يىغلايمەن.
ئەگەر مېنىڭ مۇرادىمنى بەرمىسەڭ،
بۇ جېنىمنى تېز ئالغىن دەپ يىغلايمەن.

ئىشق ئوتىدا يۈرەك ـ باغرىم خۇن بولدى،
ھەمراجانىم قېنى سەن دەپ يىغلايمەن.
تەتۈر پەلەك يارنى بىھوش ئەيلىدى،
ھەمراجانغا شىپا بەر، دەپ يىغلايمەن.

قۇرئەندازلار قۇرئان ئېچىپ بېقىڭلار،
ھەمراجانغا جاننى پىدا ئېتىڭلار.
يۈرەك ـ باغرىم ئېلىپ ئاڭا چېتىڭلار،
ھەمراجانغا شىپا بەرسە دەپ يىغلايمەن.

نېچۈك يارىم كۆكتىن موللاق ئاتارسەن؟
ئەقلىي ھوشۇم ئېلىپ ئوتقا سالارسەن؟
بىھوش بولۇپ يۈرىكىمنى تىلارسەن،
ھەمراجانغا شىپا بەر، دەپ يىغلايمەن.

تەتۈر پەلەك چاقىن چەپكە ئۇرغاندۇ؟
بۇلبۇل گويا ھازىر قايدا تۇرغاندۇ؟
بىلەلمىدىم يار قاناتى سولغاندۇر،
ھەمراجانىم شىپا بەر، دەپ يىغلايمەن.

ھۆرلىقا دەر مېنىڭ بەختىم قارادۇر،
ئىشق دەردىدە يۈرەك ـ باغرىم يارادۇر.
يار بىلەن تەڭ جېنىم چىقسا راۋادۇر،
ھەمراجانغا شىپا بەر دەپ يىغلايمەن.»

ھاجى ئەلنەغمە ئەنجاندا تۇرغان مەزگىللەردە ناھايىتى ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇ جەر-يانىدا ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن قىسمەتلەرنى بايان قىلىپ بەزى شېئىر ـ قوشاق ئىجاد قىلغان. ئۇنىڭ ئاي-

رىلىش ـ جۇدالىق ھەققىدىكى بىر قىسىم قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

نىتەي

نىتەي، نىتەي، جانىم نىتەي،
سېنى تاشلاپ نەگە كېتەي؟
گەر ۋىسالىغا يەتمىسەم،
قان قۇسۇپ ئۆلۈپ كېتەي.

نىتەي، نىتەي، جانىم نىتەي،
يارغا جان قۇربان ئېتەي.
يار ماڭا كۆز سالمىسا،
چۆللەرگە قان يىغلاپ كېتەي.

ئۇنىڭ ئەركىن مۇھەببەتنى مەزمۇن قىلغان قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

تاجىخان

مەن نەگە بارالايمەن؟
بوينۇم قىلدا باغلاقلىق.
خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق،
ماڭا مىڭ كۆز پايلاقلىق.

مەن نەدە تۇراي ئەمدى؟
بارارغا مەنزىلىم يوقتۇر.
ئەنجاندا تۇراي دېسەم،
كىرەرگە ئۆيلىرىم يوقتۇر.

ۋاي تاجىخان، تاجىخان،
دەردىمگە يېتەر كىملەر؟
يۇرەكىڭ مۇزمۇ، يا تاشمۇ،
قاچان ئېرىيدۇ دىللار؟

ئەينى يىللاردا يېڭسار يامۇلىنىڭ يارلىقى بىلەن پىلال يېزىسىدىن 2000 كىشى شەمبىلە دېگەن يەرگە بېرىپ ئۆستەڭ چاپىدۇ. ئالتە ئايغا سوزۇلغان بۇ ئۇزۇن ھاشاردا، ھەربىر ئائىلىگە بىر ئېشەك شاخ ـ شۇمبا قوشۇمچە ئالۋان كېلىدۇ، دەل ـ دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى كېسىلىپ، يولغا سايە تاشلايدىغان دەرەخ ـ لەرمۇ قالمايدۇ. بۇنى كۆرگەن ھاجى ئەلنەغمىنىڭ قوشىقى:

يېڭسارىدىن خەۋەر كەلدى،
شەمبىلەگە[1] بارسۇن دەپ.

① شەمبىلە ـــ يېڭسارىدىكى جاي ئىسمى.

ئەرلەر ئورنىدىن تۇرسۇن،
خوتۇن - قىزلار قالسۇن، دەپ.

ھەر تۇتۇندىن بىر ئادەم،
مەيلى ئىككى، ئۈچ ئادەم.
شەمبىلەگە يۈزلىنىپ،
قولغا كەتمەن ئالسۇن، دەپ.

پىلال دېگەن بۇ يۇرتقا،
ئىككى مىڭ ھاشار كەلدى.
ئىككى مىڭ ئېشەكلىك شاخ،
بادىرا ھەم ۋاسا كەلدى.

كەم قالدى دېسە كىملەر،
يوقنى بېرىپ تاپا! دەيتتى.
ئېشەككە قوشۇپ بىردىن،
ئېلىپ بارغىن قاپ، دەيتتى.

كەلدى دورغا - يايىلار،
قوللىرىدا قامچىسى.
دەرەخلەر كېسىلىپ بولدى،
چۈشمەي يولغا سايىسى.

شەمبىلەنىڭ ئۆستىگى،
ئالتە ئايغا سوزۇلدى.
كەتتى تەندىن كۈچ - مادار،
بىلەكلەرمۇ ئۈزۈلدى.

قاچان تۈگەر بۇ ئۆستەڭ،
شەمبىلەدىن كېتەرمىز.
يېتىپ بېرىپ ئۆيلەرگە،
ئۆي تامىقى ئىچەرمىز.

شەمبىلەيۇ، شەمبىلە،
يوتقان، كۆرپە نەم بىلەن.
قوشاق قوشۇپ يىغلارمىز،
ھەسرەت بىلەن، غەم بىلەن①.

① ھاجى ئەلنەغمە قوشاقلىرىنىڭ ئەڭ بۈرۈنقى نۇسخىسىنى يازغۇچى ئابلىمىت ئىمىن توپلاپ خاتىرىگە ئالغان.

23 ـ باب
قادىر بۇلاق قوشاقلىرى

خەلق ئارىسىدا ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن قوشاقچى، خەلق شائىرى قادىر بۇلاق 1935 ـ يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بۇلاقسۇ يېزىسى ئارال كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، 2003 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

قادىر بۇلاقنىڭ ئائىلىسى ئۆتمۈشتە ناھايىتى كەمبەغەل بولغانلىقتىن، پەقەت باشلانغۇچ مەكتەپكە چىلا ئوقۇيالمغان. مەكتەپنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ ئاشخانا، ناۋايخانىلاردا بىر مەزگىل ئىشلەپ تىرىكچىلىك قىلغان ۋە مەھەللىسى بىلەن شەھەر ئارىسىدا قاتناپ يۈرۈپ كۈن ئۆتكۈزگەن. بۇ مەزگىللەردە ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جۈملىدىن ئۇيغۇر قوشاقچىلىقىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ ئۆزلەشتۈرگەن. كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئوقۇپ، ئىجادىيەت مەشقى ئېلىپ بېرىپ، ماھارىتىنى ئۆستۈرگەن ۋە شۇ دەۋرلەردە بىرمۇنچە ئاكتىۋال شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ مىليونلىغان خەلق ئاممىسى بىلەن بىر قاتاردا قەد كۆتۈرۈپ، ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقان ۋە 1952 ـ يىلى كانسۇ كۆمۈركاندا ۋە سابىق جۇڭگو ـ سوۋېت رەڭلىك مېتال شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ۋە ئاپەتلىك يىللاردا ناھەق قالپاق كىيدۈرۈلۈپ، يېزا ـ سەھرالارغا ھەيدەۋېتىلىپ، سىياسىي جەھەتتە چەتكە قېقىلغان، بولۇپمۇ 1976 ـ يىلى تېيەنئەنمېن ۋەقەسى يۈز بەرگەندە، يولداش دېڭ شياۋپىڭنى مەدھىيىلەپ شېئىر يازغىنى ئۈچۈن، خاتا ھالدا 10 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ يېڭى باھارى يېتىپ كەلگەندە، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئىككىنچى قېتىم يېڭى ھاياتقا ئېرىشكەن.

قادىر بۇلاق ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۆزىنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ئېغىر قىسمەتلىرىگە ئاساسەن، يۈرەك سۆزلىرىنى شېئىر ـ قوشاق ئېيتىش ئۇسۇلى بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن. ئۇ ئۆزگەرتىش لاگىرلىرىدا، يېزا ـ كەنتلەردە سۈرگۈن بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەن مەزگىللەردە يەنە داۋاملىق گېزىت ـ ژۇرنال، كىتاب كۆرۈپ، شېئىر ـ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇپ، بىرمۇنچە ياخشى ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ ۋە ئېلان قىلىپ، خەلقنىڭ كۆڭلىدىكىنى دەپ، ئاممىنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشكەن ۋە خەلق ئارىسىدا «قادىر بۇلاق» دەپ ئاتىلىپ نام چىقارغان. ئۇ يەنە خەلق ئىچىدە ئىلىم تارقىتىش، كلاسسىك ئەسەرلەرنى يېغىپ توپلاش، ۋاكالىتەن كىتاب ـ ژۇرنال سېتىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى بىر ـ لىكتە ئىشلەپ، تەشۋىقاتچىلىق رول ئوينىغان.

قادىر بۇلاقنىڭ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، تېما دائىرىسى رەڭدار، تىلى بەكمۇ راۋان ۋە ئاممىباب. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ناھەقچىلىككە، پارىخورلۇق ـ خىيانەتچىلىككە نارازى بولۇپ يازغان شېئىر ـ قوشاقلىرى گېپىمىزنىڭ دەللىلى. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ياش ئەۋلادلارغا ئۆزلۈكسىز ئىلىم ـ پەن ئىگىلەپ، يېڭىلىق يارىتىپ، ھەممە مىللەت ئىتتىپاق بولۇپ ئۆتۈش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

قادىر بۇلاقنىڭ ھەر قايسى مەزگىللەردە يازغان شېئىر ـ قوشاقلىرى كۆپ بولۇپ، نۇرغۇن ئەسەرلىرى ھەرىدەرىجىلىك گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. ھاياتىدا ئىككى قېتىم شېئىرلار توپلىمى چى ـ

قارغان. بولۇپمۇ سىياسىي جەھەتتە زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرگەنده يازغان ئون پارچە ئەرزىيەت قوشاقلىرى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ قوشاقلار ئەرز ـ شىكايەت شەكلى ئارقىلىق يېزىلغان.

قادىر بۇلاقنىڭ ئۆتكەن 20 ـ ئەسىردىكى ئاپەتلىك يىللاردا، بولۇپمۇ 70 ـ يىللاردىن باشلاپ مەركەز ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرىغا يازغان ئەرزنامىسىدىن نەمۇنە:

1 ـ قېتىملىق ئەرزنامە

بايان ئەيلەي خەت ئارقىلىق مەن سۆزلىشىپ،
ئىلاجسىز ئەرز يازدىم قاينىاپ ـ تېشىپ.
ئەرزى ھالىم كەتتى بۇگۈن كۆكتىن ئېشىپ،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

گاھى كۈنلەر ئۆزۈم يىغلاپ، ئۆزۈم كۈلدۈم،
كىشىلەرگە بىلدۈرمىدىم، ئۆزۈم بىلدىم.
خەلق ئۈچۈن ئىشلىيەلمەي، تىرىك ئۆلدۈم،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

شەھەر خەلقى ئۆچىرەتتە تۇرۇپ خورما يېسە،
ئۆچىرەتكە مەن يېقىن بارسام پوش ـ پوش دېسە.
قاراپ قالدىم بولدى ماڭا دەردى ئىسە،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

يۈرتۇم قەشقەر، قۇم دەرۋازا، يېڭى جايدىن،①
ئىككىنچى زۇ،② ئون ئۇچىنچى قورۇ ـ جايدىن.
قىينىچىلىق بولدى ماڭا، سوغۇق ئايدىن،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

ئەرز ئېيتسام تىڭشىمايدۇ ھېچبىر قۇلاق،
مەركەزگە مەن باراي دېسەم يوللار يىراق.
يىغلاپ تۇرۇپ ئاۋارىمەن قادىر بۇلاق،
باشلىق ئاتا ماڭا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

1973 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى

2 ـ قېتىملىق ئەرزنامە

شۇ ئەرزىمنىڭ داۋامىنى يازدىم يەنە،
قايدىن تارتاي مەن ئۆزۈمگە پۇشتى پاناھ.

① قەشقەر شەھىرى قۇم دەرۋازىسى يېڭى جاي كومىتېتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② ئىككىنچى گۇرۇپپا.

بىر ۋەتەندىن غەيرىي ماڭا يوقتۇر ئانا،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

ھىيلە ـ مىكىر، سۈيىقەست ئەمەس بۇ ـــ ئوچۇق خەت،
يېزىش ئۈچۈن ماڭا بەرسۇن ئىمكانىيەت.
كۆپ يىغلىدىم باشلىق ئاتا، ھالىمغا يەت،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

چىن قەلبىمدىن ئەرز ئېيتتىم، قىلمىدىم دوق،
لىن بىياۋغا نەپرەت بىلەن ياغدۇروپ ئوق.
مەڭگۈ ئالغا ئىلگىرىلەيمەن، چېكىنىش يوق،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

ياغ بولمىسا، يوغان تامغا ئاقمايۋاتسا،
باشلىقلارمۇ ماڭا قاراپ باقمايۋاتسا.
مېنىڭ ئەرزىم باشلىقلارغا ياقمايۋاتسا،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

بەزى ئىشلار ئارقا ئىشىكتىن بولماقتا ھەل،
ئارقا ئىشىكتىن ماڭغانلارنىڭ توققۇزى تەل.
خاتا ئىشنى پاش قىلىشقا باغلىدىم بەل،
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

ئارقا ئىشىكتىن ماڭغانلارنىڭ قورسىقى توقمۇ؟
باشلىقلار مېنىڭ بىلەن كارى يوقمۇ؟
ماڭا خىزمەت ھەل قىلىشقا چارە يوقمۇ؟
باشلىق ماڭا توغرا ياردەم بېرەرسىزمۇ؟

1974 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى

3 ـ قېتىملىق ئەرزنامە

بىر قانچە رەت ئەرز ئېيتتىم، ئاڭلىغانمۇ؟
تۇغۇلغاندا مەن نوپۇسسىز تۇغۇلغانمۇ؟
تەقدىر شۇنداق، پېشانەمگە يېزىلغانمۇ؟
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

ئەرز ئېيتتۇق ۋەيران بولغان نوپۇسسىزلار،①
مەجبۇر قىلىپ كۆچۈرۈلگەن ھوقۇقسىزلار،

① ئەينى يىللاردا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە ھەر ئادەمگە نورما بېكىتىلگەن، نوپۇسى يوقلار ئاشلىق ئالالمىغان. مۇشۇ ئىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بىرقانچە مىڭ نورمىسى يوق ئوغۇل - قىزلار،
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

ۋەيرانىلار بۇگۈن راسا قاينىاپ تاشتى،
لويىلار① غا ئېسىل تۇرمۇش بەك ياراشتى.
نوپۇسسىز دەپ نورما بەرمەي، قورساق ئاچتى،
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

قورقمىدۇق بىز كاللىمىزنىڭ كېتىشىدىنمۇ،
تۇتۇپ بىزنى ئېتىشتىنمۇ، چېپىشتىنمۇ.
قەتئىينەزەر تۇرمىلەردە يېتىشتىنمۇ،
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ!؟

تۆۋەنگە بىز ئەھۋال ئېيتساق «كېيىن» دەيدۇ،
بىغەم باشلىق ئىسسىق ئۆيدە لەڭمەن يەيدۇ.
ئويلاپ كۆرۈڭ نوپۇسسىزلار نېمە يەيدۇ؟
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

نوپۇس دېمەك، تۇرمۇش دېمەك، ھايات دېمەك،
ھەر ئادەمگە تۇرمۇش ئۇچۇن ھايات كېرەك.
ھايات ئۇچۇن كۇرەش قىلىپ، ئىشلەش كېرەك،
ئەرزىمىزگە قۇلاق سېلىپ كىم ئاڭلايدۇ؟

1974 - يىل 2 - ئاينىڭ 9 - كۇنى

ۋەتەن شەنىگە

جەننەت ماڭا ئانا تۇپراق،
تاغۇ دالا، تۇز.
قوغداشتا چېۋەر پوستىمەن،
كېچە ھەم كۇندۇز.

ئابى كەۋسەر قەتىرە سۇيى،
قېنىمدىن ئەلا.
چىمدىم توپا پۇشتۇم مېنىڭ،
ئۆرىمەيمەن يۇز.

ئەھدىم مېنىڭ ۋاپادارلىق،
ئانا ۋەتەنگە.

① لويى — بيۇروكرات باشلىقلار مەنسىدە.

يانسام ئەگەر بۇ سۆزۈمدىن،
بولاي قارا يۈز.

دىلىمۇ شۇ، تىلىمۇ شۇ،
ۋەتەن، خەلقىمە.
تەتۈر باقسام كور بولسۇن ـ دە،
مەندە بىر جۈپ كۆز.

گۆيمىسۇن

پاك كېلىپ ـ پاك كەتكۈلۈك، ۋىجدان، ساداقەت كۆيمىسۇن،
ئەڭ ئۈلۈغ ئەخلاق ـ ئەدەپ، ئىنساپ ـ دىيانەت كۆيمىسۇن.

ھەقنى سۆزلە، كۆپنى كۆزلە، لاپنى ھەرگىز سۆزلىمە،
قىلمىغىن يالغان گۇۋاھلىق، ئەل ـ جامائەت كۆيمىسۇن.

قەلبىداش دوستلارغا زىنھار ئىككى يۈزلۈك بولمىغىن،
ياتقا قۇللۇق قىلمىغىن، خىسلەت ـ ئىناۋەت كۆيمىسۇن.

ئىتتىپاق ـ بىرلىك، باراۋەرلىك ئەزەلدىن قەرزىمىز،
ئەل ـ ۋەتەن قۇربانلىرى قىلغان ئىشارەت كۆيمىسۇن.

تۇغۇلۇپ ئۆستۈڭ چوڭۇپ، ئالتۇن دىيارىم كۆكسىدە،
ئۆز ئاناڭ ئاق سۈت بىلەن بەرگەن جاسارەت كۆيمىسۇن.

نەسلى پاك، ۋىجدانى ئاق، ئەسلىي ئۇلۇغ ئەجدادىمىز،
ئاققۇزۇپ قان ـ تەر بىلەن يىغقان دارامەت كۆيمىسۇن.

ئەل ئىچىدە گەپ توشۇپ، پىتنە ـ پاساتنى ياغدۇرۇپ،
سالمىغىن غوۋغانى سەن پۈتكەن ئىمارەت كۆيمىسۇن.

دەپتىكەن چوڭلار: «ئامال قىلساڭ سېۋەتتە سۇ تۇرار»،
شۇ ماقالنى دىلدا تۇت، ئەقلىي ـ پاراسەت كۆيمىسۇن.

سەن ئەگەر بولساڭ چېقىمچى، ئەل ساڭا نەپرەت قىلۇر،
ساقلىغىن قەلبىڭنى كامىل، ھەق ـ ئادالەت كۆيمىسۇن.

مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك، مەيلى ئايالۇ ـ مەيلى ئەر،
بۇلغىما نامىڭنى سەن، يۈكسەك پاساھەت كۆيمىسۇن.

24 ـ باب
مىرسالى سىيىت قوشاقلىرى

قوشاقچى مىرسالى سىيىت 1905 ـ يىلى باي ناھىيىسىنىڭ سايرام يېزىسى ئاناقىز كەنتىدە تۇغۇلۇپ، 1976 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

مىرسالى سىيىتنىڭ ئاتىسى ئىلىم ـ پەننى قىزغىن سۆيىدىغان بىر ئادەم بولغانلىقتىن، ئۇنى كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپلا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇتۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. مىرسالى 15 ياشقا كىرگەندە دادىسى ۋاپات بولۇپ، ئائىلىسىنى باشقۇرۇش ئىشى مىرسالىنىڭ ئۈستىگە يۈكلىنىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ باي ناھىيىسىدىكى يەرلىك ئەمەلدار، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ قاتمۇ قات ئالۋان ـ سېلىق ۋە قاتتىق سىياسەتلىرىنى يۈرگۈزۈشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى تونۇپ يەتكەن. خەلق ئارىسىدا تارقالغان زۇلۇم ـ كۈلپەتكە قارشى شېئىر ـ قوشاقلارنى ئۆگىنىپ، خاتىرلەپ، توپلاپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىمۇ ئەمگەكچى خەلقنى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشقا دەۋەت قىلىدىغان نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى يېزىپ تارقاتقان. ناھەق ئىشلارنى سۆكۈپ قامچىلىغان. بۇنىڭغا چىدىيالمىغان گومىنداڭ دائىرىلىرى 1948 ـ يىلى ئۇنى تۇرمىگە تاشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قىلچە قورقماي، تېخىمۇ قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ، چىرىك تۈزۈمنى، ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلارنى پاش قىلىدىغان، ئەركىن مۇھەببەتنى تەشەببۇس قىلىدىغان نۇرغۇن قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، خەلقنىڭ كۆرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ قەد كۆتۈرۈپ، ئەركىن ـ ئازاد ياشاش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇپ، رايونىنىڭ سۇ كادىرى، يېزا باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. ئاپەتلىك يىللاردا ئۇنىڭ يازغان ۋە توپلىغان نۇرغۇن ماتېرىياللىرى كۆيدۈرۈۋېتىلىپ، رىيازەت چېكىدۇ، لېكىن، ئۇ قەتئىي بوشاشماي ئاتاقلىق شائىر نىمشېھىت ئەرمىيا ئىبلى دامواللام بىلەن يېقىن ئۆتۈپ، ئاخىرغىچە توختىماي ئىجاد قىلىپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

مىرسالى سىيىتنىڭ قوشاقلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بەزىلىرى ئاروز ۋەزنىدە شەكىللىنىپ بېزىلغان بولۇپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى يېنىك ۋە راۋان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى بەلگىلىك تەرىبىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

مىرسالى سىيىت ئەينى يىللاردا باي ـ پومېشچىكلارنى ئىنتايىن يامان كۆرگەنلىكتىن، زالىملار ھەمىشە ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىپ ئەدىپىنى بېرىش كويىدا يۈرەتتى، بۇنى ئالدىن سەزگەن مىرسالى سىيىت ئۇلارنى قوشاقلىرى ئارقىلىق مازاق قىلغانىدى.

بەگلىرىم

قاسساپنىڭ پالتىسى بەگلىرىم،
قەلەندەرنىڭ خالتىسى بەگلىرىم.
ئات ئۈستىدىن چۈشمەيدۇ پەقەت،
گومىنداڭنىڭ غالچىسى بەگلىرىم.

گومندائنىڭ زۇلۇمى ھەققىدە شىكايەت

ئىچىم قانغا تولۇپتۇ،
بېشىم غەمگە تولۇپتۇ.
گومىندائنىڭ دەستىدىن،
كىملەر راھەت كۆرۈپتۇ.

گومىندائنىڭ زۇلمىدىن،
غەم ـ دەردنى تولا تارتتۇق.
ھەق سۆزلىسەك «گۇناھ» دەپ،
زىندان، تۇرمىدە ياتتۇق.

ئەمەلدارلار مال سويار،
تامچە قانىنى چىقارماي.
يۆگەپ ئۇرار كىگىزگە،
ئۇنلىرىنى چىقارماي.

بۇلاپ كەتتى گومىنداڭ،
ئۆيلەر قالدى قۇپقۇرۇق.
زالىملارنىڭ دەستىدىن،
كەمبەغەللەر ئاچ، ئورۇق.

كۈندە قويدى گومىنداڭ،
تۇرلۇك ـ تۇمەن ئالۋاننى.
ئادا قىلماي نە ئامال؟
ئالماق قەستى بۇ جاننى!

چىقارغانتى گومىنداڭ،
نەق پۇل بىلەن بىر بۇيرۇق.
پۇقرالارغا بەرمەيدۇ،
ئەمرۇللا بىلەن چورۇق.①

بەگلىرىمنىڭ يېيىشى،
پاقلان گۆشى، چوڭ قۇيرۇق.
ھەق سۆزلىگەن پۇقرانىڭ،
چوماقتا بېشى يورۇق.②

① ئادەم ئىسىملىرى.
② بېشى تېشىلگەن مەنىدە.

سايرامنىڭ سۈيى بەك قىس،
ئاق ياتىدۇ يەرلىرى.
كىمنىڭ يېرى كونا بولسا،
ئۇنى تېرار بەگلىرى.

ئەمرۇللا ھەم چورۇقنىڭ،
ئۇچىنچى چۈي جايلىرى.①
بىزلەر ئىچىڭ سوغۇق سۇ،
ئۇلارنىڭ قەنت، چايلىرى.

كەمبەغەللەر داد دېسە،
تويغىچە تاياق يەيدۇ.
بۇنى كۆرۈپ بەگلىرىم،
«خوپ بولدى، ئوبدان» دەيدۇ.

ھەقسىز ئالار خەلقتىن،
بېدە، سامان، قوناقنى.
ئۇنى ئاز دەپ كالا، قوي،
تۆگە، ئۆچكە، ئۇلاغنى.

تاكاللاشسام بەگ بىلەن،
«ئۆكتەمچىدۇر» بۇ ئېتىم.
دەۋا قىلىپ خوجامغا،
چېقىشتۇردى كۆپ قېتىم.

يېتەر ئەمدى

ساۋۇت قوچاق② ئاتىلاركەن ئىسمىڭ سېنىڭ،
ئارقامغا باغلاپ قويۇپ، كېلىپ ئاتتىڭ.
تەييارلىدىڭ ئون بەش كالتەك مېنىڭ ئۈچۈن،
پۇت ـ قولۇمغا كويزا ـ كىشەن سېلىپ ئاتتىڭ.

مىرسالىنى ئۇرماق ئۈچۈن تەييارلىغان،
ئون بەشىدىن يەتتە كالتەك سۇندى تامام.
ئەي، بى رەھىم ئۇرمىساڭچۇ يېتەر ئەمدى،
مېنىڭ ئۈچۈن ھەسرەت بىلەن ياتتى ئانام.

---

① چۈي ـــ رايون مەنىسىدە.

② سايرام يېزىسىدىكى زالىم باي.

25 ـ باب
مەخسۇت ھاجى قوشاقلىرى

مەخسۇت ھاجى — يېقىنقى زامان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ 1856 ـ يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاراپ يېزىسى ھېيتكا مەھەللىسىدىكى بىر دىنىي ئۆ ـ لىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1926 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

قوشاقچى ۋە ئەدەب مەخسۇت ھاجى ئۆز دەۋرىدە ھەققانىيەتنى سۆزلەيدىغان، ئىلىم ـ مەرىپەتنى، مـا ـ ئارىپنى سۆيىدىغان، گۈزەل ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە ئادەمگەرچىلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان مۆتـۈەر كىشى سۈپىتىدە جامائەتچىلىككە تونۇلغان. ئۇ دادىسى مۇھەممەت قۇربان موللامنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرى ئـار ـ قىسىدا، دەسلەپكى ساۋاتىنى دىنىي مەكتەپتە چىقارغان. بۇ مەزگىلدە ئۇ ئەدەبىياتقا ناھايىتى ئىشتىياق باغلاپ، ئەرەب، تۈركىي، پارس ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇپ، كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرىنى پىشىق ئۆگە ـ نىپ، ئۆز ئىجادىيىتىگە ئاساس سالغان. ھاياتىدا نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى، ئەقلىيە سۆزلەرنى، تەمـ ـ سىل، خەلق ماقاللىرىنى ئىجاد قىلىپ، ھاراپ يېزىسىدىكى جامائەتچىلىك ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قـال ـ دۇرغان. ئۇ ھەم يېتىشكەن دىنىي زات بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئىقتىدارى، شېئىر ـ قوشاقلاردىكى ماھارىتى ۋە پەزىلەتلىرى ئارقىلىق كونا زامانىنى سۆكۈپ، يېڭىلىقنى، تەرەققىيەرۋەرلىكنى تەرغىپ قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ شېئىر ـ قوشاقلىرىدا ناھەقچىلىككە قارشى تۇ ـ رۇش، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنى تۈگىتىش، قانۇن، ئەخلاقنى كۈچەيتىش، ئاتا ـ ئانىلارنى ھۆرمەتلەش، كىشىلەرنى نادانلىق، خۇراپاتلىق، جاھالەتتىن يىراق تۇرۇپ، مائارىپقا، يورۇق يولغا يېتەكلەش، ھـۇرۇن ـ لۇق، قاششاقلىق، بىكار تەلەپلىككە يول قويماي، تىرىشىپ ئالغا بېسىپ، جەمئىيەتكە پايدا يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت ئىدىيىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بەزى قوشاقلىرىدا كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ تۇرلۇك شەكىللىرى، ئۇسلۇبلىرى قوللىنىلغان بولۇپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، بەدىئىيلىكى خېلى يۇقىرى، تېمىسى ئاكتۇال. ئۇ ھاياتىدا نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ھازىرغىچە قولىمىزغا يېتىپ كەل ـ گىنى ناھايىتى ئاز، كۆپ قىسمى ئۆز دەۋرىدىكى شارائىتىنىڭ ناچارلىقى تۈپەيلىدىن خاتىرىگە ئېلىنمـاي تۇرۇپلا يوقىلىپ كەتكەن.

مەخسۇت ھاجى قوشاقلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، مەزمۇنى ۋە شەكىل ئۇسلۇبىدا ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت بار. ئۇ ياش ئەۋلادلارغا قانۇن تەربىيىسى، ئىلىم ـ پەن تەربىيىسى، ئەدەپ ـ ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مەخسۇت ھاجى ئەينى دەۋرلەردە، ئەمگەك قىلماي ھۇرۇنلۇق قىلىدىغان، قىمار ئوينـاپ ئىناقسىزلىق پۈزىدىغان ئادەملەرگە ناھايىتى ئۆچ ئىدى، ئۇلارنى شېئىر ـ قوشاقلىرى ئارقىلىق قامچىلايتـتى. ئۇنىڭ ئاشۇ خىل قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

قىمار بىلەن بەڭگى ھەققىدە

ئى، خالايىق كۆرۈڭلار،
بۇ بالامنىڭ رەڭگىنى.
چۆرىسىگە يىغىپتۇ،
قىمارۋازنى، بەڭگىنى.

مىڭ جاپادا تاپمەن،
داچەن بىلەن تەڭگىنى.
ئۇتتۇرۇپتۇ بۇ بالام،
بىر ئات بىلەن ھاڭگىنى.

پۇل تۇگىسە قىمارۋاز،
نومۇس قىلماي باش كېسەر.
مەست بولغاندا بەڭگىمۇ،
ئۆتۈك بىلەن سۇ كېچەر.

ئەي خالايىق، تۇزەڭلار،
ناچار قىلىق، تەلۇبنى.
قىمارۋازغا ياساڭلار،
زەيلىك يەرگە قەبرىنى.

ئى، خالايىق قويماڭلار،
يۇرت ئىچىدە غەلۇبنى[1].
نەدە بولسا سۇرۇڭلار،
قىمارۋازنى - بەڭگىنى.

ئوغۇلغا تەنبىھ - نەسىھەت

ماڭا پەرزەنت بولۇپ، نە ئىشنى قىلدىڭ؟
ئۆزۈڭ ئويناپ، ئاتاڭنى ئىشقا سالدىڭ.
بۇ ئۆيدە قاچان بىرەر ئىشنى قىلدىڭ،
ساڭا تولا شەپقەت قىلغان ئاتاڭمەن.

ماڭا تولا پىراق سالدىڭ بالام سەن،
شۇنداق قىلىپ بۇ ئۆينى يا ئالامسەن؟
ياكى مەندىن ئايرىلىپ بۆلەك بولامسەن؟
ساڭا تولا دەۋا قىلغان ئاتاڭمەن.

ساڭا مەندەك ئاتا پەقەت تېپىلماس،
بالا گەپ - سۆزىگە مەندەك قوشۇلماس.
جاھان ئىچىدە سەندەك پەرزەنت تېپىلماس،
ساڭا تولا دۇئا قىلغان ئاتاڭمەن.

---

① غەلۇە — جېدەل - ماجىرا دېمەكچى.

دۇنيا ئالغىن قېرىپ كەتكەن ئاتاڭدىن،
سېنى باققان، دوك بولغان شۇ ئاناڭدىن.
خۇدا ئايرىمىسۇن بىزدەك هاساڭدىن،
سېنىڭ هالىڭغا تولا بارغان ئاتاڭمەن.

ئاناڭ بىلەن ئىككىمىز تەڭ قېرىيمىز،
بىر ئۆي دەردىنى تارتىپ هېرىيمىز.
هال ـ دەردىڭگە يىغلاپ، چاندى تىلىمىز.
دەردلىرىڭنى تولا تارتقان ئاتاڭمەن.

بۆلەك بولماق نەچۈك سەندە خىيال بار،
بۆلەك بولساڭ، سەن بولۇرسەن نانغا زار.
بىزدىن ئايرىلساڭ ناۋادا، بولىسەن خار،
تېپىپ تەييار قىلىپ بەرگەن ئاتاڭمەن.

بىزدىن چىقىپ نەلەرگىمۇ قاچۇرسەن؟
ئەر ـ خوتۇن ئىككىڭ قايان بارۇرسەن؟
ئۆزۈڭنى باقالماي يەنە كېلۇرسەن،
جاپا قىلماي ۋاپا قىلغان ئاتاڭمەن.

بۇ كۈنلەردە ئاناڭنىڭ ساقلىقى يوق،
جاهان ئۇزۇن، لېكىن، تەم ـ تاتلىقى يوق.
بۇ ئۆيدە ئۇن تۇغۇپتۇ، ئۇن تارتقىنى يوق،
بىر ئۆينىڭ دەردىنى تارتقان ئاتاڭمەن.

ئەگەكنى تاشلىما ئەي ياخشى پەرزەنت،
يۈرىكىم قۇۋۇتتى ئەي دىل جىگەربەنت.
كۈنۈڭنىڭ ئۆتكىنى قان ـ تەنگە پەيۋەنت،
سېنى شۇنداق قىلىپ باققان ئاتاڭمەن.

نەسىھەت قىلدى ساڭا ئاناڭ مەخسۇت هاجى،
سۆزۈمنى ئاڭلىساڭ بولغايمەن رازى.
هەل ئەمەس هۇرۇنىڭ مەقسەت ـ مۇرادى،
نەسىھەت قىلغۇچى غەمخان ئاتاڭمەن.①

① مەخسۇت هاجى قوشاقلىرىنىڭ بۇ نۇسخىسى ئەڭ ئاۋۋال قەشقەر يېڭىشەھەر ناهىيىسىدىكى مەرھۇم مۇھەممەت مەسۇم، ئەمەت ئىسـ
ىسلار تەرىپىدىن خاتىرىگە ئېلىنىپ توپلانغان.

26 ـ باب
مۇھەممەت يۈسۈپ قوشاقلىرى

قوشاقچى مۇھەممەت يۈسۈپ 1915 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قىزىلبويى يېزىسىدا تۇغۇلغان، 1980 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋاپات بولغان.

مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرى ھازىرقى جامباز يېزىسىدا ئۆتكەن. ئۇنىڭ دادىسى باي ـ پومېشچىكلارنىڭ ئىشكىدە جۇۋاز ھەيدەش، قوي ـ كالا بېقىش بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەچكە، تۇرمۇشـ ـنىڭ ئېغىرچىلىقىدىن ئۇ تۇزۇكرەك ئوقۇيالمىغان، دادىسىغا يارەملىشىپ ئېتىز ـ ئېرىق ئەمگىكىگە قاتناشقان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن قەد كۆتۈرۈپ، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، تەشۋىقاتچىلىق رول ئويناغان. ئۇ ئۆز يۇرتىدىكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ۋە تەـ رەققىياتلارنى قوشاقلىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ قوشاقلىرىدا يېڭى زامانىنى، بەختلىك ھاياتنى مەدھىيىلەپلا قالماستىن، يەنە كادىرلاردىكى بىيۇروكراتلىق، پاراخورلۇق، خىيانەتچىلىك، ئاممىنىڭ مال ـ مۈلكىگە زىيان سېلىش قاتارلىق ئىللەتلەرنى سۆكۈپ، تۇرلۇك ناھەقچىـ لىكلەرنى كۈچلۈك پاش قىلغان. شۇڭا، ئاپەتلىك يىللاردا بەزىلەرنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۆز يۇرـ تىدا تۇرۇشقا ئىلاجسىز قېلىپ، كۈنەس ناھىيىسىگە چىقىپ كېتىپ، شۇ يەردە ماكانلىشىپ قالغان. ئۇ ئىجاد قىلغان بىر قىسىم قوشاقلار بولۇپمۇ ئەمگەك تەقسىماتىدىكى نەھەقچىلىكلەرنى مەسخىرە قىلىپ توقۇغان قوشاقلار ھازىرغىچە ئۆز قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق. بىر قىسىم قوشاقلىرى ھەر دەرىجىلىك گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان، بىر قىسىملىرى ئاپەتلىك يىللاردا يوقىلىپ كېتىپ تېپىلمىغان.

مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ قوشاقلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇنىڭ كونا زامان بىلەن ھازىرقى زامانىنى سېلىشتۇرۇپ، بەختنىڭ قەدرىگە يېتىشتە، ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە ئىلىم ـ پەن، مائارىپ تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم تەربىيەۋى ئەھمىيىتى بار، بولۇپمۇ «تۆت كىشىلىك گۇـ رۇھ»نى پاش قىلىپ ئىجاد قىلغان سىياسىي قوشاقلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئالاھىدە كۈچلۈك.

ئۆتمۈشنىڭ شىكايىتى

مەن بىر كەمبەغەل دېھقان،
ئۆتمۈشتە ئازاب تارتقان.
ئازاد، يېڭى زاماندا،
قەد رۇسلاپ بەخت تاپقان.

ئاتمىش ياشقا كىردىم مەن،
روھىم تېتىك، ئۆزۈم ياش.

ئىسپاتلايمەن، غەزەپتە،
ئالدامچىنى قىلىپ پاش.①

دىلى بۇزۇق ئالدامچى،
بىلدۇق تۇتقان يولۇڭنى.
كۆزنى يۇمۇپ جۆيلۇدۇڭ،
تارت نىجاسەت تىلىڭنى!

تەتۇر كۆردۇڭ دۇم يېتىپ،
بىزنىڭ يېڭى تۇرمۇشنى.
ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمىدۇق،
كەمبەغەللەر ئۆتمۇشنى.

يېشىم توشماي سەككىزگە،
بايغا بولدۇم مەن چاكار.
ئۆتتى مېنىڭ ياشلىقىم،
ھايۋان كەبى خارۇ زار.

ياتار ئىدىم ئېغىلدا،
ئۇچام يوتقان كۆرمىگەن.
قىش ـ زىمىستان سوغۇقتا،
ئىسسىق نېمە؟ بىلمىگەن.

ئالۋان قويۇپ تىنىمسىز،
زومىگەرلەر باي بولغان.
ئەمگەكچىنىڭ يۇرىكى،
لەختە ـ لەختە قان بولغان.

پارتىيىمىز قۇتقازدى،
كەمبەغەلنى دوزاختىن.
ئېرىشتۇردى بەختكە،
ئازاد قىلىپ ئازابتىن.

ھوسۇل ئالدۇق تاشلىقتىن،
غەم ـ قايغۇ يوق ئاشلىقتىن.
سۆيۈنۈڭلار بالىلىرىم،
بۇگۈنكى توي، شادلىقتىن.

① «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نى دېمەكچى.

گۈزەل بىزنىڭ يۈرتىمىز

گۈزەل بىزنىڭ بۈلغۇچى①
گۈللەر چاچتى خۇش پۇراق.
ئەمگەكچىنى ياشناتقان،
پارتىيەدۇر نۇر چىراغ.

باھار كېلىپ بۈلغۇچى،
بولدى بەخت گۈلشەنى.
بىزگە چەكسىز كۈچ بەردى،
پارتىيىنىڭ لۇشيەنى.

يۈرتىمىز ئەجەب ياخشى،
بەكمۇ بەلەن ھاۋاسى.
پارتىيىنىڭ گەپ ـ سۆزى،
يۈرەكلەرنىڭ داۋاسى.

قەلەم تۇتقان شائىرلار،
ئىلھام بېرىپ يول ئاچتى.
مۇھەممەت يۈسۈپ ئاكىڭىز،
بولۇپ قالدى قوشاقچى.②

① پەيزاۋاتتىكى بىر يۈرت ئىسمى.
② «مۇھەممەت يۈسۈپ قوشاقلىرى» نىڭ ئىڭ دەسلەپكى قولىيازما نۇسخىسىنى 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا پەيزاۋاتتا خىزمەت قىلغان شائىر مامۇت زاھىت توپلاپ رەتلىگەن.

27 ـ باب
قەمىردىن كېرەم قوشاقلىرى

قوشاقچى قەمىردىن كېرەم 1927 ـ يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچى باغ مەھەللىسىدە بىر قول ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1988 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

قەمىردىن كېرەم كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تەسىرى بىلەن ساۋاتىنى چىقارغان. بۇ جەريانداا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى ئىشتىياق باغلاپ، كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تىرىشىپ ئوقۇغىنىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، قوشاقچىلىق ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن. ئۇ بىر تەرەپتىن، دادىسىغا ياردەملىشىپ، قول ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ماۋارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئاساس سالغان. ئۇ 1945 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغىچە يەكەن ناھىيىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، يۈرەك قېنىنى كەلگۈسى ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن سەرپ قىلغان. ئۇ ئاساسلىقى 1957 ـ يىلىدىن باشلاپ شېئىر ـ قوشاق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەرخىل تېمىدىكى نەچچە يۈز كۈپلېتتىن ئارتۇق شېئىر ـ قوشاقلارنى «يەكەن گېزىتى» ۋە «قەشقەر گېزىتى»دە ئېلان قىلىپ، كەڭ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا ئازاد زامان ۋە بەختلىك ھايات، سوتسىيالىستىك ۋەتەن ۋە قىزغىن قاينام ـ تاشقىنلىق ئەمگەك، ئىتتىپاقلىق قاتارلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

قەمىردىن كېرەم قوشاقلىرىنىڭ ئۆزىگە لايىق ئالاھىدىلىكى بار، راۋان، چۈشىنىشلىك ۋە يېقىملىق بولۇپ، كىشىلەرنىڭ يادلىۋېلىشىغا ئەپلىك. بۇ قوشاقلارنىڭ مەلۇم تەرىبىۋى ئەھمىيىتى بار.

يېڭى زامان شەنىگە

پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈردۇق،
يېڭى باغنىڭ گۈلىنى.
پارتىيىمىز كۆرسەتتى،
باي بولۇشنىڭ يولىنى.

شېغىل تىزدۇق، تاش تىزدۇق،
ئەجەب ئوبدان يول بولدى.
كومپارتىيە بولغاچقا،
تۇرمۇشىمىزغا گۈل بولدى.

كارۋان قايتماس ئارقىغا،
بولسىمۇ زور مۇشەققەت.
بىزگە بەخت ئەپكەلگەن،
پارتىيىگە مىڭ رەھمەت.

ئەمگەك قىلىپ ھارمايدۇ،
كۆچكە تولغان بىلەكلەر.
يېڭى، ئازاد زاماندا،
ھەل بولماقتا تىلەكلەر.

يېڭى چاپقان ئۆستەڭدە،
ئاقتى سۈلار شارقىراپ.
زامانىمىز نۇرلىرى،
تۇرار دىلدا يالتىراپ.

بۇگۈن يەكەن قۇچىقى،
تولدى ناۋا ـ نەغمىگە.
خەلقىمىزنى پارتىيە،
باشلاپ ماڭار غەلىبىگە.

ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىنەيلى

بەش قەۋەتلىك دالۇدا،①
بەك پاكىزە ياتاق بار.
كىمنى كۆرسە قاش ئاتقان،
قىزچاقلاردا چاتاق بار.

ئۇجمىنىڭ شاخى يوغان،
قولدا قايرىيالمايمىز.
ئەدەپ ـ ئەخلاق بەك مۇھىم،
ئۇنىڭدىن ئايرىلالمايمىز.

سالقىن جايىنى تاپالماي،
ئولتۇرۇپلا دالدىدا.
ئەخلاقسىز قىز يىغلىتار،
خەلقىئالەم ئالدىدا.

ناۋات سېلىپ دەملەپ كەل،
چايدىنىڭدا چاي بولسا.
ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىنىڭ،
ۋىجدانىڭىز بار بولسا.

① دالۇ — بىنا، ئىمارەت.

ئۆرۈلۈپتۇ باراڭدا،
تال باراڭنىڭ ئاچىسى.
قىز بالىلارنى ئالدايدۇ،
سودىگەرنىڭ گاچىسى.

ئېگىز ئۆسكەن قوناقنىڭ،
پەس شاخىدا چاتاق يوق.
ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق بولۇپ،
ئويناپلى بىز چاتاق يوق.

باغدا گۈللەر ئېچىلار،
باھار پەسلى كەلگەندە.
ئۇنتۇماڭلار قىزچاقلار،
بىز يىراققا كەتكەندە.

ئورغاقلارنى قاقتۇرۇپ،
بۇغداي، قوناق ئورىمىز.
ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق بولۇپ،
گۈزەل دەۋران قۇرىمىز.

ئەجىر قىل

كۆرەي دېسەڭ ھالاۋەت،
تەر ئاققۇزۇپ ئەجىر قىل.
ئاچچىق ـ چۈچۈك غورىدىن،
ھالۋا پۈتەر سەۋر قىل.

دوستلۇرۇڭنى قەدىرلە،
بولما ھەرگىز غەيرىي دىل.
چەكسەڭ جاپا ئەل ئۈچۈن،
ئۇنى چەكسىز راھەت بىل.

مەزمۇت قەددىڭ مۇكچىيەر،
قوغلىشىپ تېز ئۆتسە يىل.
دېسەڭ نامىم ئۆچمىسۇن،
تۆھپەڭ بىلەن قەبرە قىل.

28 ـ باب
راجی خوجامنیاز قوشاقلری

داڭلىق ئەلنەغمىچى، قوشاقچى راجى خوجامنىياز 1909 ـ يىلى ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ نوم يېزىسىدىكى قىرساي كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

راجى خوجامنىياز ئۆسمۇرلۈك چېغىدىن باشلاپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا قىزىققان، ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئەلنەغمىچىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ، بېيىت ـ قوشاق ئوقۇپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنى ئېيتىشنى ئۆگىنىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ياڭراق ئاۋازى ۋە يۇقىرى ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى، خۇش چاقچاق مىجەز ـ خاراكتېرى ئارقىلىق كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان، ئاما ئارىسىدا تونۇلغان.

راجى خوجامنىياز قوشاقچى، ئەلنەغمىچى بولۇپلا قالماستىن، يەنە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى، ئاراتۇرۇكتە بولۇپ ئۆتكەن تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر، يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت، مەۋسۇم، مۇراسىم پائالىيەتلىرىگە دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ساقلاپ ۋە پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىغا تەمىنلەپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا، جۈملىدىن قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى قوغداش جەھەتلەردە كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان.

راجى خوجامنىيازنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن تۇرمۇش قىسمەتلىرىدىن شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

كېچە ـ كۈندۈز خىيال ئەيلەپ،
كۆزۈمدىن ياش قۇرىمايدۇ.
مېنىڭ بېچارە ھالىمنى،
ھېچ ئادەم سورىمايدۇ.

شۇ ئەزەلدىن بار ئىكەن،
مېنىڭ بۇ يەرگە كەلمىكىم.
كېچە ـ كۈندۈز غەم بىلەن،
تارتىپ ئۆتكەن ئەمگىكىم.

ئۆگزىگە تولا چىقما،
ئۆگزەم تۆشۈك ئەمەسمۇ؟
كۆڭلۈمگە ئازار بەرمە،
كۆڭلۈم سۈنۈق ئەمەسمۇ؟

نە دەيدۇ خالايىقلار،
غازاڭ بولدى گۈلىستانلار.
قارا يەر ئاستىغا كىرىپ،
چۈمۈلە بولدى ئىنسانلار.

تەكەببۇر ئەيلىدى شەيتان،
شۇنىڭغا بىر بالا بولدى.
قېشىمنى كۆرمىدىڭلارمۇ؟
ئاقىرىپ بوريا بولدى.

قېرىلىق بەكمۇ مەينەتكەن،
قېچىپ قۇتۇلالمىدىم.
يىگىتلىك تاجى دۆلەتكەن،
قوغلاپ يېتىشەلمىدىم.

ئازادە گۈللەر، ئازادە،
شاھى، شەلپەر بازاردا.
قولۇڭدا بەش پۇڭ بولمىسا،
نېمىش قىلىسەن بازاردا.

ئاھ خۇدايىم، ئاھ خوجام،
ئاسماندا ناله بارمىكىن؟
بەندىلەر ئاراسىدا،
مەندەك بىچارە بارمىكىن؟

سەھەردە ئويغىنادۇرمەن،
يىلاندەك تولغىنادۇرمەن.
ئۆلۈم يادىمغا يەتكەندە،
ئىگەم، دەپ تولغىنادۇرمەن.

29 ـ باب
شاھ مۇھەممەت قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، سازەندە، داستانچى شاھ مۇھەممەت 1916 ـ يىلى قارا قاش ناھىيىسىنىڭ كۆيا يېزىسى قاقلىق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ۋە ئاكىسى داڭلىق راۋاپچى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئۇ ياش چېغىدىن باشلاپلا سەنئەتكە قىزىققان. ئون ياشقا توشقاندىن كېيىن راۋاب چېلىپ ناخشا ئوقۇشنى ئۆگىنىۋالغان، بولۇپمۇ ئاتىسىدىن «غېرىب ـ سەنەم»، «ئابدۇراخمان خان خوجام»، «ئەبەيدۇللا خان»غا ئوخشاش خەلق داستانلىرىنى ۋە نەچچە مىڭ كۆپلەت خەلق قوشاقلىرىنى تېرىشىپ ئۆگىنىپ ۋە ئېيتىپ، يۇرت خەلقى ئارىسىدا داڭ چىقارغان، ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلىرىدا سورۇن تۇزۇپ مەددىاھ ـ ۋائىزلىق قىلىپ ئويۇن كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق داستانلىرىنى ئېيتىشتا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، تاماشىبىنلار ئىختىيارسىز كۈلۈپ ۋە ياش تۆكۈپ، ئۆزلىرى شۇ ماكان، شۇ يەردە تۇرغاندەك، شۇ مۇھىت ئىچىدە شۇ ۋەقەگە ياندىشىپ بېرىۋاتقاندەك ھېس قىلىشىدۇ.

شاھ مۇھەممەت بۇرۇن ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي جەھەتتىكى تۇرلۇك ئىللەتلىرىنى پاش قىلىپ قوشاق توقۇغان بولسا، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئازاد زامانىنى، ئەمگەكنى ۋە خەلقنىڭ يېڭى ھاياتىنى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەپ، توختاپ قالماي قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئۇ قاراقاش، خوتەن، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ كۆپ قېتىملىق سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، كەڭ خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. 1979 ـ يىلى بېيجىڭگە بېرىپ ئويۇن كۆرسىتىپ، پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. 1984 ـ يىلى مەملىكەتلىك ئەلنەغمىچىلەر كۆرىكىگە قاتنىشىپ بۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنغان. 1992 ـ يىلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى ئۇنىڭغا «خەلق مۇقامچىسى» دەپ شەرەپلىك نام بەرگەن.

شاھ مۇھەممەت قوشاقچى ھەم داستانچى بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەددىاھ ـ ۋائىزلىق تۈرىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

شاھ مۇھەممەتنىڭ ئۆزى ئېيتقان داستانلاردىن باشقا تېمىدا ئېيتقان قوشىقى:

باھار ھەققىدە

ئېيتىمەن شاد ناخشامنى،
چېلىپ خۇشال راۋابىمنى.
ئۆمۈر بويى كۆيلەيمەن،
مېنى تۇغقان دىيارىمنى.

گۈللىتىشكە ئەل - يۇرتنى،
بېغىشلايمەن ئىقتىدارىمنى.
چېلىپ سازىمنى كۈيلەيمەن،
مەڭگۈگە باھارىمنى.

«غېرىب - سەنەم» — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر داستانى. شاھ مۇھەممەت ھايات چېغىدا، غېرىب - سەنەمنى ئالاھىدە ئىشتىياق ۋە ماھارەت بىلەن ئېيتىپ، ھەر بىر مەيدان، سورۇننى زىلزىلىگە سېلىپ، خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنىدى.

ئۇ ئېيتقان داستاندىن نەمۇنە:

غېرىب ئانىسى، سىڭلىسى بىلەن خوشلىشىپ، ئۆزۈن يول يۈرۈپ، شاھ سەنەمنىڭ بېغىغا كەلدى ۋە باغنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ يۈردى. باھار كۈنلىرىدە باغۋەن شاھ سەنەمگە گۈلدەستە تىزدى، غېرىب ئېچىلغان گۈللەردىن گۈلدەستە تىزىپ، بېيىت يېزىپ گۈلدەستە ئىچىگە تىقىپ قويدى. باغۋەن غېرىبنىڭ گۈلدەستىسىنى ئۆزى باغلىۋالغان گۈلدەستىلەرگە قوشۇپ شاھ سەنەمگە ئېلىپ باردى. شاھ سەنەم باغۋەننىڭ گۈلدەستىلىرى ئىچىدە ياخشى باغلانغان بىر قانچە گۈلدەستىلەرنى كۆرۈپ، ئۇلارنى كىم باغلىغانلىقىنى سورىدى. باغۋەن چىرايلىق گۈلدەستىلەرنى ئۆزىنىڭ خىزمەتكار يىگىتى باغلىغانلىقىنى ئېيتتى، شاھ سەنەم بىر گۈلدەستىنى ئېلىپ كۆرسە، ئىچىدىن خەت چىقتى. ئۇ ھەيران بولۇپ، چىرايلىق يېزىلغان بۇ مەكتۇپنى ئوقۇدى:

قۇلاق سېلىپ ئىشىتكىن مېنىڭ ئەرزىمنى،
كۈندىن كۈنگە بەتتەر بولدۇم دەردىڭدىن.
نى لەر چەكتىم پىراقىڭدىن، ھىجرىڭدىن،
قانلار يىغلاپ ئۆتەر بولدۇم دەردىڭدىن.

مەن باغۋەنگە خىزمەت، مېھنەت ئېتەرمەن،
مەقسىتىمگە بىلمەيىن نە يېتەرمەن؟
بۇ دەرد بىلەن باشىم ئېلىپ كېتەرمەن،
باشقا يۇرتقا كېتەر بولدۇم دەردىڭدىن.

غېرىبلىقتا ھېچكىم كەلمەس قاشىمگە،
رەھىم ئەتمەس كۆزدىن ئاققان ياشىمگە.
ئەجەل ياستۇقۇمنى قويۇپ مەن باشىمگە،
دىلدار دەپ ئۆتەر بولدۇم دەردىڭدىن.

گۈللەر باغلاپ نامە يېزىپ ئىبەردىم،
سېنىلا دەپ دۇنيادىن يۈز ئۆرۈدىم.
بۇ راھەتنىڭ چىراغىنى كۆرۈپ، ئۆچەردىم،
بىگانىلىق قىلار بولدۇم دەردىڭدىن.

كىشى بىلمەس مېنىڭ ئەسلىي زاتىمنى،
سەندىن ئۆزگە ھېچكىم بىلمەس دەردىمنى.
غېرىب دەرلەر: مەن قۇل قويدۇم ئاتىمنى،
ساڭا دادىم ئېيتار بولدۇم، دەردىڭدىن.

سەنەم خەتنى ئوقۇپ، غېرىبنىڭ ھالىغا ئېچىندى:

باھار بولدى، گۈل ئېچىلدى،
مېنىڭ گۈلۈم ئېچىلماسمۇ؟
بۈلبۈل قېنى چېچىلدى،
مېنىڭ قېنىم چېچىلماسمۇ؟

خەۋەرىم يوق، باھار بولدى،
گۈل - چىمەنلەر چېچەك بولدى.
غېرىبىمدىن خەۋەر بولدى،
مېنىڭ گۈلۈم ئېچىلماسمۇ؟

ئاغىچا ئانا شاھ سەنەمنىڭ يېنىغا كېلىپ، يىغلاشنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، شاھ سەنەمنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

ئىشتكىل ئاغىچا، بىغەم باشىم،
غەمخانە بولدى نەئەيلىيىن.
ئاشنا يارىم، قېرىنداشىم،
بىگانە بولدى، نەئەيلىيىن.

مەن كەلدىم ئۇنى سوراقلاپ،
يۇرىكىمنى ئوتتا داغلاپ.
ئول قاچتى مەندىن يىراقلاپ،
گۇمانە بولدى نەئەيلىيىن.

30 ـ باب
مۇھەممەت توختىباقى قوشاقلىرى

قوشاقچى مۇھەممەت توختىباقى 1882 ـ يىلى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ سۇلتان ئۆۋەيس يېزىسىدا تۇغۇلۇپ، 1945 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ھاياتى ئىنتايىن يوقسۇللۇقتا ئۆتكەن بولۇپ، بايلارنىڭ ئۆيىدە پادا بېقىپ، تىرىكچىلىك قىلغان ۋە بۇ جاپالىق كۈنلەرگە ئېتىراز بىلدۈرۈپ، 1923 ـ يىلى «نۆۋەتنامە» ناملىق بىر قوشاق يېزىپ، ياغاچ تاختىغا ئويۇپ، ئۇنى يېزا مەسچىتىنىڭ ئالدىغا ئېسىپ قويغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر دېھقانلار قوشاقتا كۆرسىتىلگەن ئىسىملار تەرتىپى بويىچە نۆۋەت بىلەن پادا بېقىپ كەلگەن. «نۆۋەتنامە» يېزىلغان ياغاچ تاختا مەرھۇمنىڭ 9 ـ ئوغلى داۋۇتتا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

«نۆۋەتنامە» قوشىقى ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆتمۈشتە تارتقان جەبىر ـ جاپالارنىڭ مەلۇم بىر كۆرۈنۈشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، ياش ئەۋلادلارغا ئۆتمۈشنى ئۇنتۇماسلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا مەلۇم رول ئوينايدۇ.

1

نۆۋەت پادا بايانى،
پادا يوقتۇر زىيانى.
باقسا پادا ئامانى،
باقماس ئادەم يامانى.

ھاشىر بىلەن ئاقموللا،
خاتىپ بىلەن كېۋىرلا.
قاسىم بىلەن باي ئاكام،
ئەلا بىلەن نۇر ئىمام.

بۇ بىر كۈنگە بىردىندۇر،
ئىككى نۆۋەت بىر باقۇر.
قېرى شەيخكە چېتىق،
ئاشقا قاتقان نەچۈن قېتىق.

سىدىق بىلەن كامالدۇر،
ئىدرىس بىلەن ئىمىندۇر.
دەرا بىلەن مەمۇردۇر،
مەسۇم بىلەن داناخان.

جەپەر بىلەن ئەختەمدۇر،
مەزىن بىلەن قەبجە قازاق.

روزەم بىلەن ئازنىباق،
نەزمە بىلەن خەت قىلدۇق،
پادا كەلسە ياخشى باق.

ھەركىمگە نۆۋەت يېتىپ،
پادىغا سۈسلۈق ئەتسە.
بولغايكى ھوشى بىلەن،
تۆلەيدۇ زەرەر يەتسە.

سىدىق ئۆزى يالغۇزدۇر.
ئىككى نۆۋەت بىر باقۇر.
مەسچىتكە قەدەم قويماس،
ئىنساپ بەرگىن يا غوپۇر!

شەيخ رازىدىن ھۆپىگە،
ئېلىپ قويدۇق تۆپىگە.
يۆگەپ قويدۇق كۆرپىگە،
ھەم قېرىدۇر ئوغلى يوق.

2

بىر يىلى مۇھەممەت توختىباقىنىڭ يانچۇق سائىتى بۇزۇلۇپ قالغان، ئۆز مەھەللىسىدە رېمونت قىلدۇرالمىغانلىقتىن، غۇلجا شەھىرى ئىچىدىكى ئابدۇرەھىم ئىسمىلىك بىر داڭلىق سائەتچىگە ئەۋەتىپ، سائىتىنى قايتا رېمونت قىلدۇرغان بولسىمۇ، يەنە ئەپلەشمىگەن. بۇ ئىشلارغا نارازى بولۇپ ئۇ مۇنداق قوشاقنى توقۇغان:

بەر دۇنيا، ئېھ ئەل غەرەز،
سائەت بولدى سەل مەرەز.
سەن كۆرمىگىن ھەمچە قەرز،
سائەت توختاپ قالدىيا !

ئەز پارامۇش بۇراپ مەن،
كۈندىن زىيا تولغاپ مەن.
پۈرژىنانى ئۈزۈپ مەن،
سائەت ماڭماي قالدىيا.

مەشھۇر بولدۇڭ بارچىغا،
سەن مىسالى قارچىغا.
سائەت بۇزغان قىرغاۋۇل،
ئامان بولغىن قارچىغا.

31 ـ باب
روزى هوشۇر قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، ئاتا مىراس راۋابچى روزى هوشۇر 1925 ـ يىلى قاراقاش ناهىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسىدا ئەلنەغمىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1978 ـ يىلى قاغىلىقتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

روزى هوشۇر كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئاتىسىغا ئەگىشىپ يۇرۇپ ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىش، قوشاق توقۇش، چاقچاقلىشىش ماهارەتلىرىنى تىرىشىپ ئۆزلەشتۇرگەن. ئۇ 15 ياشتىن باشلاپ سورۇنلاردا ئۆزى مۇستەقىل ساز چېلىپ، ماهارەت كۆرسىتىپ يۇرت ئەهلىگە تونۇلغان. 1945 ـ يىلى ئۇ قاغىلىق ناهىيىسىگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ يېڭى ـ يېڭى قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچقان. شۇ يىلى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، راۋاب بىلەن قوشاق ئېيتىپ 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. ئۇ راۋاب چېلىپ قوشاق ئېيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە «هەۋزىخان»، «زىۋىدە قارا كۆز» قاتارلىق خەلق داستانلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئوقۇپ، جامائەتنىڭ هۆرمىتىگە ئېرىشكەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق ئىجادىيەت قىلىپ، يېڭى زامانىنى، ئەمگەكنى، خەلقنىڭ يېڭى هاياتىنى مەدهىيىلەپ، سەهنىلەردە ئويۇن كۆرسىتىپ ئالقىشقا ئېرىشكەن. ئۇ، قاغىلىق ناهىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىگەن مەزگىللەردە يەنە 1964 ـ يىلى ئۇرۇمچى ۋە بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كۆرەكلىرىگە قاتنىشىپ، پارتىيە، دۆلەت رەهبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان.

«روزى هوشۇر قوشاقلىرى» ساغلام مەزمۇن ۋە ئاممىباب ئاهاڭ، يېقىملىق تىل ـ مېلودىيىگە ئىگە بولۇپ، خەلق سەنئىتى ۋە خەلق ئەلنەغمىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇهىم رول ئوينايدۇ.

ئايلىخان

ئايلىخان چاققان بالا،
سۇ بولۇپ ئاققان بالا.
يىل بويى بەس ـ بەس بىلەن،
كەتمەننى راست چاپقان بالا.

ئايلىخان ئىشچان بېشى،
ئىشلەيدۇ ئۇ، يازۇ قىشى.
ساپ نىيەت، ئەمگەك سۆيەر،
ئۇنىڭ يېقىن سىردىشى.

ئايلىخان ئوبدان بالا،
چاپمايدۇ ئۇ بازا ـ بازا.

سۆيگەچكە ئۇ ئەمگەكنى بەك،
ئەقلى تازا چوكان راسا.

ئايلىخان ئوبدان بالا،
ئەمگەكتىن ئايرىلمىغان.
قاغىلىق تەۋەسىدە،
ھەممە ئادەم داڭلىغان.

هوي بالا

ئەمگەكچىگە دوست بولساڭ،
سېنى خۇشال كۆلدۇرەر.
ھۇرۇن كىشىگە دوست بولساڭ،
سېنى ئىزاغا ئۆلتۈرەر.

ئەمگەكچىنىڭ يۇرۇشى،
باغۇبوستان، گۈل تۈۋى.
ھۇرۇنلارنىڭ يۇرۇشى،
كونا سامانلىق، چىت تۈۋى.

بىز بىلەن بولاي دېسەڭ،
ھۇرۇنلۇقنى تاشلىۋەت !
كۈچ كۆرسىتىپ ئەمگەكتە،
ئىلغارلىقنى باشلىۋەت !

32 ـ باب
سالتاڭ قاسىم قوشاقلىرى

سالتاڭ قاسىم داڭلىق تارىخىي شەخس. ئۇ لوپنۇر خەلقى ئارىسىدا ناھايىتى زور شۆھرەتكە ئىگە. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بىر چەت ئەللىك بۇنىڭدىن يۈز نەچچە يىل ئىلگىرى لوپنۇردا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا خېلى راۋان سۆزلەيدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «ئايدىن تۆرە» دەپ ئاتىغان. ئۇ لوپنۇردىن دۆلىتىگە قايتىش ۋاقتىدا، نۇرغۇن قىممەتلىك ئاسار ئەتىقە، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاچىلانغان سىندۇقلارنى ئېلىپ ماڭغان. لوپنۇرلۇق كۆكچى دېگەن بىر باي ئادەم سالتاڭ قاسىمنى چەت ئەللىك بىلەن ھىللە تۆگىلەرنى يېتىلەپ، بارىدىغان مەنزىلىگە يەتكۈزۈپ قويۇشقا ئورۇنلاشتۇرغان. سالتاڭ قاسىم تۆگىلەرنى يېتىلەپ، ئۇرۇمچىگە بېرىپ، چەت ئەللىكنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، لوپنۇرغا قايتىپ كەلگەن. ئۇ يۇرتقا كەلگەندىن كېيىن، قولۇم ـ قوشنا، مەھەللىدىكىلەرنىڭ سوئاللىرىغا جاۋابەن، بۇ قېتىمقى سەپەردە بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشت، كەچۈرمىشلىرىنى قوشاق قىلىپ توقۇپ، ئاممانى ئارىسىدا تارقاتقان. ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئىجاد قىلغان بۇ قوشاقلىرى مول مەزمۇنلۇق، تەسىرلىك بولۇپ، تارىخىي ھۆججەت تەرىقىسىدە خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن.

«سالتاڭ قاسىم قوشاقلىرى» ـــ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، لوپنۇر مۇشۇ مەدەنىيەتنى باغرىغا تېڭىپ ياتقان مۇھىم جايلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى، ئەينى ۋاقىتتا چەت ئەللىنىڭ مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسىنى، خەلقنىڭ چەت ئەل كۈچلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانە كۈرەشلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

سالتاڭ قاسىمنىڭ ئايدىن تۆرەگە يول باشلاپ، سەپەر جەريانىدا باشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرىگە ئاساسەن ئېيتقان قوشنقى:

كۆكچى تازا ھارامزادە،
قوشۇپ مېنى تۆگىگە.
ھەمراھ بولۇپ ماڭغىن دەپ،
تۆتۈپ بەردى تۆرىگە.
تۆرە غوجام ئوخشايدۇ،
چېقىر كۆزلۈك بۆرىگە.

كۆكچى مەنى سېتىپتۇ،
ماڭا تەگمىدى نەپى.
ئەمدى باشىمغا كەلدى،
ئانامنىڭ قىلغان گەپى.
قاچىپ كېتەي دېسەممۇ،
ماڭا كەلمىدى ئەپى.

كۆكچى تاز ھارامزادە،
دەسسىتىپتۇ قاپقانغا.

ئىچىم ئوتتا كۆيەدۇ،
مەنى خەققە سانقانغا.
خۇدايىم قانات بەرسە،
ئۇچۇپ كەتسەم ئاسمانغا.

تۆرە غوجام ماڭىدۇ،
يۇرتتىن يىراق ساي بىلەن.
تۆگىلەرنى ھەيدەيمەن،
بوتىلاقى - تاي بىلەن.
مۇڭدىشىمەن كېچىسى،
ئاسماندىكى ئاي بىلەن.

تاغ ئارىلاپ مېڭىشنى،
خۇدا ساپتۇ پۇتۇكتە.
كېچە - كۈندۈز يىغلايمەن،
ئۆز يۇرتۇمغا كېتىشكە.
يۇدەنزە① دەر ئاتىنى،
بارىپ ياتتۇق كۇمۇشتە.②

يېتىپ كەلدۇق كۇمۇشكە،
ئارام ئالماي، ئۇخلاماي.
ئالىپ ماڭدى توقسۇنغا،
بۇ يەردىما توختاماي.
ھېرىپ قالسا تايلاقى،
ماڭمۇھەردۇق ساقلاماي.

توقسۇندىن سەپەر سالىپ،
ماڭغان يارىم ئۇرۇمچى.
دۇربۇن بىلەن قارىسام،
يارىم شۇندا كۆرۈندى.
ئايرىلغالى كۆپ بولغان،
كۆرۈپ كۆڭلۈم سۆيۈندى.

*　　*

كۆزۈڭدىن ياش كەتمەيدۇ،
كۆڭلىڭىز نېمە دەردتە؟
كۆرپە - يوتقان ئۇستىدە،
ئولتۇرۇشۇڭ دۆلەتتە.

---

① يۇدەنزە — ئۆتەڭ مەنىسىدە.
② كۇمۇش — قاراشەھەر بىلەن توقسۇن ئارىلىقىدىكى بىر بازار.

ھاۋا پاراخوتۇم① بولسا،
يوقلاپ بارسام سائەتتە.

ھاۋادا پارچە بۇلۇت،
باشىمغا يامغۇر ساچىپ.
قىزىلگۈلنىڭ سايەسى،
يېقىن كەلمەيدۇ قاچىپ.
ئەمدى قاچان ئوينايمەن،
كۆڭلۈم گۈلنى ئاچىپ ؟

داۋانچىڭدىن ئۆتكەندە،
بوران سوقتى يۇزۈمنى.
تاشلار ئۇچار توپىدەك،
ئاچالمادىم كۆزۈمنى.
تۆرە غوجام ماڭالماي،
تۇتۇۋالدى قولۇمنى.

ئۇرۇمچى دېگەن شەنىڭ،
تۆت ئەتراپى تاش②ئىكەن.
يۇرتۇم كەلدى يادىمغا،
بۇ شەھەر گۈن③ داش ئىكەن.
شەبۈنى سوراپ ياتقان،
باغرى قاتتىق تاش ئىكەن.

كۈن ئالماقنىڭ تەسلىكى،
تاش توشۇدۇم سايلىقتا.
كەمبەغەلدە نېمە بار؟
ئامەت باردۇ بايلىقتا.
ئۆتىدىكەن كەمبەغەل،
نەدە بولسا خارلىقتا.

ئۇرۇمچىدە خان توختاپ،
توققۇز قات ساپتۇ سېپىل.
مەن سېپىلدىن قورقمايمەن،
خۇدايىم ئۆزى كېپىل.
كېلىپ مېنى ئالىپ كەت،
نەدە سەن ئاغام ھېۋىل؟

---

① ھاۋا پاراخوت ـــ ئايروپىلان.
② تاشلىق ـــ تاغ دېمەكچى.
③ گۈن ـــ لوپنۇر شېۋىسىدە چوڭقۇر، ئوي. بۇ يەردە ئۇرۇمچىنى «داشقا ئوخشاش ئويمان ئىكەن» دېمەكچى.

33 ـ باب
ئەھمەتخان قوشاق قوشاقلىرى

ئەھمەتخان قوشاق 1890 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى چاۋاغ دېگەن جايدا تۇغۇلغان، 1930 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

ئەھمەتخان قوشاقنىڭ ئانا تەرەپ چوڭ دادىسى موللىلىقتىن خەۋىرى بار ئادەم بولۇپ، نەۋايى قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇپ تۇرغانلىقتىن، ئۇنى كىچىكىدىن باشلاپ ئۆز يېنىدا تۇرغۇزۇپ، مەكتەپتە ئوقۇتقان، ئاخشاملىرى ئۆزى دەرس ئۆتۈپ بېرىپ، ئۇنى ئەستايىدىل تەربىيىلىگەن. ئەھمەتخان مۇشۇنداق ئائىلە مۇھىتى ئىچىدە شېئىر ـ قوشاقلارغا قىزىقىپ ھەم مەشىق قىلىپ، مەھەللىدە «قوشاقچى ئەھمەتخان» دەپ تونۇلغان. ئۇ ياشلىق چېغىدا قەشقەردىكى رەھمەت بايۇەچچىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ئارقىسىدا، موزدۇزلۇق ھۇنىرىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇنىڭ تىجارەت كارخانىسىدا ئىشلىگەن. رەھمەت بايۇەچچى ئەھمەتخاننى ئۆرۈمچىگە ئەۋەتىپ، بىر سارايدا بېسىلىپ قالغان ئىككى مىڭ جىڭ پاختىنى سېتىپ پۇل قىلىپ كېلىشكە مەسئۇل قىلغان ۋە بۇ ئىشتا زىيان چىقسا، ئەھمەتخاندىن تۆلىتىۋېلىش ھەققىدە ھۆججەت يازدۇرۇپ قول باستۇرغان. ئەھمەتخان ئۆرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن، چىرىك ھاكىمىيەتنىڭ مىللەتلەرنى بىر ـ بىرىگە زىتلاشتۇرۇش سىياسىتى تۈپەيلىدىن يۇز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن. ساتماقچى بولغان پاختا بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچراپ، ئۆزى ھەممە نەرسىسىدىن ئايرىلىپ قالغان، پۇل ـ پۇچەكلىرى پارىخورلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىپ، قولىدا ھېچ نېمە قالمىغانلىقتىن، يۇرتىغا كېتىشكە ئامالسىز قالغان. يۇرتىدىكى ئۆيى ـ ماكانلىرى بايۇەچچە تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىپ، بالا ـ چاقىلىرى ئۆيىدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان، ئۇ ئاخىرى دەرد ـ ئەلەم ئىچىدە ئۆلۈپ كەتكەن.

«ئەھمەتخان قوشاق قوشاقلىرى» ئەنە شۇ تارىخىي كۆرۈنۈش ئارقىسىدا ئىجاد قىلىنغان. بۇ قوشاقلار ئەينى دەۋردىكى تەڭسىزلىك ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەھمەتخان بىر كۈنى چوڭ دادىسىنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلغىلى چىقىدۇ. بۇ چاغدا، ئۆزىنىڭ كىچىك ۋاقتىدىكى دوستى، كېيىنكى قەشقەرنىڭ چوڭ بايۇەچچىلىرىدىن بىرى رەھمەت بايۇەچچە ئۇنى كۆرۈپ قالىدۇ. بايۇەچچە ئەھمەتخاننىڭ تەقى ـ تۇرقىنى كۆرۈپ زاڭلىق قىلىدۇ. بۇنى سەزگەن ئەھمەتخاننىڭ بايۇەچچىگە قارىتا ئىيتقان قوشىقى:

شاتىۋاردىن چاپان كىيدىم،
ئىچ تونۇمۇ شاتىۋار.
شاتىۋارىم سىز دېگەن ــــ
خاڭدەن، تاۋاردىن ئەتىۋار.

شاتىۋارنى مەن كىيىپ،
چىقتىم تالاغا داملىتىپ.
يۇرمىدىم مەن باشقىلاردەك،
ئۆز مېلىمنى كەمستىپ.

ئۆز مېلىنى سۆيمىگەنلەر،
ئەقىلسىز، نادان ئىشى.
بەخىرامان ئوينىمامدۇ،
ئۆزىنى سۆيگەن كىشى؟

مەن شۇڭا سۆيدۈم ئۆزۈمنى،
سۆيدۈم مېلىمنى ھەرقاچان.
ۋەتىنىم، خەلقىم، مېلىم،
ھەر زامان بولسۇن ئامان.

ئەھمەتخان رەھمەت بايۇەچچىنىڭ دېگىنى بويىچە ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، ئەھۋالىنىڭ ئۆزى ئويلىغاندىن بەتتەر ناچار ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، بايۇەچچىگە قوشاق تەرىقىسىدە ئەھۋالىنى مۇنداق مەلۇم قىلىدۇ:

مەن سالام قىلدىم سىزگە،
قالدىم بالاغا شۇ كۈنى.
ئىككى مىڭ جىڭ پاختىغا،
جاڭگۈيدى① قىلدىڭىز مېنى.
بىرغىنا بايتال بېرىپ،
خۇمىيۈزىغا بارغىن دېدىڭىز،
خۇمىيۈزىغا مەن بېرىپ،
بىر كۈن ئامانلىق بولمىدى.
نەنسەندىن چېرىك چىقىپ،
خۇيخۇي②بىلەن جەڭ قىلىپ.
ئىككى مىڭ جىڭ پاختىڭىز،
بىردىن پىلىككە يەتمىدى.
مەن ئىدىم بىر قول ھۈنەرۋەن،
بىلمىگەچ چوڭراقىنى،
ئۆز تىلىمدا سۆزلىسەم،
ھېچكىم سۆزۈمنى ئۇقمىدى.
چوكىلاردا پاختىلارنى،
قىستى، ئېلىپ كەتتى چېرىك.
شام قىلىپ ياقتى ئۇرۇشتا،
پۇلنى ھېچكىم بەرمىدى.
ئەرزى قىلدىم باش ئۇرۇپ،

① خوجايىن، باشقۇرغۇچى خادىم.
② خۇيخۇي — ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى.

ئاڭلاشقا ئادەم چىقمىدى.
پارا بەرسەممۇ ئەمەلدار،
مەن تەرەپكە باقمىدى.
تەلمۇرۈپ يۈردۈم كىشىلەر ــ
ئىشىكىدە باش قويۇپ.
بىلمىگەچ ھېچكىم مېنى،
بۇ شەھەردە كۆزگە ئىلمىدى.
ئاھ! ئادالەتسىز بۇ جاھاندا،
باش قېتىپ جان قاقشىدى.
دەردىمە تاپماي داۋانى،
ئەمدى ھالىم قالمىدى.

ئەھمەتخان قوشاقچى ئۆزىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ئەھۋالىنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن، رەھمەت بايـ ژەچچىگە يېلىنىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرت ـ ماكانىغا قايتىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئەرز بايان قىلدىم ساڭا،
ھالىمنى سورىساڭ كاشكى.
دەرد تۆكۈپ يازدىم نامە،
رەھىم قىلساڭ كاشكى.

باشقا كەلگەن دەردلەرنى،
ئىزھار قىلدىم ئەرزىمدە.
سال قۇلاق دەردىمەن سۆزىگە،
مەرد بولساڭ كاشكى.

سېنى دەپ چۆللەر كېزىپ،
ئاۋارە بولدۇم نەچچە ئاي.
چۈشتى بۇ باشىمغا سەۋدا،
نەچارە قىلساڭ كاشكى.

بىلمەيىن نادانلىقىمدىن،
ئوتقا تاشلاپمەن ئاياغ.
جىگا ـ لاڭگاڭنى بىلىپ،①
سودامنى قىلسام كاشكى.

مېنى قۇتقۇزغىن بۇ يەردىن،
يول ئۇزاق، مەنزىل يىراق.

① جىگا ـ لاڭگا ــ «个这»، بۇ خەنزۇچە گەپ بولۇپ، ياق مەنىسىدە.

ئارمىنىم كەتكەي ئىدى،
يۈرتۇمغا قايتسام كاشكى.

مەن ساڭا دەردىمنى يازدىم،
يەتمىسەڭ دەردىمگە گەر.
تاڭ سەھەر ئۇھ ! تارتىشمىنى،
ئويلىغايسەن كاشكى.

ھال سورىغىن ئەھمەتخاندىن،
ۋابالىم تۇتمىسۇن سېنى.
خوتۇن ھەم بالا ـ ۋاقاڭمۇ،
مېنىڭدەك بولمىغاي كاشكى.

ھەق تەلەپ ئەيلەپ ساڭا،
بۇ ئەرزنى دوستۇڭ يازدى.
رەھمە ئېيتىپ بىچارىگە،
ئەجرىنى بەرسەڭ كاشكى.

ئەھمەتخان قوشاق بۇ ناھەقچىلىكلەرگە نارازى بولۇپ، رەھمەت بايۇەچچە ئۇستىدىن يامۇلغا ئەرز قىلماقچى بولغاندا، باشقىلار ئۇنى توختىتىپ قويغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېيتقان قوشقى:

باينىڭ پىيەنزىسى① قىلىدۇ ئىشنى ھەل،
ئېگىلىدۇ گۇندىدا ئېگىلمىگەن بەل.

قارا ئۆي بولىدۇ يوقسۇلنىڭ جايى،
سولىدۇ بىر دەمدە ئۇنىڭ چىرايى.

قارا ئۆي ئۆمۈچۈك، ساچقانغا سارای،
چايانلار، قوڭغۇزلار يۇرۇدۇ تالاي.

چۈسلار، بۇرگىلەر ئوردىكام ئويناىدۇ،
يامىرغان پىتلىرى قانىنى شورايدۇ.

سالغاندا ئاياغقا كىشەن ھەم گۇندا،
يوقالغان ئەمەسمۇ ھاياتلار مۇندا.

① پىيەنزى ـــ بايلارنىڭ ئىسمى يېزىلغان باغاقچە. ئەينى يىللاردا كىچىككىنە باغاقچە ئارقىلىق باي ـ پومېشچىكلار كەمبەغەللەرنى نا ـ ھەق تۇرمىگە تاشلايتتى. مۇشۇ ئىش كۆزدە تۇتۇلغان.

34 ـ باب
هېيت قوشاق قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى هېيت قوشاق (ئابدۇرازاق ئوغلى) 1917 ـ يىلى يېڭسار ناھىيە توپلۇق يېزا ئېـ گىزىيەر كەنتىدە تۇغۇلغان، 1990 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

هېيت قوشاق بىر كەمبەغەل ئائىلىدە ئۆسۈپ يېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، چوڭ مەكتەپلەردە ئوقۇش ئىمـ كانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەن. دىنىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىدىن باشلاپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا قىـز ـ غىن ئىشتىياق باغلاپ، شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئۆمرىدە كۆپ ۋاقىت باي ـ پومېشچىكلار ـ نىڭ ئۆيىدە يىللىقچى بولۇپ ئىشلەپ تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولغان ھەمدە يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ رەۋەندىلەرگە ياللىنىپ ئىشلەپ، ئۇلارنىڭ ئات ـ ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ بېقىـ بېرىپ كۈن كەچۈرگەن. بۇ جەريانداا ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن قىسمەتلەرنى ۋە ئاڭلىغان ـ كۆرگەن ئىشلارنى قوشاققا قوشۇپ ئېيتىپ، ئاممانى ئارىسىدا «هېيت قوشاقچى» دېگەن نامغا ئېرىشكەن.

هېيت قوشاقنىڭ قوشاقلىرىدا يېڭسار خەلقنىڭ ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە تارتقان دەرد ـ ئەلەمـ لىرى، يېڭى، بەختىيار زامانغا بولغان تەلپۈنۈشى، مۇھەببىتى ۋە باي ـ پومېشچىكلارنىڭ زالىملىقى قاتارـ لىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. هېيت قوشاق ھەرقانداق ئادەم بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئۆزىنىڭ مەقسىتىنى، مۇددىئاسىنى قوشاق ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

هېيت قوشاقنىڭ ئۆتمۈشتىن شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشقى:

ئۆتمۈشكە لەنەت

قەدىرلەيمىز ئەلۋەتتە،
بۇ بەختىيار دەۋرنى.
ئۇنتۇمايلى كۆپچىلىك،
ئۆتمۈشتىكى جەبرنى.

ئۆتمۈش كونا جەمئىيەت،
ئەمگەكچىگە تار ئىدى.
ئاز ساندىكى بايلاردا،
ھەممە ھوقۇق بار ئىدى.

يېڭسارنى بىرقانچە،
باي ـ پومېشچىك سورايتتى.
ئوڭدا يېتىپ مەيلىچە،
قېنىمىزنى شورايتتى.

ئەمەلدارلار ھەر ياندا،
بىر - بىرىنى قۇشلىغان.
تۆھمەت چاپلاپ يوقسۇلغا،
كالتەكلىگەن، مۇشتلىغان.

تىرىكتاپلار غادىيىپ،
كەيپ - ساپا سۈرەتتى.
كەمبەغەلنى ھەمشە،
ھايۋان ئوخشاش كۆرەتتى.

قان - تەر تۆكسە ئەمگەكچى،
ئۇلار چاققان مېغىزىنى.
يۆلەكچىسىز نامراتلار،
ئاچالمىغان ئاغزىنى.

ئۇ چاغلاردا ئىسمىمىز،
ئىدى بىزنىڭ «گالۋاڭلار».
قات - قات ئىدى بۇ يۇرتتا،
تۆلەيدىغان ئالۋانلار.

ئەگەر بەكرەك قارىساق،
كۆزىمىزنى تېشەتتى.
سۆز قايتۇرساق سۆزىگە،
تىلىمىزنى كېسەتتى.

كۆڭۈل دېگەن پەرىشان،
غەم - غۇسسىدا ئۆتەتتۇق.
جان ساقلاشقا ئامال يوق،
يۇرتنى تاشلاپ كېتەتتۇق.

كەتكەنلەرنىڭ جەستى،
ھىممەت[1]سېيىدا قالاتتى.
پەرزەنتلىرى ئاھ ئۇرۇپ،
ئۆيدە يىغا سالاتتى.

يەنە قايتىپ كەلگەنلەر،
تاياقلارغا بېسىلغان.

① يېڭسار بىلەن يەكەن ئارىسىدىكى چوڭ سايـ - باياۋان.

بەتنام دېگەن ئاسان گەپ،
جازالانغان، ئېسىلغان.

چىراي بولغان غازاڭدەك،
تويغۇدەك نان يېيەلمەي.
يۈرەك تولغان زەردابقا،
گەپ ـ سۆزلەرنى دېيەلمەي.

بۈگۈن مانا ۋەتەندە،
قەد كۆتۈردۇق، شادلاندۇق.
زالىملارنى جازالاپ،
جەڭ ـ چېلىشقا ئاتلاندۇق.

35 ـ باب
ئىسمائىل سەيپۇللايوف قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ئىسمائىل سەيپۇللايوف 1930 ـ يىلى تۇرپان شەھىرىدە تۇغۇلغان، 2004 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

ئىسمائىل سەيپۇللايوفنىڭ ئائىلىسى ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە ناھايىتى كەمبەغەل بولغاچقا، بىلىم ئېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن، ئۇ توققۇز ياشقا كىرە ـ كىرمەيلا بايلارنىڭ ئۆيىدە چاكار بولۇپ ئىشلىگەن. كېيىنچە تۇرمۇش قىينچىلىقى تۈپەيلىدىن سەرسان بولۇپ ئۇرۇمچىگە چىقىپ قېلىپ، بايلارنىڭ ئۆيىدە ئىشلەپ، يەنە ساتىراشلىق قىلىپ كۈن ئۆتكۈزگەن. 1950 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندا، ئۇ سەنئەت ئەترىتىگە قاتنىشىپ، ئۆزى يازغان شېئىر ـ قوشاقلارنى سەھنىگە ئېلىپ چىقىپ ئويناپ، خەلقنى تەربىيىلىگەن. شۇ چاغلاردا ئۇ ئىجاد قىلغان «قىزىلبايراق» ناملىق قوشاق ئۇسسۇللۇق ناخشا قىلىپ ئىشلىنىپ مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەنىدى. ئاپەتلىك يىللاردا ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلىرى كۆيدۈرۈلۈپ تاشلىنىپ، ئۆزى رىيازەت چەككەن بولسىمۇ، قىلچە بوشاشماستىن يەنە داۋاملىق شېئىر ـ قوشاق ئىجاد قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان.

ئىسمائىل سەيپۇللايوف قوشاقلىرىدا جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ئىللەتلەر پاش قىلىنىپ، كىشىلەرنى تەربىيلەشكە، خەلق ۋە دۆلەت مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئاسراشقا ، پەرزەنتلىرىنى ئوبدان تەربىيلەشكە دەۋەت قىلىنغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ياش غۇنچىلار ھەققىدە

يېڭى ئۆسمۈر ـ بالىلار،
جەمئىيەتنىڭ گۈللىرى.
ئانا مەكتەپ قوينىدا،
شاد ئۆتىدۇ كۈنلىرى.

ئەمگەك قىلىپ ھەم ئوقۇپ،
چېنىقىدۇ تەنلىرى.
يورۇتىدۇ دىللارنى،
ئالغان بىلىم ـ پەنلىرى.

دوستلار بىلەن بەك ئىناق،
ئۆسمەكتە شوخ بالىلار.
يېڭى جۈشگو قۇرغۇچى،
مىڭلىغان ياش غۇنچىلار.

ئەي بالىلار، بالىلار،
خۇشال ئويناپ كۈلۈڭلار.
ئىقتىدارلىق، يارامليق،
ياش ـ ئۆسمۈردىن بولۇڭلار.

36 ـ باب
ماخمۇت قارىم قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ماخمۇت قارىم 1938 ـ يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ پۇرچاقچى يېزا كاسا شاخلىق كەنتىدە تۇغۇلغان.

ماخمۇت قارى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كۆچلۈك تەلىپى بىلەن، كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئاۋۇال دىنىي مەكتەپتە، كېيىن پەننىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللەردە نەۋا-يى، خوجا ھافىز قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى ئىش-تىياق باغلاپ، قوشاقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، تۇرلۈك مەزمۇندىكى شېئىر ـ قوشاقلارنى يازغان. مەلۇ-ماتلاردىن قارىغاندا، ئۇ ئۆمۈر بويى قوشاق يېزىشنى توختاتماي، ھەر كۈنى 100 بەت ئەتراپىدا قوشاق ئە-جاد قىلغان. ئۇنىڭ توپلاپ ـ يازغان قوشاقلىرى 10 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ئىكەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ تىلى ئاددىي، يېنىك بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە چېتىلىدۇ، بەلگىلىك تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ماخمۇت قارىنىڭ ئۆز يېزىسىدىكى قىمارۋازلارنى قامچىلاپ ئېيتقان قوشىقى:

ئاتۇرمەنمۇ ـ ئاتۇرمەن،
كۈندە ئوشۇق ئاتۇرمەن.
ئوشۇق ئاتقان قولۇمنى،
مانا ئەمدى چاقۇرمەن.

ئۇنىڭ گومىنداڭنىڭ دەۋرىدىكى زالىم ئامبال ـ يايلاردىن شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

ئامبال چىقتى يامۇلدىن،
توختىبەگ① دورغا بىلەن.
چېپىپ يۈرۈپ ئۆزاتتۇق،
بىر تالاي سوۋغا بىلەن.

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا،
تالاي ئادەم سوتلاندى.
تالاي ئادەم ئوقلىنىپ،
تالاي ئادەم «يوق»لاندى.

دەريادىكى بېلىقنى،
سۆزۈپ كەلدىم تور بىلەن.
زالىم بەگنى قوغلىدۇق،
«يوقال!» دېگەن خور بىلەن.

① قاراقاشتىكى چوڭ دورغا.

توخۇ، ئۆردەك دان يېدى،
چاشقان غاجاپ نان يېدى.
يەپ تويمىغان زالىملار،
نانغا قوشۇپ جان يېدى.

ئۇنىڭ باشقا تۇرلۇك مەزمۇنلاردا ئېيتقان قوشىقى:

قۇشناچمىنىڭ تامىقى،
تۇزدا ئوخشايدۇ.
مېنىڭ كۆڭلۈم ئايلىنىپ،
ئۇزدا توختايدۇ.

*　　*

ئۆي ئىچىدە تالا يوق،
ۋاپاسىزدا هايا يوق.
هاياسىزغا مۇشت كېرەك،
ئاڭا سۆلھى ـ سالا يوق.
*　　*　　*

تاماق يېدىم قوتۇرماچ،
قۇرتقا كەستىم يوپۇرماق.
بۇ جاهاندا ئازمىدى،
ئۇتۇش ياكى ئۇتتۇرماق؟

*　　*　　*

بۇ كۈنلەر ئەجەب كۈنلەر،
مۇهىتىمىز بۇزۇلغان.
توي قىلمىغان قىزلاردىن،
قىز ـ ئوغۇللار تۇغۇلغان.

*　　*　　*

موللام كېسەلچان،
شۇڭا ئوقۇپ يە.
تاماق يەڭ دېسەم،
چاچراپ قوپۇپ يە.

*　　*　　*

لېيىغان سۈنىڭ،
سۈزۈلمىكى تەس.
زامان بۇزۇلسا،
تۈزەلمىكى تەس.

37 ـ باب
كېرىم ئېلى قوشاقلىرى

كېرىم ئېلى (كۆمەچ) تونۇلغان خەلق قوشاقچىسى. ئۇ 1897 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ گۈللۈك يېزا قايرىمقۇم كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ئېلى شەيخ شۇ يۇرتتىكى دىنىي ئۆلىمالاردىن بولۇپ، مەشرەپ ۋە سورۇنلاردا ھۆكمەت ئېيتىش، قىزىقچىلىق قىلىشقا ئۇستا ئىدى. كېرىم ئېلىمۇ كىچىكىدىن باشلاپ دادىسىغا ئەگىشىپ، توي ـ مەرىكە، مەشرەپ، بارائەتلەرگە بېرىپ، باشقىلارنىڭ يۇمۇرلۇق گەپ ـ سۆز، قىزىقچىلىقلىرىنى ئۆگىنىپ ۋە دوراپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ كۈلدۈرگەن. يامان ئىش، يامان ئىللەتلەرنى قامچىلاپ، كەمبەغەل، ئاجىزلارغا ھېسداشلىق قىلغان. ئۆز قوشاقلىرىدا ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق، پاك ـ دىيانەتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلغان. شۇ تۈپەيلى ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە بايي ـ پومېشچىكلار ئۇنى مەسخىرە قىلىپ، ئۇنىڭغا «كېرىم كۆمەچ» دەپ لەقەم قويۇۋالغان. بۇ لەقەم ئۇنىڭ قوشاقلىرى بىلەن بىللە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ ئۇنىڭغا سىڭىپ قالغان. ئۇ 1978 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

خەلق قوشاقچىسى كېرىم ئېلى ئۆتمۈشتە خېلى كۆپ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئەينى چاغلاردا خاتىرە قالدۇرۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنتۇلۇپ كەتكەنلىكى مەلۇم. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن توقۇغان قوشاقلىرى ھېلىغىچە كىشىلەر ئاغزىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى رېئاللىق بىلەن چېگىرىلەشكەن، تىلى ئاممىباب، راۋان بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ قوشاقلار ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى ئۈيغۇر يېزىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا، ئۈيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تىل ئىپادىلەش ماھارىتىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

كېرىم كۆمەچ نام ئالدىم،
بايىنىڭ ئۆيىدە ئىشلەپ.
تەييار تاپلار ياتىدۇ،
كاكچىنى① يوغان چىشلەپ.

چەكمەندىن چاپان كىيسەم،
ھەممە ماڭا قارىشار.
كەمبەغەللىك گۇناھمۇ؟
ئۇلارغىمۇ يارىشار.

بۇ دۇنيادا تېپىلماس،
تۇردۇش بايدەك② پېخسىق بايي.

---

① كاكچا ـــ نېپىز ئېچىلغان ھەمەك ناننىڭ بىر خىلى.
② ئادەم ئىسمى، پەيزاۋاتنىڭ گۈللۈك يېزىسىدا ئۆتكەن.

مەدىكارغا بىر كۈندە،
بەرمەس بىر ۋاق ئىسسىق چاي.

تۈردۈش زالىم سەھەردە،
كۆرسە بىر باش پىيازنى.
ئالماي كەتمەي قويمايدۇ،
قازا قىلىپ نامازنى.

باي دېمەكلار تۈردۈشنى،
قورسىقى بوش ناغرىدۇر.
پىخسىق بولغاچ تۈردۈشباي،
يېيىشى ئۇماچ، زاغرىدۇر.

ئەجەب ئاۋات بازاركەن،
قىزىلبويىنىڭ بازىرى.
ئادەم بارماي چۆل بولدى،
تۈردۈشباينىڭ مازىرى.

*　　*　　*

بار بۇغداينى بىز تېرىپمۇ،
يەيمىز كۈل كۆمەچ.
بەگزادىلەر قالار ئوتۇن،
يوقسۇللار تەمەچ.

ئاق نېنىڭنى ئوخشاتقان شۇ،
كۆمەچنىڭ ئەجرى.
راھەت كۆرمەي كۈن ئۆتكۈزدۇق
بايلارنىڭ دەردى.

بىزگە ھالال تۇيۇلىدۇ،
يېسەكمۇ كۆمەچ.
باي ـ زالىمغا سىڭمەس ھەرگىز،
ھارامنى يېگەچ.

چۆچۈرىنى ئوخشاتقان بەك،
پاقلاننىڭ گۆشى.
باي ـ زالىمنىڭ قورسىقى توق،
ئاچ بىلەن نېمە ئىشى؟

جاهان بىزگە بەك تار ئىكەن،
يىڭنە پاتمايدۇ.
باينىڭ قارنى ئەجدىھاكەن،
ھارۋا قاتنايدۇ.

ئون ئىككى ئاي ئىشلىسەك بىز،
يەيمىز ساپ تېرىق.
سۇنى بايلار باشلاپ كېتەر،
چاپماستىن ئېرىق.

ئەخمەتباينىڭ① جىرتاق قىزى،
بولۇۋاپتۇ ياتلىق.
ئاڭا ھەيران بولۇپ قالماڭ،
دۇنياسى تاتلىق.

باي ـ زالىمنىڭ مۇشۇكى ئۆلسە،
يىغلار ھەممە خەق.
كەمبەغەلگە كەلسە بالا،
سەۋەبلىرى نەق.

باي ـ خوجاملار باي بولامتى،
بىزلەر بولمىساق.
تەييارنى يەپ، قورساق سالسا،
بولمامدۇ سوراق؟

شۇنچە ياشقا كىرگۈچە مەن،
كۆرمىدىم خوۋلۇق.
بوزەك ئەتتى بىزنى بايلار،
قىلدى ھەم زورلۇق.

شۇنچە ئىشلەپ ئاش تېرىسام،
كەتتى ئالۋانغا.
باي ئۆيىدە چەكتىم جاپا،
ئىششەك تالقانغا.

ئۇ نېمىشقا شۇنچە سېمىز،
مەن نېچۈن ئورۇق؟

① ئادەم ئىسمى.

ئۇ كىيىدۇ خۇرۇم ئۆتۈك،
مەن نېچۈن چورۇق.

ئاي ئون بەشى ـــ قاراڭغۇدۇر،
ئايدىڭ بولغۇسى.
قاراپ تۇرۇڭ تۇڭگەپ كېتەر،
تورۇق يورغىسى.

مەن تېرىغان قوغۇن ـ تاۋۇز،
ساي تېشىدەك ياتار.
تاڭ ئاتمايدىغان كېچە يوقتۇر،
بىر كۈن تاڭ ئاتار.①

① بۇ نۇسخا ئەدىب رەھمانجان روسۇل تەييارلىغان كېرىم كۆمەچ قوشاقلىرىدىن تاللاپ ئېلىندى.

38 ـ باب
روزی ئاخۇن قوشاقچی قوشاقلىرى

ئۇچ ئەۋلاد قوشاقچى، ھەمزىخان، ئىسمىلىك قىزلىرىنى قوشاقچى قىلىپ يېتىشتۇرگەن روزى ئاخۇن ئاكا 1800 ـ يىلى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئىسلامىيۇزى كەنتىدە تۇغۇلغان، 1880 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

روزى ئاخۇن ئاكا كىچىك چېغىدىن باشلاپلا شېئىر ـ قوشاقلارغا ناھايىتى قىزىقىدىغان، قاپىيىلىك سۆزلەشنى ياخشى كۆرىدىغان، توغرا سۆزلۈك، تەلەپچان ئادەم بولۇپ، ئۆز زامانداشلىرى ئىچىدە پاراڭچى بولۇپ تونۇلغان. ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ياشانغان كىشىلەردىن ھېكايە، چۆچەك، لەتىپە ـ يۇمۇرلارنى ئېيتىشنى ئۆگىنىۋېلىپ، بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. زامانىنىڭ يولسىزلىقى بىلەن تۇرمە ـ زىندانلارغا كىرىپ قالغان، بالا ـ چاقىلىرىدىن ئايرىلىپ، ھەسرەت ـ پىغان چەككەن بولسىمۇ، قىلچە تەۋرەنمەي ئېزىلگەنلەرگە ھېسداشلىق قىلىپ، ئۆز قوشاقلىرى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ دەردىنى يېنىكلەتكەن، زالىم ئەمەلدارلارنى قامچىلىغان. ئۇ ئىككى قىزىنى ياخشى تەربىيىلەپ، ئۆزىنىڭ قوشاقچىلىق ماھارىتىنى ئۇلارغا ئۆگىتىپ، كەڭ خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ۋە قىزلىرىنىڭ ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى ئىلى رايونىدا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

1825 ـ يىلى ئىسلامىيۇزىدىكى بىر مۆتىۋەرنىڭ تۆگىسى يېتىپ كەتكەندە، روزى ئاخۇن ئاكا تۆھمەت بىلەن زىندانغا تاشلىنىدۇ. تۇرمىدە ئۇچ يىل ئازاب چېكىدۇ. زىندان ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭ نېمە سەۋەب بىلەن بۇ يەرگە كىرىپ قالغانلىقىنى سورايدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ جاۋابەن ئېيتقان قوشىقى:

كېتىپ بارغان تۆگىنى،
كۆرگىنىمگە كىرگەنمەن.
يالغان ئېيتماي راستىنى،
دېگىنىمگە كىرگەنمەن.

ئويلاپ بېقىڭ تۆگىنى،
كۆرگەن كىشى ئوغرىمۇ؟
بۇ تۇرمىدە يانقىنىم،
ناھەقمۇ يا توغرىمۇ؟

كىم بېشىغا كۈن چۈشمەس؟
نادامەتنى ئۇ بىلمەس.

نادامەتنى ئۇ بىلسە،
بىگۇناھ سولاپ قويماس !

ئۇچ يىل ياتتىم زىندانىدا،
بالا يۇققاچ يوقسۇلغا.
قىيامەتتە ئەرزىم بار،
ھەقتائالا ـ رۇسۇلغا.

زىندان ئەمەلدارى ئۇنىڭدىن: «ئۆزۈڭ قەيەرلىك؟ قانچە بالاڭ بار؟» دەپ سورايدۇ. بۇ چاغدا روزى ئا-خۇن ئاكىنىڭ بەرگەن جاۋاب قوشقى:

بەش بالام بار سەھرادا،
بەشىلىسى غۇنچىدەك.
تۆكۈلگەندۇر دادام دەپ،
كۆز ياشلىرى ئۇنچىدەك.

قانداق كۈنلەر چۈشتىكىن،
بالىلىرىمنىڭ بېشىغا.
ھازىر ھايات بارمىكىن؟
يانسام ئۇلار قېشىغا.

بۇ چاغدا ئەمەلدارنىڭ ئىچى ئاغرىپ روزى ئاخۇن ئاكىغا مىنىپ كېتىشكە بىر ئۇلاغ بېرىپ ئۇنى زىندانىدىن بوشىتىدۇ. ئەمما، زىندان ئەمەلدارلىرى يەنە قىزىقچىلىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن روزى ئاخۇن ئاكا-نى بىر ئاساۋۇ ئاتنى تۆتۈشقا بۇيرۇيدۇ. روزى ئاخۇن ئاكا نۇرغۇن جاپادا ئاتنى تۆتۈۋالغاندىن كېيىن، قاراپ تۇرغانلارغا قاراپ قوشاق قاتىدۇ:

تاڭ ئاتقۇچە قوشاق ئېيتقۇزۇپ،
بەرگىنىڭلار مۇشتۇمچىلا تاي.
ئاتقا جىن چاپلىشىپتۇ،
مەن بۇنى «پېرە» ئويلىتاي.

روزى ئاخۇن ئاكىنىڭ سۈپۈرگە ئىسىملىك بىر ئاغىنىسى بار ئىكەن. روزى ئاخۇن زىندانغا كىرىش-تىن ئىلگىرى بىر ئاتنى ئۇنىڭغا ئامانەت قويۇپ، ئۇنىڭغا قارىغاچ بالا ـ چاقىلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئې-لىپ قويۇشنى تاپىلىغان. لېكىن، ئۇ ئۇنداق قىلمىغان. روزى ئاخۇن ئاكا زىنداندىن چىققاندىن كېيىن، سۈپۈرگىنى چاقىرىپ كېلىپ ئۇنىڭدىن قاتتىق رەنجىگەن، بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېيتقان قوشقى:

جېنىڭنى خەج قىلغىلى دوستۇم،
بازاردىن بىر ئات ئېلىۋال !

دېمەي ئاسقاق ژە ياكى
بىرەر بايتال مىنىۋال !

روزى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئۆزى كۆرگەن ئىشلارغا قارىتا ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى:

تېكەسىنىڭ يولى دەيدۇ،
ھەممە يولدىن زىيادە.
ئون بەش ئادەم ئىچىدە،
سامساق كەلدى پىيادە.

شەھەرگە كىردى سامساق،
شەنبە كۈنى كېچىسى.
ئون ئىككى كۈن چىدىماپتۇ،
شەنبە خەرەششى.①

① خەرەششە ـــ تۆۋەن سورتلۇق ماتا كىيىم.

39 ـ باب
مۇھەممەت ھەسەن قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى مۇھەممەت ھەسەن 1885 ـ يىلى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ چوڭكۆل يېزىسىغا قاراشلىق قاقشالئېبرىق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ ھاياتىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى زۇلمەتلىك دەۋردە ئۆتكۈز ـ گەچكە، مەكتەپلەردە ئوقۇيالماي، ساۋاتسىز قالغان. شۇنداق بولسىمۇ تىرىشىپ قوشاقچىلىق ماھارىتىنى ئىگىلىگەن. قوشاقلىرىدا باي ـ پومېشچىكلارنى سۆكۈپ، ئاۋام خەلقنە ھېسداشلىق بىلدۈرۈپ، زالىملارغا لەنەت ئوقۇپ، يېڭى زامانىنى مەدھىيىلىگەن. ئۇ 1980 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق 3 ـ نۆۋەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ، كېسەللىك سەۋەبىدىن قاتنىشالماي، 1981 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

مۇھەممەت ھەسەن قوشاقلىرى مول مەزمۇن، چەرچەن شېۋە ـ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، چەرچەن خەلقى ئارىسىدا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئۆتمۈش توغرىسىدا

ئۆتمۈش كونا زاماندا،
ئاش ئىچەتتۇق ئاياقتا.①
دۇمبىمىز يېغىر بولغان،
قامچا بىلەن تاياقتا.

كېچە ـ كۈندۈز ئىشلەپمۇ،
قالغان يېلىڭ ـ يالىڭاچ.
يېمەكمىز يېتىشمەي،
قىينىلاتتۇق قورساق ئاچ.

ئاشلىق بەر دەپ كۆكبېشى،②
يېنىمىزدىن كەتمەيتتى.
غىدىڭ ـ پىدىڭ دەپ قويساق،
ئۇرۇپ، تىللاپ دەسسەيتتى.

يوغان قورساق بەگ ـ بايلار،
ھەييار ئىدى تەييارغا.
تەل بولسىمۇ توققۇزى،
تويماس ئىدى دۇنياغا.

---

① ئاياق ـــ ياغاچ تاۋاق مەنىسىدە.
② كۆكبېشى ـــ يەرلىك ئەمەلدار.

ساۋاتسىزلىق

مەن ئۆزۈم بۆزچى تۇرۇپ،
ئويىنىدىم خام توقۇماي.
ئۆمرۈم بىكار ئۆتتۈپتۇ،
شۇ كەمگىچە ئوقۇماي.

خام توقۇسام ئۇستاممۇ،
ياخشى تۇقۇڭ، دېمەپتۇ.
يا ئاتام ياكى ئانام،
مېنى ئوقۇڭ، دېمەپتۇ.

بۇ يىل باغقا تىكتىم مەن،
شاپتۇل بىلەن ئۆرۈكنى.
لازىم قىلماس بۇ زامان،
مەندەك قاراتۇرۇكنى.

يازالمايمەن بىر خەتمۇ،
قولغا قەلەم ئالغانغا.
پۇشايمىنىم بەك تولا،
ئوقۇيالماي قالغانغا.

40 ـ باب
رامۇك موللام قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى رامۇك موللام 1850 ـ يىلى قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسىنىڭ شولاقئېرىق كەنتىدە دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1979 ـ يىلى 129 يېشىدا ۋاپات بولغان.

رامۇك موللامنىڭ ئائىلىسى دىنىي ئائىلە بولغانلىقى ئۈچۈن، كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ چوڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ دەسلەپتە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ئىسلامىيەت، ئەدەبىيات، تارىخ، تېبابەت پەنلىرى بويىچە تەربىيە ئالغان، كېيىن مەدرىستە مۇدەررىس بولغان. ناھايىتى ئۆزۈن يىل قاراقاش بىلەن گۈما ئارىلىقىدا پوچتكەش بولۇپ، خەت ـ ئالاقە توشۇغان. 1933 ـ يىلى ئەتىيازدا پارتىلىغان قاراقاشتىكى خەلق قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، تەشۋىقاتچى بولغان، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مازار ـ ماشايىخلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ جان ساقلىغان. بۇ جەريانداا ناھايىتى كۆپ سەرگۈزەشتىلەرنى باشتىن كەچۈرگەن.

رامۇك موللام ياش ۋاقتىدىن باشلاپ خەلق داستان، قوشاقلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، قاراقاش خەلقىنىڭ زۇلۇم ـ كۈلپەتلەرگە بولغان نارازىلىق كەيپىياتىنى ئىپادىلىگەن. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، نۇرغۇن شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، يېڭى زامانىنى، يېڭى تۇرمۇشنى، ئىلىم ـ مەرىپەتنى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلىگەن. ئۇزاق يىللىق ئەمەلىيەتكە ئاساسەن، بىر تۇركۈم يېڭى خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى ئىجاد قىلىپ، خەلق ئارىسىدا تارقاتقان. ئاپەتلىك يىللاردا، بەزى ئىشلارغا نارازى بولغىنى ئۈچۈن، زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، كېسەل بولۇپ داۋالىنالماي، ئىككى كۆزى ئەما بولۇپ قالغان.

رامۇك موللامنىڭ نەق ئادەم، نەق ئىشلارغا قارىلا ئاغزاكى قوشاق توقۇيالايدىغان ھازىر جاۋابلىق ماھارىتى كەڭ ئاممىنى خۇشال قىلىپ، خەلقنىڭ ئىزچىل ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى ۋە ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ بەلگىلىك ئەھمىيىتى بار. ئۇنىڭ كۆزى ئەما، ساۋاتسىز بولغاچقىتىن، ئىجاد قىلغان قوشاقلىرى خاتىرىگە ئېلىنالماي، پۈتۈكسىز قالغان.

رامۇك موللامنىڭ ناچار ئىستىللارنى قامچىلاپ ئېيتقان قوشىقى:

شياۋدۇيمىزدە[1] قۇربان ھېيىتتا،
ئۆلتۈردى تاغىل بۇقىنى.
ئەزالارغا[2] تەقسىم قىلدى،
ئۆپكە، ئۇچەي، پوقىنى.

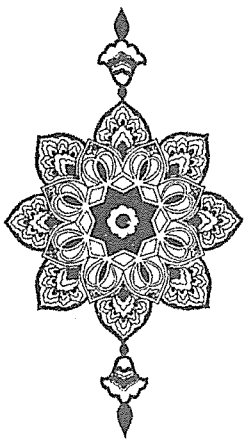
---

① شياۋدۇي ـــ ئەترەت.
② ئەزا ـــ كوممۇنا ئەزالىرى.

كادىرلار① ئېلىپ كەتتى،
يېغى بىلەن لوقمىنى.

*　　*

ھەي گەنسىلەر،② گەنسىلەر،
ئاق نان بولسا يەمسىلەر؟
كەتمەن چاپقان دېھقانىنى،
كالۋا، ئەخمەق دەمسىلەر؟!

③ كادىرلار ــ كوممۇنادىكى بيۇروكرات كادىرلار، ئەمەلدارلار.
④گەنسى ــ ئىش بېجىرگۈچى ئەترەت كادىرلىرى.

41 ـ باب
هېيت نەغمىچى قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، خەلق سەنئەتكارى هېيتاخۇن 1906 ـ يىلى كورلىنىڭ شاھ قەلەندەر مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى شۇ يۇرتتا توي ـ تۆكۈن، مەشرەپلەردە نەغمە قىلىپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئاچقان سازەندىلەردىن ئىدى. هېيتاخۇن 12 يېشىدىن باشلاپلا ئاتا ـ ئانىسىغا ئەگىشىپ نەغمە قىلىشىنى ئۆگىنىۋالغان. ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن پۈتۈن ئائىلىنىڭ تىرىكچىلىك غېمى ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن. ئۇ ئائىلىسىنى قامداش ئۈچۈن، پېشقەدەم ئەلنەغمىچى ـ سازەندىلەرنى ئۇستاز تۇتۇپ، لوپنۇر، بۈگۈر، قاراشەھەر قاتارلىق يۇرتلارنى ئايلىنىپ يۇرۇپ، شېئىر ـ قوشاقلار توقۇپ، نەغمە قىلىش ئارقىلىق ئۆز ماھارىتىنى ئۆستۈرۈپ، خەلق ئارىسىدا «هېيت نەغمىچى» دېگەن نامغا ئېرىشكەن. ئۇ 1953 ـ يىلى ۋە 1959 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان. ئاپەتلىك يىللاردا «سېرىق ناخشىچى»، «زەھەر چاچقۇچى» دېگەن بەتنامىلار چاپلىنىپ رىيازەت چەكسىمۇ، قىلچە باش ئەگمەستىن يەنە داۋاملىق قوشاقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، 35 خىلدىن ئارتۇق سەنەم ئاھاڭلىرى، 400 كۈپلېتتىن ئارتۇق خەلق قوشاقلىرىنى سەنئەت تەتقىقات ئورۇنلىرىغا تەقدىم قىلغان.

هېيت نەغمىچى قوشاقلىرىدا، زۇلمەتلىك كونا جەمئىيەتتە ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارتقان ئازاب ـ كۈلپەتلىرى، ئېزىلگەن خەلقنىڭ ئاھۇ زارلىرى بايان قىلىنغان ۋە يېڭى، بەختىيار زامان مەدھىيىلەنگەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرى بەلگىلىك تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

هېيت نەغمىچىنىڭ ياش ۋاقىتلىرىدا ئەركىن مۇھەببەتكە تەلپۈنۈپ ئېيتقان قوشىقى:

هاۋا چاڭ بولۇپ قالدى،
قارا تاغنىڭ بورانى بۇ؟
كۆڭلۈم بۇزۇلۇپ قاپتۇ،
سەن يارنىڭ خۇمارى بۇ.

مەلىكىزگە بارمايمەن،
مەلىكىز يامان، دەپتۇ.
ئەمدى بارمىسام بولماس،
يار ماڭا سالام، دەپتۇ.

ئاتىنىڭ بالىسى ياخشى،
مىنسەم ئېيتىمەن ناخشا.
يار يادىمغا يەتكەندە،
پۈتۈم ئات، قولۇم قامچا.

ئاي مىسالى ياردىم سەن،
كۈن مىسالى ياردىم سەن.
ئۇزاق بولدى كۆرمەيمەن،
ساق - سالامەت بارمۇ سەن؟

مەن ئۇياقتا بارغاندا،
دېپىكىڭ بارمىدى ياردىم؟
قايرىلىپ قارايسەنغۇ،
گېپىكىڭ بارمىدى ياردىم؟

ئالتەشە (ھەر) دە بىر بۇلاق،
چۆرىسىدە ئويىنىماق.
بۇ دۇنيادا بارمىكىن؟
مېنىكىڭ ياردىمەكى يۇمىلاق.

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
تۇز كۆۋرۈكىنىڭ تۇزلىرى.
تاڭدا چىققان چولپاندەك،
مېنىكىڭ ياردىمىنىڭ كۆزلىرى.

ئالۋانغا سېلىپ قويدى،
ئاسقال بىلەن دۇگانلار.①
چۇشۇمگە كىرىپ قاپتۇ،
مەھەللەمدىكى چوكانلار.

ھۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق،
چىگىت چاققانىنى ئېيتايمۇ؟
بۇ ئالەمگە تۆرىلىپ،
جاپا تارتقانغا يىغلايمۇ؟

ئېتىم ئوتلاقتا ئوتلايدۇ،
ئۆزۈم چۆل - بياۋاندا.
ساق قويسىلا بۇ جاننى،
باراي گۈل ئېچىلغاندا.

① يەرلىك ئەھلىدارلار.

42 ـ باب
تۇرغۇن موللا ئوسمان قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى، سازەندە تۇرغۇن موللا ئوسمان 1890 ـ يىلى يېڭسار ناھىيىسىنىڭ ئېتىم چاغ-رى يېزىسىدا تۇغۇلغان، 1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

ئۇ تۇغۇلغان چېغىدا ئاتا ـ ئانىسى يېزىدىكى بىر چوڭ پومېشچىكنىڭ يىللىقچىسى بولۇپ، ئىنتايىن نامرات ئىدى. ئۇ ئۆسمۈرلۈك يېشىغا يېتىپلا ئاتىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، باي ئۆيىدە ئۇنىڭ چارۋىلىرىنى بېقىپ بېرىدىغان پادىچى چاكارغا ئايلىنىپ قالغان.

تۇرغۇن موللا كىچىك چېغىدىن باشلاپلا ئىلىم ئېلىشقا ئىشتىياق باغلاپ، يۇرتىدىكى مەدرىسلەردە ئون نەچچە يىل ئوقۇغان. نەۋايى، مەشرەپلەرنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇپ، ئۇلار بىلەن تونۇشۇپ، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە ئاساس سالغان. بىر قىسىم قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۆز يېزىسىدىكى زالىم باي ـ ئە-مەلدارلارنى سۆكۈپ، قامچىلاپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاھۇ پىغانلىرىنى بايان قىلغان. ئۇ يەنە توي ـ تۆ-كۈن، مەشرەپلەرگە بېرىپ، ئۆزى توقۇغان شېئىر ـ قوشاقلارنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ خەلقنى ئويغاتقان. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنىڭ بىلىمىگە قايىل بولۇپ «تۇرغۇن موللا» دەپ ئاتىۋالغان. تۇرغۇن موللا قوشاقلە-رىدا، ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە يېڭسار خەلقىنىڭ تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى، خەلقنىڭ نارازلىقى شۇنىڭدەك يېڭى جەمئىيەتتىكى يېڭى ئۆزگىرىشلەر ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئۇ 1964 ـ يىلى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرە-كىگە قاتنىشىپ، بېيجىڭ سەھنىلىرىدە دۇتار چېلىپ ناخشا ئوقۇپ، جامائەتنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بول-غان ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم تەرىبىۋى ئەھمە-يىتكە ئىگە.

ماڭا بارمۇ ئەركىنلىك؟

ئۆگزەمدىن ئۇچۇپ ئۆتتى،
قاناتى بوش تورغايلار.
مەنمۇ شۇنداق ئۇچسامچۇ؟
قانات بەرسە ئاھ، ئاللا.

كەكلىك سايراپ يۈردۇ،
بالىلىرى بار كەينىدە.
قاچان ئۇزۇن سوزارمەن؟
پۈت ـ قولۇمنى ئۆيۈمدە.

قاغا ئۇچسا ئورنىدىن،
جۇپتى كۆرۈپ قاق، دەيدۇ.
كېتەي دېسەم موغالدىن،
مىرابلىرى ياق دەيدۇ.

سەھەر تۇرۇپ ئورنۇمدىن،
دۇئا ـ تەلەپ ئوقۇدۇم.
ماڭا بارمۇ ئەركىنلىك؟
بۇ دۇنيادىن جاق تويدۇم.

سىيپاپ ئۆتتى يۈزۈمنى،
تاڭ سەھەرنىڭ شامىلى.
ئەركىنلىك دەپ ئۇزۇن يىل،
بولدى چېپىپ يۈرگىلى.

قۇياش چىقتى شەرقتىن،
نۇرلىرى تارام ـ تارام.
قاچان بولار ئەركىنلىك؟
قاچان ساقىيار يارام.

ئاتام مۇنچە كۆيمىگەن،
ئانام مۇنچە كۆيمىگەن.
قاچان يورۇپ تاڭ ئاتار؟
يوقتۇر دەردى دېمىگىن.

كەلكۇن سۇنى باشلايمىز

كەلكۇن سۇيى كەلگەندە،
يېرىمىزنى چاقاتتى.
ئۇلۇغ كەلگەن بەڭگۈاش سۇ،
ھەرياقلارغا ئاقاتتى.

سۇ چىقماستىن ئېتىزغا،
قۇرۇغانتى زىرائەت.
تەشۋىش بىلەن، غەم بىلەن،
ئۆتكەنىدى جامائەت.

كۆڭۈل بۆلدى ئاممىغا،
يۈرتىمىزدىن بەختى تاش.
ھەربىرىتلىنىپ، شاخ بېسىپ،
يارغا تىزدۇق يوغان تاش.

جىرىم سالدۇق قىرىغا،
ئاينىپ كەتتى ئورمانلار.
دامبا سوقۇپ توختاتتۇق،
ئارام ئالدى دېھقانلار.

كەلسە ئەمدى كەلكۈن سۇ،
ئېتىزلارغا باشلايمىز.
ئېلىپ كۈزدە كۆپ ئاشلىق،
دېھقانلار شاد ياشايمىز.

مانا بۇ يىل بۇغدايغا،
چېچەك سۈيى توشقۇزدۇق.
ياشناپ كەتتى مايسىلار،
قۇرغاقلىقتىن قۇتقۇزدۇق.

يالغان سۆزلەش ئەيىبلىك

كالىغا ھەلەپ ئەتسەم،
ئۇنىڭ كۆپى ساماندۇر.
ئەل ـ يارانلار ئالدىدا،
يالغان ئېيتقان ياماندۇر.

مۇشۇك ئۆگزىگە چىقسا،
كۆك باچكىنى مارايدۇ.
يالغان سۆزلىگەن ئادەم،
قايسى يۈزدە قارايدۇ؟

شامال چىقسا كەچقۇرۇن،
توپا ـ چاڭ بېسىپ ئۆتەر.
يالغان گەپچى، مەككارلار،
ئەلنىڭ قەلبىدىن ئۆچەر.

كىشىگە كىشى قاراپ،
يالغاننى راست قىلىپ ئېيتسا.
كەچۈرمەيدۇ خالايىق،
قەبرىنىنى گۆش قىلىپ ساتسا.

مەندىن قالسۇن ۋەسىيەت

ئادەمگە ھايات ئەۋزەل،
ئۆلمەسلىك يولى بولسا.
ئەل ئۈچۈن قىلاي خىزمەت،
ئارقىدا ئەجەل يانسا.

يېشىم بولدى توقسان تۆت
بېشىمدىن ئۆتتى نى ئىشلار.
ئوقۇپ بىلىم ئالغۇلۇق،
نادان قالماڭ قەبرىنداشلار.

يېشىم كەينىگە يانسا،
دېگەن ئارزۇ ـ تىلىكىم بار.
دەۋرىمىزگە جۇش ئۇرغان،
بىر ئوتلۇق يۈرەكىم بار.

خوش دوستلار قەبرىپ قالدىم،
تەبىئەت قانۇنى شۇنداق.
كەتسەم گەر كۆزۈم يۇمۇپ،
ئۆرلەڭلار يەنە شۇنداق.

خوش بۇرادەر يارى ـ دوست،
تېنىڭلار ئامان بولسۇن.
دەۋرىمنى كۆرەلمەسلەر،
سارغىيىپ سامان بولسۇن.

كۈندە ئولتۇرۇپ ئۆيدە،
كۈلكىلىك تاماق يەڭلار.
ئەجەل ماڭا يېقىنلاشتى،
ئەل ـ يۇرتقا سالام دەڭلار.

43 ـ باب
خەيرنسا توختى قوشاقلىرى

خەلق ناخشىچىسى ۋە خەلق قوشاقچىسى خەيرنسا توختى 1925 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىگە تەۋە قوغان يېزىسىنىڭ خوجىدار مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كونا جەمئىيەتتە ئىنتايىن نامرات، جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرگەن، ھەتتا يوقسۇزلۇق تۈپەيلىدىن داۋالىنالماي ئىككى كۆزى ئەما بولۇپ قالغان. ئۇ مەھەللىسىدىكى باي ـ پومېشچىكلارنىڭ كىر ـ قاتلىرىنى يۇيۇپ، نانلىرىنى يېقىپ بېرىپ، بالا ـ چاقىلىرىنى بېقىپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە، ئەھۋال ئېغىرلاشقاندا، قوشاق قوشۇپ، كوچىمۇ كوچا، مەھەللىمۇ مەھەللە يۇرۇپ ئاش، نان تىلەشكە مەجبۇر بولغان. بۇ ئېچىنىشلىق ئائىلە تۇرمۇشى ئۇنىڭ ياش قەلبىدە ئەزگۈچى سىنىپلارغا نىسبەتەن چوڭقۇر ئۆچمەنلىك ۋە نەپرەت قوزغىغان. ئۇ دۇتار چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، قوشاق توقۇپ، قانخور كونا جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى سۆكۈپ، زالىم بايلارنىڭ ئاچ كۆز قىياپىتىنى ئېچىپ تاشلىغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ مىليونلىغان ئاۋام خەلق قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ، بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشكەن، ئازاد زامانىنى قوشاقلىرى ئارقىلىق مەدھىيىلىگەن. ئۇ 1953 ـ يىلى ۋە 1956 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ 1 ـ لىككە ئېرىشكەن. 1956 ـ يىلى كوناشەھەر ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلەپ، يېزا ـ قىشلاق، تاغ تۇرالارىدىكى دېھقان ـ چارۋىچىلاردىن قىزغىن ھال سوراپ، ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. 1964 ـ يىلى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكىدە دۇتار بىلەن ناخشا ئورۇندىاپ، جامائەتنىڭ ماختىشىغا ۋە پارتىيە ـ دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ 1989 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ۋاپات بولغان.

«خەيرنسا توختى قوشاقلىرى» چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ۋە تەسىرلىك بولۇپ، ئۆز ھاياتىنىڭ تارىخىي خاتىرىسى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئۆتمۈش ۋە بۈگۈن

ئۆتمۈشتە مەن قاتمۇ قات،
زۇلۇم چېكىپ ئېزىلگەن.
پارچە نانغا زار بولۇپ،
قىلچە راھەت كۆرمىگەن.

ئۇستۇمدىكى خام كۆڭلەك،
تولغانمدى ياماقتا.
ئۆتتى ئۆمرۇم نەچچە يىل،
باي ئۆيىدە ـــ دوزاختا.

يا كۈندۈزى ئارام يوق،
يا كېچىسى ئامانلىق.
قىش زىمىستان سوغۇقتا،
ياتقان يېرىم سامانلىق.

باي ـ زالىملار قولىدا،
ئۆلدى ئاتام ھەسرەتتە.
قالدىم يېتىم، سارغىيىپ،
دەرد ـ ئەلەمدە، كۈلپەتتە.

تەڭدىن تولا ھاياتىم،
ئۆتتى شۇنداق خارلىنىپ.
سۈنغان مېنىڭ قاناتىم،
ئىككى كۆزدىن ئايرىلىپ.

ئويلايتتىم مەن ھەمىشە،
«كېلەرمۇ دەپ دەۋرانىم»؟
كۈن نۇرىنى كۆرمەكلىك،
ئىدى ئارزۇ ـ ئارمانىم.

چىقتى قۇياش شەرقتىن،
مەندەك يوقسۇل بەختىگە.
بۇگۈن مانا ئايلاندىم،
ھۆر زامانىنىڭ ئەھلىگە.

ئاتا بولدى پارتىيەم،
سىلاپ مېنىڭ بېشىمنى.
بەختىمىزنى كۈلدۈرۈپ،
قۇرۇتتى كۆز يېشىمنى.

ئالدىم يېڭى زاماندىن،
ۋۇجۇدۇمغا كۈچ ـ قۇۋۋەت.
دەۋرىمىزگە ئەگىشىپ،
ماڭىمەن مەن تائەبەد.

سەنئەتچىمەن

ئەللىك ئالتىنچى يىلدا،
ناھىيىمىزدە بولدۇم مەن.
يېڭىدىن ھايات باشلاپ،
خۇشاللىققا تولدۇم مەن.

غەيرەت بەرگەچ دەۋرىمىز،
كەڭ سەھنىدە يايرىدىم.
ھەر بىر كۆرەك، ئويۇندا،
بۇلبۇل كەبى سايرىدىم.

ھەر كۈنى سەھەر ـ ئاخشام،
ياڭرىدى خۇشال ناخشام،
جاندەك سۆيدۈم ۋەتەننى،
ئەل بولدى مېنىڭ ئاشنام.

ئالقىشلارغا ئىرىشتىم،
بېيجىڭدىكى ئويۇندا.
چىن ماھارەت كۆرسەتتىم،
دۇتار، راۋاب قولۇمدا.

كۆرۈپ كەلدىم كۆپ جاينى،
غەمخور بولغاچ پارتىيە.
ئەللىك ئالتە مىللەت بىز،
ئالدىم نۇرغۇن تەربىيە.

يېشىم ئاشتى ئاتمىشتىن،
قايتۇرۇشقا ئامال يوق.
يېڭى قوشاق توقۇيمەن،
زامانىمدىن ئېلىپ زوق.

ئىشلىگەنلەر چىشلەيدۇ

سان ـ ساناقسىز دېھقانلار،
ئىش ـ ئەمگەكتە پىشقانلار.
باي بولماقتا يۇرتۇمدا،
جاپا چەككەن ئىشچانلار.

يۆلەكلىكتۇر ئۆيىدە،
بۇغدىيى ھەم قونىقى.
بۇگۈن مانا مايلاندى،
قازان، چۆمۈچ، تۇڭقى.

يۇرتىمىزدا دېھقانلار،
خۇشاللىقتا چۆمۈشتى.
پۇلنى تېپىپ راھەتتە ــ
ئايروپىلاندا ئۇچۇشتى.

ھەر كىشىنىڭ ئۆيىدە،
بولدى ھايۋان، سايمىنى.
ھوسۇل ئالغاچ تاغارلاپ،
تولدى ئاشقا ئايۇبنى.

موتوچىنىڭ[1] ئاۋازى،
كوچىلاردا ياڭرىدى.
بەخت تاپقان دېھقانلار،
سىياسەتنى داڭلىدى.

بۇ ئىشلارنى ھېچ كىشى،
بۇرۇن ئويلاپ باقمىغان.
«ئىشلىگەنلەر چىشلەيدۇ» ــ
دېگەن گەپمۇ ئاقمىغان.

بۇگۈن مانا قوغاندا،
بولدى قالتىس ئۆزگىرىش.
ئەمگەك قىلغان باي بولار،
دېمەك، بىزدە يۇكسىلىش.

تۆت گۈزەل، بەش بولۇش ھەققىدە

گۈل تېرىدىم گۈلەسمەن،
سۇ قۇيۇپ قۇرۇتماسمەن.
تۆت گۈزەل، بەش بولۇشنى،
سۆزلەيمەن، ئۇنتۇماسمەن.

---

① موتوچى ــ موتسىكلىت.

ئېرىقىڭدا سۇ يوقمۇ؟
بېلىقلىرىڭ نەم بولدى،
تۆت گۈزەل، بەش بولۇشتىن،
ئەل خۇشلۇققا چۆمۈلدى.

كاككۇك قونغان تېرەكقۇ؟
سويما سالغان پېلەكقۇ؟
گۈزەل ئىستىل يارىتىش،
ھەممىزگە كېرەكقۇ؟

ئېرىق بولسا قۇم بولسا،
قاپاق تېرەك ئۆسمەمدۇ؟
تۆت گۈزەل، بەش بولۇشتىن،
كۆڭۈل تاغدەك ئۆسمەمدۇ؟

تەشكىل بار، يۆلەنچىم بار،
يۈرەكتە ئىشەنچىم بار.
گۈزەل ئىستىل تىكلەشكە،
مەدھىيە سۆيۈنچىم بار.

44 ـ باب
نەغەم باقى قوشاقلىرى

«نەغەم باقى قوشاقلىرى» تۇرپان ـ پىچان دائىرىسىدە، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى. نەغەم ئەسلىدە ھازىرقى ئاستانە يېزىسىنىڭ غوجام ئالدى مەھەللىسىدە ئۆتكەن ھازىر جاۋاب قوشاقچى ۋە ئەلنەغمىچى. ئۇ 30 ياشقا كىرگۈچە توي قىلمىغانىكەن. نەغەم بىر كۈنى بىر كاتتا باينىڭ توي ئىدا نەغمە قىلىپ ئولتۇرسا، بەخنىسا ئىسىملىك، چېچى تېقىمىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان، چىرايلىق بىر چوكان ئۇسسۇلغا چۈشۈپ تويغا كەلگەنلەرنى ھەيران قالدۇرغان. نەغەم باقى بۇ چوكانىڭ ماھارىتىگە ھەيران بولۇپ، ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ ئۇنىڭغا توي قىلىش مۇددىئاسىنى ئېيتماقچى بوپتۇ ۋە بىر يېقىن ئاغىنىسىنى بەخنىساغا ئەلچى سۈپىتىدە ئەۋەتىپتۇ. ئاغىنىسى بەخنىسا بىلەن سۆزلەشكەندىن كېيىن، ئۇ: «ئەگەر توي قىلماقچى بولسا، مېنىڭ بىر شەرتىم بار. مەن نەغەمدىن بىر سوئال سورايمەن، ئۇ كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا سوئالىمغا توغرا جاۋاب بېرەلسە، مەن ئۇنىڭغا تېگمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. نەغەمۇ بۇ چوكاننىڭ شەرتىگە ماقۇل بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى كاتتا بىر سورۇن راسلىنىپ، كىشىلەر يىغىلغان چوڭ مەيداندا نەغەم ناخشا ئېيتىپ، دۇتار چاپتۇ. بەخنىسا سازغا تەڭكەش قىلىپ ئۇسسۇل ئويناپ، نەغەمنىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىپتۇ ـ دە، سوئال ـ جاۋابلىق بېيىتىنى باشلاپتۇ. ھەربىر كۇپلىت بېيىتكە نەغەم ناھايىتى توغرا جاۋاب بېرىپتۇ. ئاخىرى نەغەم بەخنىسانى يېڭىۋاپتۇ. بەخنىسا ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، نەغەم بىلەن توي قىلىپ، مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ. نەغەم باقى ھەققىدىكى بۇ قوشاقلار تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، توي ـ مەرىكىلەردە داۋاملىق ئېيتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى، سوئال ـ جاۋابلىرىنىڭ دەللىكى بىلەن كىشىلەرنى سۆيۈندۈرۈپ كەلمەكتە.

توي ـ مەرىكە سورۇنىدا ئۇ ئىككىسىنىڭ ئېيتقان قوشىقى:

بەخنىسا:

سېنىڭ ئېتىڭ نەغەمدۇر،
شۇنداق يۈرسەڭ بولامدۇ؟
كېچە ـ كۈندۈز تالادا،
ساڭا خوتۇن تېگەمدۇ؟

نەغەم:

سېنىڭ ئېتىڭ بەخنىسا،
چاچىنى چاچقا ئۇلىسا.
يۈگۈرۈپ يۈرۈپ تېگەرسەن،
نەغەم باقى ئۇنىسا.

بەخنىسا:

نەغەم باقى ئېتىڭدۇر،
تۇرغىنىڭ شۇ پېتىڭدۇر.
جۇل ـ جۇل چاپان ئۇستۈڭدە،
چولاق ئېشەك ئېتىڭدۇر.

نەغەم:

بەختىم بار دەپ داڭلايسەن،
بەختىڭ يوقتۇر بەخىتسا.
ھېچ كىشى قاراپ قويماس،
نەغەم باقى ئالمىسا.

بەخىتسا:

نەغەم ئۆزى بىغەمدۇر،
دەيدۇ «خۇدا ئىگەمدۇر.»
بەخىتسا ئۇنىمىسا،
تاسما بىلەن چىگەمدۇ؟

نەغەم:

نەغەم ئۆزى نەغمىچى،
ناخشا ئېيتىپ ھارمايدۇ.
ئەتە ـ ئاخشام كەينىدىن،
قىز ـ چوكانلار قارايدۇ.

بەخىتسا:

نەغەم دەرمۇ، نەغەم دەر،
سېنىڭ ئىسمىڭ قەلەندەر.
بىر جىڭ تۆت سەر ئۇنۇڭ يوق،
بەخىتسالار نېمە يەر؟

نەغەم:

كىچىك كۆرمەڭ نەغەمنى،
چەندازىدا پۇلى بار.
تىلەپ يېمەس ھېچقاچان،
گۈلدەك ئىككى قولى بار.

بەخىتسا:

شاتىۋار كۆڭلەك كېرەك،
كۆرگىلى ئەينەك كېرەك.
ئىچكىلى سىنچاي قۇيۇپ،
جانان چىنە، چەينەك كېرەك.

نەغمە:

كۆڭلىڭنى كۆڭلەك قىلاي،
يۈرەكنى ئەينەك قىلاي.
ئىچكىلى سىنچاي قۇيۇپ،
ئاغزىڭنى چەينەك قىلاي.

بەخنىسا:

كۆڭۈل بەردىم مەن ساڭا،
ئەمدى باراي يېنىڭغا.

نەغمە:

بەخنىسا كەل قېشىمغا،
بەخت قوندى بېشىمغا.

45 ـ باب
تۇردىخان ئىسلام قوشاقلىرى

قوشاقچى تۇردىخان ئىسلام 1922 ـ يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ ئودانلىق يېزىسىدا تۇغۇلغان، تاكى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر باي ـ پومېشچىكلارنىڭ ئۆيىدە مەدىكار ئىشلەپ كۈن ئۆتكۈزگەن، ئېچىنىشلىق كۈنلىرىنى قوشاققا قېتىپ ئاچچىقىنى چىقارغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭى زامانىنى، بەختىيار ھاياتنى، ئەمگەكچى خەلقنى مەدھىيىلەپ بىر قىسىم قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. 1965 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايىتى ۋە يەكەن ناھىيىسى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرەكلىرىدە ناخشا ـ قوشاق ئېيتىپ، ئاممىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ 1974 ـ يىلى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرى يەكەن خەلقى ئارىسىدا ھېلىغىچە يادلىنىپ كەلمەكتە.

كەمبەغەل

ئۆتمۇش قانلىق دوزاختا،
يىغلاپ زىندان ـ قاماقتا.
كىشەنلىنىپ پۇت ـ قولى،
داغدا كەتكەن كەمبەغەل.

پومېشچىككە تۇتۇلۇپ،
ھايۋان كەبى قۇل بولۇپ.
پارچە نانغا زار بولۇپ،
ئەلەم يۇتقان كەمبەغەل.

تېرىغلى يېرى يوق،
ئولتۇرغلى ئۆيى يوق.
چۆل ـ باياۋان، دەشت كېزىپ،
سەرسان بولغان كەمبەغەل.

سۆزلىگىلى «تىلى يوق»،
قارىغىلى «كۆزى يوق».
راھىتى يوق، دىل سۇنۇق،
زار قاقشىغان كەمبەغەل.

كېچە ـ كۈندۈز غەپلەتتە،
قايغۇ ـ ئەلەم كۆلپەتتە.

يۈرەكلىرى قان بولۇپ،
ھەسرەت چەككەن كەمبەغەل.

تۇن قوينىدا قايغۇرۇپ،
تاڭ نۇرىغا تەلپۈنۈپ.
ئازادلىققا - بەختكە،
تەشنا بولغان كەمبەغەل.

كومپارتىيە ۋاقتىدا،
قەد رۇسلاپ ئاش، پاختىدا.
ماۋ جۇشىنىڭ نۇرىدىن،
بەختى كۈلگەن كەمبەغەل.

ئازاد زامان گۈلى بولۇپ،
قەلبى نۇرغا لىق تولۇپ.
ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇپ،
ھوقۇق تاپقان كەمبەغەل.

شادلىق تولۇپ دىلىغا،
گۈللەر تېرىپ بېغىغا.
مېھنىتىدىن - ئىشىدىن،
ھۇزۇر ئالغان كەمبەغەل.

ئۆتمۈشىنى ئۇنتۇماي،
«شىر چورۇق»نى قۇرۇتماي.
بۇ بەختىيار زامانىڭ،
قەدرىگە يەتكەن كەمبەغەل.

گۈل بولغانمۇ كەمبەغەل،
ھۆر بولغانمۇ كەمبەغەل.
پارتىيىنىڭ ۋاقتىدا،
بەخت تاپقان كەمبەغەل.

46 ـ باب
مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت 1934 ـ يىلى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ چاقار يېزىسى چەيلىكئېرىق كەنتىدە بىر دىنىي زات ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت كىچىك چېغىدىن باشلاپ شېئىر ـ قوشاق ئىجادىيىتىگە قىزىققان. 1963 ـ يىلى «تراكتور» ناملىق قوشىقى «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان. شۇنىڭدىن بۇيان ئۇ تېخىمۇ ئىلـ ھاملىنىپ تۇرلۇك مەزمۇندىكى شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۆزىنىڭ كۆلكىلىك ۋە دەللىك خاراكتېرى كۈچلۈك قوشاقلىرى ئارقىلىق خەلقنى تەربىيىلىگەن. 1964 ـ يىلى بېيجىڭگە بېرىپ مەملـ كەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكىگە قاتنىشىپ، نومۇر ئورۇندىپ، پايـ تەختتىكى تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇـ يەسسەر بولغان.

مۇھەممەتئىمىن ئەھمەتنىڭ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىدە دەللىك ۋە ھازىر جاۋابلىق ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ ھازىرغىچە 40 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر ـ قوشاق ئېلان قىلدۇرغان. «ئامان بولدى» قاتارلىق ئالتە پارچە قوشاق ۋە خەلق داستانلار توپلىمىنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

1

1970 ـ يىلى مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت تېيىپجان ئېلىيېفقا بىر پارچە خەت يازغان. ئۇ ئىجادىيەت كۈرسىغا قاتناشقىلى شىخەنزىگە بارغاندا شائىر تېيىپجان ئېلىيېف ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ كۆپ ئىلھام بەرگەنىدى.

ئۇنىڭ تېيىپجانغا يازغان قوشىقىدىن نەمۇنە:

سېغىنىپ سالام يازدىم،
ئۇستازىم تېيىپجانغا.
سىزمۇ ھەم يېزىڭ بىر خەت،
مەندەك بىر غېرىب جانغا.
.....

2

1978 ـ يىلى تېيىپجان ئېلىيېف ھۇسەنجان جامى بىلەن خوتەنگە كەلگەندە مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئۇ تېيىپجاننىڭ ماشىنىسىنى توسۇپ ئۆيىگە تەكلىپ قىلىدۇ. تېيىپجان ئېلىيېف

«دىدار كۆرۈشكەندىكىن، كىرىسىكمۇ بولار؟» دەيدۇ. لېكىن، مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت ئۇنىماي، تېيىپ-جانغا قارىتىپ مۇنداق قوشاق ئېيتىدۇ:

كۆرسىلىمۇ دىدارىمىزنى،
كۆرمىدىلە تېخى ئىدارىمىزنى.

3

بىر كۈنى قوشاقچى مۇھەممەتئىمىن ئەھمەت جامائەتنى باشلاپ نەزىرگە بارىدۇ. داستىخانغا پولۇ كەلتۈرۈلگەندە، باشقىلارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن پولۇ ھەققىدە بۇ قوشاقنى دەرھال ئېيتىپ بېرىدۇ:

پولۇ دېگەن ئالىي غىزا،
خىسلەتتە ئوشۇق.
بەش قولۇڭنى جەمئىي قىلساڭ،
كەتمەيدۇ قوشۇق.

47 ـ باب
ئالماس ئابدۇللايوف قوشاقلىرى

كۆزگە كۆرۈنگەن قوشاقچى، خەلق سەنئەتچىسى ئالماس ئابدۇللايوف 1926 ـ يىلى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدە تۇغۇلغان، 1990 ـ يىلى 3 ـ ئايدا يوپۇرغىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئالماس ئابدۇللايوف بالىلىق، ياشلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا شېئىر ـ قوشاق، ھېكايە ـ چۆچەكلەرگە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1938 ـ يىلىدىن باشلاپ ئارتىس بولۇپ، «ھۇرۇن بالا»، «يارمغا»، «ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىپ» قاتارلىق شېئىر ـ قوشاقلارنى ئۆزى يېزىپ، ئۆزى سەھنىلەرگە ئېلىپ چىقىپ ئېيتىپ، جامائەتنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن. ئۇ تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن ئاتا ـ ئانىسىغا ئەگىشىپ كۆچاغا كېلىپ ۋاقىتلىق ئولتۇراقلىشىپ قالغان. كېيىن قەشقەر، كۆچا، قۇمۇل، يوپۇرغا قاتارلىق جايلاردا كۆچۈپ يۈرگەن مەزگىللىرىدىمۇ قوشاق ئېيتىشنى ھەرگىز تاشلاپ قويماي، سەھنە ـ سورۇنلاردا ئېيتىپ، خەلق كۆڭلىنى خۇش قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى قوشاقلىرىدا ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى زالىملىقنى، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ خەلقنى ئېزىش قىلمىشلىرىنى سۆكۈپ پاش قىلغان بولسا، كېيىنكى قوشاقلىرىدا يېڭى زامانغا بولغان مۇھەببەت، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر، ياخشى ئىش، ياخشى ئادەملەرنى مەدھىيىلىگەن، تۇرلۇك ناچار ئىستىل ۋە قىلمىشلارنى قامچىلىغان. ئۇنىڭ بىر قىسىم قوشاقلىرى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان، تۇرلۇك توپلاملارغا تالىلاپ كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ يوپۇرغا ناھىيىسىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش خىزمەتلىرىگە قوشقان تۆھپىسى خەلق ئاغزىدا ھازىرغىچە ماختىلىپ كەلمەكتە.

«ئالماس ئابدۇللايوف قوشاقلىرى» ياش ـ ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەش جەھەتتە ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە تىل ئالاھىدىلىكى بار.

ئالماس ئابدۇللايوفنىڭ ئەركىن مۇھەببەتنى كۆيلەپ ئېيتقان قوشىقى:

يارىم دىلىمدا

ئاتاپ ئىشچان يارىمغا،
توقۇپ چىقتىم قوشاقنى.
يارنىڭ كۆزى چىرايلىق،
ئەسلىتىدۇ بۇلاقنى.

يارنىڭ قىلغان سۆزلىرى،
چىقماس ئەسلا ئېسىمدىن.
يارەك چەبدەس بولۇشقا،
ۋەدە قىلدىم دىلىمدىن.

يارنىڭ ئوتلۇق ناخشىسى،
دىل تارىمنى تىترىتەر.
قىلغان ھەربىر ئىشىمدا،
غەيرىتىمنى ئۆرلىتەر.

يارنىڭ ئوتلۇق يۈرىكى،
ۋەتەن ئۈچۈن سوقىدۇ.
شۇڭا ھەربىر ئىشلىرى،
يۈرىكىمگە ياقىدۇ.

دوختۇر بولسامۇ

دوختۇر بولسامۇ ئىللىق بول،
چىۋەر، كۆپ خىل تىللىق بول.
كۆزلەپ پارلاق نىشان، يول،
ئىشتا كەمتەر، سىلىق بول.

ئۆگەن كەسىپ تىرىشىپ،
تەجرىبىگە ئېرىشىپ.
دېگىز بىلىپ بىمارنى،
سەن ئايرىلماس بېلىق بول.

دوختۇرلۇقنىڭ بەلگىسى،
ئەلگە ئايان ھەممىسى.
باراۋەرلىك ـ ئارزۇسى،
خىلاپ ئىشتىن يىراق بول.

ئالماس ئابدۇللايوف ئۆمرىدە خۇشامەتچىلىك، تەخسىكەشلىككە ئۆچ ئىدى. مال ـ دۇنيا قوغلاشماي، خەلق سەنئىتى بىلەن كۆڭلىنى خۇش قىلاتتى، تۇرلۇك ناچار ئىللەتلەردىن يىراق تۇراتتى ۋە ئۇنى كۆرسە قوشاق توقۇپ قامچىلايتتى. ئۇنىڭ بۇ ھەقتە ئېيتقان قوشىقى:

خۇشامەتكە بىر قامچا

ھەريان قاتراپ ئالدىراپ،
كېلىشتۇرۇپ گەپ راسلاپ.
پۇتاق چىقىرىپ تۇز يەردىن،
كۇن ئۆتكۇزەر خۇشامەت.

راست ـ يالغاننى ئايرىماي،
سۆز قىلمىدۇ بايقىماي.
تۇخۇمدىن تۇك ئۇندۇرۇپ،
كۆرەڭلەيدۇ خۇشامەت.

ئەمەلدارنى كۆرگەندە،
ھى ـ ھى قىلىپ كۈلگەندە.
تەمەخورلۇق ئىلكىدە،
سالام بېرەر خۇشامەت.

ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ،
مەزھەپ توپلاپ، تارايتىپ.
ھەربىر ئىشنى، سورۇننى،
دەسمى قىلار خۇشامەت.

دەرىجە ئايرىپ ھەممە ۋاخ،
چىقىرىشقا نام ـ ئاتاق.
مۇئامىلە نەچچە خىل،
بازار تاپار خۇشامەت.

خاتا ئىشى جەينەكتەك،
كۆرۈلسىمۇ ئەينەكتەك.
تۇزىتىشنى خالىماس،
كۆڭلى قارا خۇشامەت.

ئاچساڭ كەشپ، سېھىرنى،
بەرسەڭ تەكلىپ، پىكىرنى.
قۇلىقىغا ياقمايدۇ،
ئاقلاپ كېتەر خۇشامەت.

ئىشلە ئەلنى چىن سۆيۈپ،
پېشانەڭدىن تەر تۆكۈپ.
ئارىمىزدا ئورۇن يوق،
نېرى كېتە! خۇشامەت.

48 ـ باب
ھەمزىخان سادىر، ئىمىنخان سادىر قوشاقلىرى

ئۇچ ئەۋلاد قوشاقچى روزى ئاخۇن ئاكىنىڭ چوڭ قىزى ھەمزىخان سادىر غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئىسلامىيۇزى كەنتىدە تۇغۇلغان. كىچىك قىزى ئىمىنخان سادىر 1845 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1935 ـ يىلى نىلقا ناھىيىسىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ ئىككى قىز دادىسى روزى ئاخۇن ئاكىدىن كىچىك يېتىم قېلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ چوڭ بولغان. كەمبەغەلچىلىكتىن ئوقۇيالماي ساۋاتسىز قالغان. ئۇلار گەرچە خەت تونۇمىسىمۇ، لېكىن، دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، خەلق قوشاقچىلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان. جەمئىيەتتىكى ھەرخىل كىشىلەر بىلەن ئالاقىلىشىش جەريانىدا ئۆزلىرىگە تەسىر قىلغان ۋە ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن ئىشلارنى قوشاققا قوشۇپ ئېيتىپ، دەردىنى يېنىكلەتكەن ۋە كېيىنكىلەرگە قىممەتلىك ماتېرىيال سۇپىتىدە سۆزلەپ قالدۇرغان. ئۇلارنىڭ قوشاقلىرى خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ھەمزىخاننىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداشلىق ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

قېرىنداشلىق

ئات ـ ئۇلاغنى ھەيدەڭلار،
سازغا بېرىپ ئوتلىسۇن.
بىزنى دېگەن تۇغقانلار،
ئەمدى كېلىپ يوقلىسۇن.

سۇ سەپتىم ئىشىكىمگە،
تۇپراققا سىڭىپ كەتتى.
مادارىم كېتىپ تەندىن،
ياستۇققا بېشىم يەتتى.

قېرىنداش دېگەن نەرسە،
كۆڭۈلگە يېقىن ئىكەن.
ياستۇققا بېشىڭ يەتسە،
مېھرى بىر ئېقىن ئىكەن.

ئىنسان ئۆمرى ھەققىدە

مەن ئۆلسەم ئېتىم ئۆچكەي،
دۇنيادىن ئىزىم ھەمدە.

تۇپراققا قوشۇلسا تەن،
بولمايدۇ سۆزۈم ھەمدە.

ئۆتكەنتى ئانام ئۆمرى،
ھەسرەتتە ـ نادامەتتە.
ئۆلۈپ كەتسەم ئانام بىلەن،
خۇدا قوشقاي قىيامەتتە.

ھۆكۈم ئۆلمەك تۇغۇلغانغا،
بىلىپ بولماس ئۆلەر ۋاقتى.
ئىنسان ئۇچۇن بەك مۇھىم،
پەرق ئەتمەك قارا ـ ئاقنى.

يېڭى تاشيول

يېڭى تاشيول ياسىدۇق،
تاغ ئېتىكى ـ ئېدىردا.
يول ياسىسا ئاممىنىڭ،
قاتنىشىغا كۆپ پايدا.

ئەگرى يوللار تۈزلىنىپ،
تۈگەر كاتاڭ ـ كاشىلا.
يېڭى يولدا غۇيۇلداپ.
ماڭار ئەمدى ماشىنا.

ماشىنىدا بىلىنمەس،
باسقان يولنىڭ يىراقى.
كەچ بولغاندا يورۇيدۇ،
ئىككى ياندا چىراغى.

ماشىنىدا ئولتۇرۇپ،
ناخشا ـ قوشاق توقۇدۇم.
يول ياسىغان دوستلارغا،
يۈزمىڭ رەھمەت ئوقۇدۇم.

ئىمىنخان سادىر 1881 ـ يىلى كۇزدىكى «كۆچ ـ كۆچ»كە قاتنىشىپ يەتتىسۇ رايونىغا بارغاندا بىر تۇركۇم قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. 1932 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىملىق «كۆچ ـ كۆچ» تە يەنە ئۆز يۇرتىغا قايتقان. شۇ جەريانداً ئۆزىنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىپ نۇرغۇن قوشاقلارنى توقۇغان. بۇلاردىن نەمۇنە سۈپىتىدە قېپقالغانلىرى:

يۇرتنى سېغىنىش

ئۇچ يۈز ئاتمىش كۈنلەردە،
ئۇيقۇ يوقتۇر تۈنلەردە.
ئاجىز باشقا كۈن چۈشكەچ،
يالغۇز قالدىم چۆللەردە.

قۇم ئۈستىدە ئولتۇرسام،
بۆرىلەر ھۇۋلاۋاتىدۇ.
ئاڭلىدىڭمۇ جان بالام،
ئاناڭمۇ يىغلاۋاتىدۇ.

تاڭ ـ تاڭ قىلىپ ئېتىلغان،
قارا مىلتىقىنىڭ ئوقى.
قۇملاردا تېنىپ يۈردۈم،
ئوغۇل بالامنىڭ يوقى.

ئىشىك تۈۋىگە كېلىپ،
دەرۋازاڭنى مەن قاقتىم.
يوللاردا تېنىپ يۈرۈپ،
سىلەرنى ئاران تاپتىم.

ئاناڭ قالدى تەلمۈرۈپ،
تۇرغىن بالام، ئىشىك ئاچ!
سۆزلەشكە مادارىم يوق،
كۆپ تەشنامەن قورساق ئاچ.

ئىمىنخانىنىڭ يوقسۇزچىلىق كۈنلەرنى شىكايەت قىلىپ ئېيتقان قوشىقى:

قولۇمدا پۇلۇم بولسا،
بېرىپ كەلسەم دوۋۇنغا.①
يوقسۇزلۇق يامان ئىكەن،
ئوغرى بولدۇم سوپۇنغا.

جاپانى تولا تارتىپ،
قارا ساچىم ئاقاردى.
قانداق قىلاي، يوقسۇل؟
قىزىل يۈزۈم سارغايدى.

① دوۋۇنغا ـــ جاي ئىسمى.

49 ـ باب
روزى ئىسلام قوشاقلىرى

قوشاقچى روزى ئىسلام 1921 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ دەسلەپكى ساۋاتىنى ئۆز يۇرتىدىكى دىنىي مەكتەپتە چىقارغان، كېيىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، كېيىن يېزىغا چۈشۈرۈۋېتىلىپ يەنە دېھقان بولغان.

روزى ئىسلام كىچىك چاغلىرىدىن باشلاپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا، بولۇپمۇ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىگە قىزىققان ۋە بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان.

«روزى ئىسلام قوشاقلىرى» ئۆتمۈشتىكى جاھالەتلىك كۈنلەرنى سۆكۈش ۋە يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەشنى، جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەت ۋە خۇراپاتلىقنى قامچىلاشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرى مەلۇم تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

روزى ئىسلام ئۆز يېزىسىدىكى باخشى ـ داخانلارنىڭ خۇراپاتلىقنى تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنى ئالداپ يۇرگىنىنى كۆرۈپ ناھايىتى خاپا بولغان. ئۇنىڭ شۇ چاغدا ئېيتقان قوشىقى:

لەنەت باخشى، رەمچىگە

باخشى، داخان، رەمچىلەر،
چالىدىكەن دېپىنى.
ئەپسۇن ئوقۇپ، كۆز بويىپ،
تاپار ئىشىنىڭ ئېپىنى.

قورساق تۇتۇپ، رەم سېلىپ،
«بالاڭ ئوغۇل» دەيدىكەن.
ئالداپ توخۇ، قويلارنىڭ،
سېمىزىنى يەيدىكەن.

ئەل قاقشىتىپ، جان سېتىپ،
بىكار «سۇپ ـ سۇپ» دەيدىكەن.
ساقايمىسا «يەنە كەل»،
«قايتا ئوقۇي» دەيدىكەن.

چوقۇنارکەن بەزىلەر،
ئېچىلماپتۇ كۆزلىرى.

ئالدانماڭلار خالايىق،
يالغان داخان سۆزلىرى.

ساڭا تەنقىد يازاي مەن،
باخشى، داخان تونۇۋال!
تۇمشۇقۇڭغا بىر يەيسەن،
توغرا يولغا مېڭىۋال!

ئىتتىپاقلىق كۈچ - مادار

ئىتتىپاقلىق، دوستلۇقتىن،
ھۇزۇرلاندى يۈرەكلەر.
ئىناقلىقتىن دەۋرىمدە،
ھەل بولماقتا تىلەكلەر.

باغدا كۆچەت بولمىسا،
بۇلبۇل كېلىپ قونامدۇ؟
ئىتتىپاقلىق بولمىسا،
خەلقىم ئىناق ياشامدۇ؟

قىزىلگۈل پۇراق چاچسا،
ھىدىنى تەڭ پۇرايمىز.
ئىناقلىقتىن بۇ يۇرتنى،
گۈل - چېچەككە ئورايمىز.

كۈچ - قۇۋۋەتكە تولىمىز،
ئىتتىپاقلىق چىڭىسا.
ئىناق، ياخشى ئۆتكەنلەر،
روناق تاپار خوپ، راسا.

ئىناقلىقنى مەدھىيىلەپ،
توقۇدۇم بۇ قوشاقنى.
ھەممە مىللەت ئۈيۇشۇپ،
ئېلىۋېتەيلى توساقنى.

گېزىتنىڭ قەدرىگە يېتىش ھەققىدە

بىلمەيدىكەن چېكەرمەن،
يېڭى گېزىت قەدرىنى.
چېكەر يۆگەپ تاماكا،
كىممۇ ئاڭلار دەردىنى؟

نالىدىن گېزىتىنىڭ،
يۇرەك ئازاب چېكىدۇ.
كىتاب، ژۇرنال ئاسراشقا،
مەردلەر جاننى تىكىدۇ.

گېزىت ـ ژۇرنال زارىدىن،
تۇرۇپ بولماس ھەر كىشى.
ئەقىللىققا ئۇستاز ئۇ،
پەن ئەھلىنىڭ دىلكىشى.

گېزىتلەرگە بېسىلار،
يېڭى خەۋەر، ماقالە.
مەدەنىيەت ئۆگىنەر،
ھەربىر ئادەم، ئائىلە.

گېزىتلەرگە كۆپ سىگەر،
تەھرىرلەرنىڭ مېھنىتى.
گېزىت بىلەن ئۆسىدۇ،
يۇرتنىڭ نامى، ئىززىتى.

تاماكىغا يەم قىلما،
يېڭى كەلگەن گېزىتنى.
ئىلگىرىلەشنى ئەلا بىل،
باغلاپ ئىشەنچ، ئۇمىدنى.

قەدىرگە يەت گېزىتنىڭ،
نەسىھەت ئاڭلا، چېكەرمەن.
پەيزاۋاتلىق قوشاقچى،
شۇندا سەندىن رازىمەن.

مەن دوختۇردىن خۇشالمەن

مېنىڭكى بىر ئوغلۇم بار،
ئىسمى ئۇنىڭ ئىسلام چوڭ.
ئىش ـ ئەمگەكتە مەردانە،
جىگىرى بار، غەيرەت چوڭ.

كېسەل بولۇپ بىركۈنى،
يېتىپ قالدى ئىنجىقلاپ.

مەن دوختۇرغا ئاپاردىم،
رەڭگىرويغا قاراپ.

دوختۇر دېدى: غەم يېمەڭ،
سوقۇر ئۇچەي بولۇپتۇ.
ئوپېراتسىيە قىلىمىز،
دەرد ئىچىگە تولۇپتۇ.

خۇشال بولدۇم دوختۇردىن،
سىزگە رەھمەت، پەرىشتە.
ئاشۇ بالام ساقايسا،
بېشىم يېتەر ئەرشكە.

ئامان چىقسا بالام دەپ،
ئالدىغا كۆپ پۇل قويدۇم.
خۇيى تۇتتى دوختۇرنىڭ،
سەكرەپ كەتتى، يول قويدۇم.

ماڭا بېرىپ تەربىيە،
ئۆز ئىشىم دەپ بىلدى ئۇ.
خۇشال بولدۇم قەۋەتلا،
مېنى كۆزگە ئىلدى ئۇ.

دوختۇرلارغا مىڭ رەھمەت،
زامانىمغا تەشەككۇر.
ئېيتتىم دىلدىن ئاخىرى،
ئەي پەرىشتەم مىڭ شۈكۈر.

يېزىلاردىكى توي ھەققىدە

كۈندە مەشرەپ، كۈندە توي،
قىزىلسۇدا[1] مەھەللە ـ كوي.
يېڭىچە توي بۇ يۇرتتا،
زامان ھىدى بەك خۇشبۇي.

قىز ـ يىگىتنى نىكاھتا،
زورلىمايدۇ باشقىسى.

① قىزىلسۇ ـــ پەيزاۋاتنىڭ قىزىلسۇ يېزىسى.

ئۆزلۈكىدىن قېپقالدى،
ناچار ئادەت قاشقىسى.

باغدا گۈللەر بولمىسا،
بۇلبۇل كېلىپ قونامدۇ؟
پۈتۈشمىسە قىز ـ يىگىت،
زورلىغانغا ئۇنامدۇ؟

كەسپى ياخشى ـــ تويلۇقى،
غەلىبە قۇچۇش شەرتىدۇر.
ئاشۇنداق توي قىلغانغا،
خەلق رەھمەت ئېيتىدۇ.

ئالتۇن، مىسنى زەرگەرلەر،
ئوتقا سېلىپ ئېرىتكەن.
كونا ئادەت، كونا توي،
قەلبىمىزنى چىرىتكەن.

ھاۋادىكى لاچىنىمۇ،
لەپىلدەيدۇ قاناتى.
يېڭى تويدىن شادلىنىپ،
ئۆتەر خەلقىم ھاياتى.

توي قىلغان قىز ـ يىگىتنى،
قىزىلگۈلگە ئوخشاتتىم.
خۇشال ئۆمۈر سۈرۈڭلار،
قوشىقىمنى ياڭراتتىم.

50 ـ باب
قاربي قارىم قوشاقلىرى

قاربي قارىم ـــ پەيزاۋات ناھىيە قوشئاۋات يېزىسىدىكى بىر دېھقان قوشاقچى. تەخمىنەن 1939 ـ يىلى تۇغۇلغان. ئۇ ھاياتىدا نۇرغۇن قوشاق توقۇغان بولۇپ، ئاساسەن زالىم، باي ـ پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇلۇمىنى پاش قىلغان. بۇ قوشاقلار پەيزاۋات دائىرىسىدە خېلى كەڭ تارقالغان، مەلۇم تەرىبىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۆتمۈشتىكى زۇلۇم ـ قىسمەت ھەققىدە

غەم ـ قايغۇ كۆپ ئۆتمۈشتە،
كەمبەغەللىنىڭ بېشىدا.
دەريا ھاسىل بولغانتى،
كۆزدىن ئاققان يېشىدا.

كۈندە ئىشلەپ يوقسۇللار،
پۈتۈن زاغرا كۆرمەيتتى.
يۇرتىمىزدا بايلارنىڭ،
كۆزى ھەرگىز تويمايتتى.

ھەممەت دېگەن زالىم بەگ،①
يوقسۇللارنى ئېزەتتى.
سەكسەن ياشلىق قاسىمكام،
پۈتۈن چۆلنى كېزەتتى.

ساي تۆلكىگە تولۇپتۇ،
تۆتقۇدەك قۇش يوقمىدۇ؟
ھەممەت دائىم ئويناپدۇ،
ئۆيىدە ئىشى يوقمىدۇ؟

كۆك ئاسماندا ئۇچىدۇ،
ئالا توقام، كۆك كەپتەر.
ھەممەت بەگنى گوللىدۇق،
يوقسۇللار يالغان گەپتە.

ھەممەت بەگ دېگەن زالىم،
باي بولۇشنى ئويلايتتى.

① پەيزاۋاتتىكى بىر چوڭ بەر ئىگىسى، پومېشچىك.

گېلىمىز بىلەن كارى يوق،
ئېتىزلىققا قوغلايتتى.

رەھمەت ئۇخلايتتى باغدا،
بىزلەر ئىشلەيتتۇق تاغدا.
ھېساب ـ كىتاب قىلغاندا،
دائىم قالاتتۇق داغدا.

رەھمەت بەگنىڭ قىزلىرى،
باي يىگىتكە تېگەتتى.
ئالۋان سېلىپ ھەر ئۆيگە،
كەمبەغەلنى ئېزەتتى.

رەھمەت بەگ ھارامزادە،
يۈرتىمىزغا بەگ بولغان.
زالىم ئەبلەخ دەردىدە،
يۈرەك زەردابقا تولغان.

سۇ ئاچسام ئېتىزلىققا،
لېۋىگىچە تولۇپتۇ.
رەھمەت دېگەن ئۇ زالىم،
ئۆزىگە گۆر كولاپتۇ.

يوقسۇللار قىساسىدىن،
زامان بىرلا ئايلاندى.
بەگ، زالىملار تۆتۈلۈپ،
تەشنا يۈرەك شادلاندى.

51 ـ باب
ئابدۇرەشىد موللا قوشاقلىرى

قوشاقچى ئابدۇرەشىد موللا (ئابدۇراخمان) 1901 ـ يىلى يېڭسار ناھىيىسىنىڭ ئەگۈس يېزىسى شەملى كەنتىدە موللا ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1980ـ يىللاردا ۋاپات بولغان.

ئابدۇرەشىد موللا كىچىك چېغىدىن باشلاپ دادىسىدىن دىنىي تەلىم ئالغان. نەۋايى، مەشرەپ قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ كىتابلىرىنى ئۆگىنىش جەريانىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ناھايىتى قىزىقىپ، بىر قەسەم شېئىر ـ قوشاقلارنى يېزىپ مەشىق قىلغان. يېزىنىڭ بېگىگە كاتىپ بولۇش جەريانىدا، نۇرغۇن ناھەق ئىشلارنى كۆرۈپ ۋە ئاڭلاپ، ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتكە نىسبەتەن نارازىلىق كەيپىياتتا بولغان. ئۇ مەيلى دېھقانچىلىق، تۇماقچىلىق قىلغان، مەيلى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋاقىتلىرىدىمۇ قوشاق يېزىش ۋە ئېيتىشنى پەقەت تاشلاپ قويمىغان. ناھەقچىلىكتىن تۇرمىگە تاشلانغان ۋاقىتلىرىدىمۇ دەردىنى قوشاق ئىجاد قىلىش ۋە باشقىلارغا ئېيتىپ بېرىش بىلەن چېقىرىپ، جاماۋەتنىڭ كۆڭلىنى ئاچقان. ئابدۇرەشىد موللىنىڭ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى قوشاقلىرىدىكى ئاساسىي مەزمۇن بەختىيار زامانىنى، خەلق ھاياتىنى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەش بولغان. ئۇ كۆپ قېتىم دىنىي ساھەنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە تۇرلۇك پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ، قوشاقلىرىنى كەڭ ـ كۇشادە ئېيتىپ، مىللىي سىياسەتنى تەشۋىق قىلغان. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ مەلۇم تەرىبىسۇئى ئەھمىيىتى بار.

«قۇرئان كەرىم»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇ ناھايىتى خۇشال بولغان. ئۇنىڭ بۇ ھەقتە توقىغان قوشىقى:

مىڭ رەھمەت

ئەۋەتىپتۇ كالامۇللا،
دىنىي زاتقا بېغىشلاپ.
مىننەتدارلىق بىلدۇردۇق،
ھۆكۈمەتنى ئالقىشلاپ.

پارتىيىنىڭ سۆزىنى،
دىنىي زاتلار قوللايمىز.
سالام يېزىپ مەركەزگە،
ھۆرمەت بىلەن يوللايمىز.

خۇشال بولدۇق بۇ ئىشتىن،
دىنىي ئىسلام جەمئىيەت.

«قۇرئان كەرىم» ئەۋەتكەن،
ھۆكۈمەتكە مىڭ رەھمەت.

بىرلىك سەپنىڭ يېغىنى

تەكلىپ قىلدى يىغىنغا،
ناھىيىمىزدىن بىرلىك سەپ.
ئىدىيىنى ئۆزگەرتىپ،
توغرا يولدا ماڭسۇن، دەپ.

يېتىپ كەلدۇق ۋاقتىدا،
بۇ شەرەپلىك يىغىنغا.
جەمئىي بولدۇق ھەممىمىز،
تەيىن قىلغان ئورۇنغا.

ناھىيىنىڭ رەھبەرلىرى،
سەپەرۋەرلىك دەرسى ئۆتتى.
ئۇلارنىڭ گەپ ـ سۆزىدىن،
كۆڭلىمىز يورۇپ كەتتى.

يامغۇر ياغدى شارقىراپ،
دەريالارغا سەل كەلدى.
قىسمەن خاتا ئىدىيە،
بۇ يىغىندا ھەل بولدى.

خاتا بولسا تۈزەتتۇق،
ئوتتۇرىدا سوئال قويۇپ.
كۈتۈۋالدى بىزلەرنى،
پولۇ ئېتىپ، قوي سويۇپ.

ئۆگىنىشتە چۈشەندۇق،
قانۇن، دىن، سىياسەتنى.
يۇرتنى ياخشى قۇرىمىز،
ئۆزگەرتىپ قىياپەتنى.

ياخشى بولدى ۋەزىيەت،
خەلقىمىزنىڭ بەختىگە.

قايتا قوندى ھەقىقەت،
ئادالەتنىڭ تەختىگە.

قىلدى بىزگە ھۆكۈمەت،
ھەر تەرەپتىن كەڭچىلىك.
مىننەتدارلىق بىلدۈردۇق،
ئۆلسما، بار كۆپچىلىك.

بۇ قېتىمقى يىغىندا،
ئايدىڭلاشتى قەلبىمىز.
يېڭىۋاشتىن ئىش باشلاپ،
ئىلگىرىلەيمىز ھەممىمىز.

زىلچا ـ گىلەم توقۇشتا،
داڭلايدىكەن خوتەننى.
ئىتتىپاقلىشىپ ھەر ساھە،
قوغدايمىز يۇرت ـ ۋەتەننى.

52 ـ باب
ماخمۇت سابىت قوشاقلىرى

قوشاقچى ماخمۇت سابىت 1930 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1937 ـ يىللىدىن 1948 ـ يىلغىچە باشلانغۇچ، تولۇقسىز، دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلەردە ئوقۇپ، مائارىپ، سودا ساھەسىدە خىزمەت قىلغان. ئۇ ياشلىق دەۋرىدىن باشلاپ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئازاد زامانىنى، يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەيدىغان قوشاقلىرى ئارقىلىق خەلق قەلبىگە سىڭىپ كىرگەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ بەلگىلىك رولى بار.

ماخمۇت سابىت ئاكىنىڭ ئۆتمۇش كۈنلەرنى ئەسلەپ ئېيتقان قوشىقى:

ئۆمرىمىز ئۆتۈپ كەتتى

بىز ھاشارغا ماڭغاندا،
قىش ـ زىمىستان دالىلار.
ئاچ ـ يالىڭاچ شۇ چاغدا،
ئۆيدە قالغان بالىلار.

ئۆمرىمىز ئۆتۈپ كەتتى،
راھەت كۆرمەي زۇلۇمدا.
بالىلىرىم ئۆلۈپ كەتتى،
پۇل بولمىغاچ قولۇمدا.

بىز پىيادە ماڭاتتۇق،
بەگ، خوجامىلار مەپىدە.
قونالغۇدا ياتاتتۇق،
ئايدالادا، كەپىدە.

ھاشار ئۈچۈن ئىشلەشكە،
بىز بارمىغان دالدا يوق.
شۇنداق ئېغىر كۈنلەردە،
ئاشقا تاپسىق نانغا يوق.

ئېغىر ئەمگەك قىلساقمۇ،
ئارپا، قوناق نېنىمىز.
ئۆزىمىز ئۆرە تۇرساقمۇ،
ئازلا قالغان جېنىمىز.

ژاڭ لويى① چىقىپ كەلسە،
قولدا ئۇزۇن غاڭزىسى.
ئۇخلالمىدۇق ئازابتا،
پاشىلىقكەن جاڭزىسى.

بىز ھاشارغا ماڭغاندا،
سەھەر تۇرىمىز تاڭدا.
باي - غوجاملار ئۇخلايدۇ،
قېلىن كۆرپە، ئىسسىق كاڭدا.

بارالمايتتۇق ئۆيلەرگە،
پۇل بولمىغاچ ھەمياندا.
قاچالمايتتۇق ھېچ يەرگە،
پايلاقچى بار ھەر ياندا.

ئەسكەر ئالسا گومىنداڭ،
كەمبەغەللەر تۇتۇلغان.
پۇل بەرسىلا غوجامغا،
باي بالىلىرى قۇتۇلغان.

ئەسكەرلىكتىن قاچقانلار،
تاشلاپ كەتتى ئۆيلەرنى.
ياقا يۇرتتا تەمتىرەپ،
تارتتى ئېغىر كۈنلەرنى.

يولدا ئىشلەپ تاش چوقۇپ،
قوللار قاپىرىپ كەتتى.
تاماق يېمەي تويغۇدەك،
چىراي سارغىيىپ كەتتى.

نەگە بارساڭ سەن ھامان،
قۇلىقى تۆت قازانىنىڭ.
زۇلۇم تارتتۇق ھەرقاچان،
رەھمى يوقكەن زامانىنىڭ.

زالىملارنىڭ قىلمىشى،
بۇ جاندىن ئۆتۈپ كەتتى.
جاپا چېكىپ كەمبەغەل،
ياشالماي ئۆلۈپ كەتتى.

ئېزىلگەنلەر بەختىگە،
ئاخىر ئاتتى يورۇق تاڭ.
زۇلۇم - زۇلمەت تەختىگە،
ئوتلار ياقتى گۈڭچەندا ڭ.

① گومىنداڭ دەۋرىدىكى غۇلجىدا ئۆتكەن بىر ئەمەلدار.

53 ـ باب
خوجادۇل خوجا قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى ۋە ئۇستا قىزىقچى خوجادۇل خوجا 1918 ـ يىلى توقسۇن ناھىيىسىنىڭ خودۇڭ يېزىسى قاربۇلاق كەنتىدە تۇغۇلغان، 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

خوجادۇل خوجا كىچىك چاغلىرىدا يوقسۇزلۇق ئىچىدە ئۆتكەچكە، مەكتەپتە ئوقۇيالمىغان، شۇنداقلا بۇ ئازاب ـ كۈلپەتلىك تۇرمۇش ئۇنىڭغا زور تەسىر قىلىپ، قەلبىدە نۇرغۇن يارا قالدۇرغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئەل ئارىسىدىكى سازەندە، ئەلنەغمىچىلەردىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ ئۆز ماھارىتىنى داۋاملىق ئۆستۈرۈپ بارغان. مەشرەپ، توي ـ تۆكۈنلەرگە قاتنىشىپ، ئۆزى ئىجاد قىلغان شېئىر ـ قوشاق، لەتىپە ـ يۇمۇرلارنى ئېيتىپ بېرىپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلغان. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ بەختىيار زامانىنى، يېڭى ھايات، يېڭى تۇرمۇشنى، تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەپ، ناچار ئىللەتلەرنى سۆكۈپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىدە، ئۇ تېز يىغىنچاقلاش، تېز قاپىيىلەش، تېز جاۋاب بېرىشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ۋە قىزىقچىلىق پاراڭلىرى توقسۇن خەلقى ئارىسىدا خېلى كەڭ تارقالغان.

خوجادۇل خوجىنىڭ كىشىلەر توپلاشقان جايلاردا، ئورمان ئەھيا قىلىشقا جاۋابەن ئېيتقان قوشىقى:

پاراڭ سېلىش ئالدىدا

بىزنىڭ ناھىيە توقسۇننىڭ،
تەبىئىي ئاپىتى بوران.
شۇ ئاپەتنى توسۇشقا،
بەرپا قىلىلى ئورمان.

جىرىم ـ كۆچەت تىكىڭ دەپ،
چۈشتى بىزگە بىر پەرمان.
ئورمان قىلساق ئاشلىق كۆپ،
دىلدا قالمايدۇ ئارمان.

ئورمان قويۇپ ئۆستۈرسەك،
مەھسۇلات كۆپ دالىدا.
كۆپچىلىككە دەپ قويايلى،
پاراڭ سېلىش ئالدىدا.

54 ـ باب
تۇردى ئسمائىل قوشاقلىرى

خەلق قوشاقچىسى تۇردى ئسمائىل 1934 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ قايراق كەنتىدە تۇغۇلغان.

تۇردى ئسمائىل كىچىك چېغىدىن باشلاپ يۇرتىدىكى پېشقەدەملەر ئېيتقان داستان، چۆچەك، شېئىر ـ قوشاقلارنى قېتىرقىنىپ ئاڭلاپ ۋە ئۆزلەشتۇرۇپ، مەشىق قىلغان. ئۇنىڭ ئانىسى تونۇلغان قوشاقچى بولۇپ، ئانىسىدىن نۇرغۇن قوشاقلارنى ئۆگىنىۋالغان، ئۆزىمۇ راۋاب بىلەن ئورۇندىغان ھەرخىل مەزمۇندىكى خېلى كۆپ قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ خەلق ئارىسىدا تارقاتقان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭى زامانىنى، قەد كۆتۈرگەن ئەمگەكچى خەلقنى ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلەيدىغان، كىشىلەرنى ئىلىم ـ مەرىپەت ئىگىلەشكە ئۇندەيدىغان، ئەدەپ ـ ئەخلاققا يات ئىشلارنى سۆكۈپ، قامچىلايدىغان قوشاقلارنى ئىجاد قىلغان. ئۇ ئىجاد قىلغان بىر قىسىم شېئىر ـ قوشاقلارغا ئاھاڭ ئىشلىنىپ، سەھنىلەردە كونسېرت، لەپەر قىلىپ ئورۇندالغان، گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىدە، ئۇ كۆزى كۆرگەن نەرسىلەرگە قاراپلا قوشاق توقۇۋېرىدىغان ۋە يېڭى، راۋان سۆزلەرنى ئىشلىتىپ قاپىيە كەلتۈرەلەيدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇن، تېما دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش تەرىبىسىدە، ياش ئەۋلادلار تەربىيىسىدە مۇھىم رولى بار.

ئۇنىڭ تىرىشىپ ئۆگىنىش ھەققىدە ئېيتقان قوشاقلىرىدىن نەمۇنە:

ئۆگىنىشنىڭ ئاساسى

قەلەمگە ئېچۇردۇم،
كۆڭۈل رەڭ ـ زاۋۇت سىياسى.
تىرىشچانلىق، كەمتەرلىك،
ئۆگىنىشنىڭ ئاساسى.

باشلىنىدۇ دەريالار،
مۇزلۇق تاغدىن ـ ئېقىندىن.
بىنا بولۇر يېڭىلىق
ئۆگىنىشتىن، ئەقىلدىن.

ئاق توقاچنى يېپىشقا،
ئەجەب ئەپلىك رەپسە.
نەپ ئالسەن ئوقۇشتىن،
قىلساڭ ياخشى ئەقىدە.

باغنى بوستان قىلمامدۇ،
مېۋە تىكىش، گۈل تېرىش؟
كەشپىياتقا يول ئاچار،
زېرىكمەستىن ئىزدىنىش.

سايلام ھەققىدە قوشاق

دىلغا سىغماي خۇشاللىق،
چالدۇق بىز سۈناي، ناغرا.
يۇرتىمىزنىڭ سايلىمى،
قىلىنغاچقا بەك توغرا.

بىر چاغلاردا «تۆت ئاپەت»،
ئەركىنلىكنى بوغقانتى.
ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىپ،
ھەقىقەتنى ياپقانتى.

ساختىپەزلەر گۇم بولۇپ،
چۈشتى ئىشلار ئىزىغا،
سايلام ئۈچۈن كادىرلار،
كەلدى شەھەر، يېزىغا.

ھەممە پۇقرا قوللىنىپ،
دېموكراتىك شەكىلنى.
سايلاپ چىقتى خالايىق،
ئەلگە سادىق ۋەكىلنى.

رازى بولدۇق ھەممىمىز،
ۋەكىلىمىز سايلىنىپ.

يۇقىرىغا چىن دىلدىن،
رەھمەت ئېيتتۇق شادلىنىپ.

ئۇنىڭ ئىتتىپاقلىق ـ ئىناقلىق ھەققىدە ئېيتقان قوشىقى:

ئۇرۇشقاققا بىر نەسىھەت

كېۋەزلىكىنىڭ قىرىغا،
ئۇنۇپ قاپتۇ بۇدۇشقاق.
مەھەللىگە كۆچۈپ كەلدى،
بىر كۆكەرمە ئۇرۇشقاق.

ئۇرۇشمىغان قالمىدى،
مەھەللىدە تىرىكلەر.
ئويلاپ باقسام قېپقاپتۇ،
مازاردىكى ئۆلۈكلەر.

ئۇششۇقلۇق ھەم بىشەملىك،
ئۇرۇشقاقنىڭ كەسپىكەن.
تىل ـ ھاقارەت، مەينەت سۆز،
ئۇنىڭ ئۇچۇن دەسمىيكەن.

سېتىۋالدۇق بازاردىن،
ئۆرۈك ياغچى قوشۇقتىن.
قۇتۇلالمايۋ ھەيران بىز،
كۆكەرمىدىن، ئۇششۇقتىن.

ئەي ئۇرۇشقاق نېمىشقا،
تۇزەلمەيدۇ كېسىلىڭ؟
بولۇپ قالدىڭ نەۋرىلىك،
ئاتمىشتىن ئاشتى يېشىڭ!

ئىتتىپاقلىققا پايدىلىق،
گۈزەل تىلدا سۆزلىگىن.

قوشنىلارنى ئۇلگە قىپ،
ئىناقلىقنى كۆزلىگىن.

يېڭىلىققا قەدەم قوي،
تۇرغىن سەنمۇ ئورنۇڭدىن.
«ئۇششۇق، بىشىم» دېگەن نام،
كۆتۈرۈلسۇن بوينۇڭدىن.

قولۇم ـ قوشنا خاتىرجەم،
بولسۇن تىنجىپ قۇلىقى.
مەھەللىمىزدە يورۇسۇن،
ئىناقلىقنىڭ چىرىغى.

55 ـ باب
تۇرغۇن مۆمىن قوشاقلىرى

پېشقەدەم خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن مەيدانغا چىققان قوشاقچى تۇرغۇن مۆمىن 1949 ـ يىلى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ لوپا يېزىسىدا تۇغۇلغان.

تۇرغۇن مۆمىن كىچىك چېغىدىن باشلاپ خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىگە ناھايىتى قىزىققان. ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىردە ھەم ئوقۇپ، ھەم قوشاق ئىجاد قىلىپ، راۋاب چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ كۆزگە كۆرۈنگەن. ئۇ ياغاچچىلىق قىلغان، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كۆمۈركاندا ئىشلىگەن ۋاقىتلىرىدىمۇ قوشاقچىلىق ئىجادىيىتىنى ھەرگىز توختاتمىغان. ئۇ يېڭىسار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىگە كىرگەندىن كېيىن، ئاساسىي قاتلاملارغا، يېزا ـ قىشلاقلارغا، تاغ ـ جىلغىلارغا بېرىپ ئويۇن قويغاندا خەلق تىلى ۋە خەلق تۇرمۇشىنى پىششىق ئۆگىنىپ، يېڭى قوشاقلارنى تۇزۇپ، راۋاب بىلەن قوشاق ئېيتىپ چىقىپ، ھازىر جاۋاب، ناتىقلىق ماھارىتى بىلەن كەڭ ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ ئىجاد قىلغان قوشاقلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش پۈرىقى كۈچلۈك بولۇپ، مەلۇم تەربىيىۋى ئەھمىيىتى بار. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى سۆكۈپ قامچىلىغان، يېڭى دەۋردىكى ئۆزگىرىشلەرنى مەدھىيىلىگەن نۇرغۇن راۋابلىق قوشاقلىرى يېڭىسار تەۋەسىدە كەڭ تارقىلىپ ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ھۇرۇن خوتۇن ئالماڭلار

ھۇرۇن خوتۇن ئالماڭلار،
جانغا جاپا سالماڭلار.
زەردار قانىنى يۇتماڭلار،
قاقشاپ ئېيتىپ يۇرمەڭلەر.

ھۇرۇن خوتۇننىڭ ئېشى،
ئۇنىڭ تېخى ياسىنىشى.
ئېرىنى تولا قىينىماپ،
ئۇنىڭ ئېگىن كىيىشى.

ئۆزىنىڭ تۇغقىنى كەلسە،
ئىششەك[1] ئۇندا ئاش ئېتەر.

① ئىششەك ـــ خەلق ئارىسىدا ئېغىرلىق مىقدارى، ئۆلچىمى چارەك، ئىششەك، نىمشەك دېيىلىدۇ.

چارەك ئۇندا نان ياپار،
ئېرىنىڭ تۇغقىنى كەلسە،
«ئاغرىقمەن» دەپ شۇك ياتار.

ھۇرۇن خوتۇن ئويلايدۇ،
دائىم ياخشى يېيىشنى.
ئەل ـ جامائەت ئالدىدا،
تاۋار ـ دۇردۇن كىيىشنى.

ھۇرۇن خوتۇن ھېچقاچان،
ياخشى ئاش ئېتەلمەيدۇ.
غەم ـ قايغۇدىن قۇتۇلۇپ،
خۇشال ـ خۇرام يۇرەلمەيدۇ.

قمارۋازغا بىر قامچا

ئۇتتۇرۇۋەتسە پۇلىنى،
ئېلىپ خەقنىڭ مېلىنى.
ئەل ـ جامائەت ئالدىدا.
رەسۋا بولغان قمارۋاز.

ۋەسۋەسىلىكتە كۈنلىرى،
پۈتۈپ ئاۋاز، ئۇنلىرى.
بوغۇلۇپ كۆپ قەرزگە،
جۇدەپ كەتكەن قمارۋاز.

قىلمىشىدىن نەس بېسىپ،
خام تاماكىنى بېسىپ.①
كەيپ ـ ساپا ئىش بىلەن،
ۋەيران بولغان قمارۋاز.

تاشلا دەرھال قمارۋاز،
تۆت ئوشۇقنى قولۇڭدىن.
توۋا قىلىپ يان ئەمدى،
ماڭغان خاتا يولۇڭدىن.

① بېسىپ ــ خام تاماكىنى سېلىپ، ئوراپ مەنىسىدە.